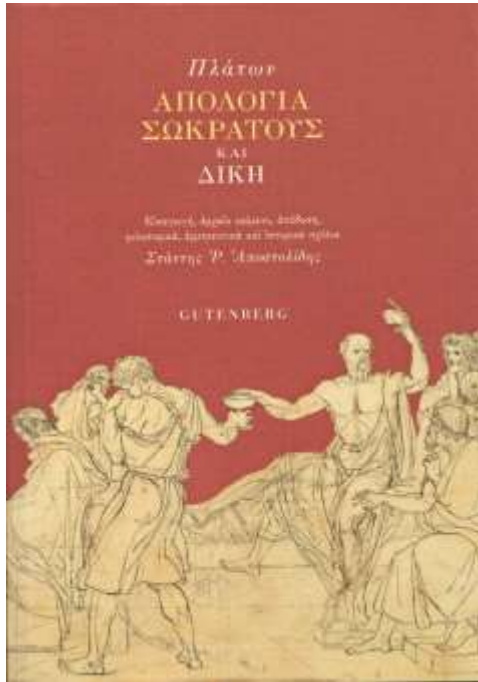

ΠΛΑΤΩΝ: ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΔΙΚΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ – Στάντης Ρ. Αποστολίδης

Άπολογία και Δίκη

ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΛΑΒΗ κανείς πλήρως και νά εκτιμήση στίς σωστές της διαστάσεις τήν Άπολογία, εφόσον, πέραν τής τήρησης του *π ρ ο σ χ ή μ α τ ο ς λόγου* δικανικού ενώπιον δικαστηρίου, δομείται πάνω στό *γ ε γ ο ν ό ς* τής δίκης του Σωκράτη — τής σημαντικότερης στους αιώνες δίκης του Πνεύματος— κι αποκει άρύεται τή μέγιστη φιλοσοφική της αξία, απαιτείται στοιχειώδης γνώση του είδους τής δίκης, τών δικονομικῶν τύπων, τών προβλεπόμενων σταδίων τής διεξαγωγής, μά και τής σύνθεσης και τής λειτουργίας τών αθηναϊκῶν δικαστηρίων.

Φράσεις και ρητορικές *ἀποστροφές* πού μοιάζουν κοινότοπες ή δίχως νόημα ξεκαθαρίζονται, και τό φαινομενικά γυμνό «σκηνογραφικῶν» λεπτομερειῶν κείμενο συμπληρώνεται μέ τ' *ἀπαραίτητα* «πραγματολογικά», γιά νά καταστή δυνατή ή ανασύνθεση τής πραγματικότητας, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων τήν εἶχε βιώσει, και στό μέτρο βέβαια πού θέλησε νά τήν ἀναπαραστήσει, μέ θαυμαστή ὅσο κ' ἐπιμελῶς κρυμμένη τέχνη. Ὁ χαρισματικός σκηνοθέτης τῶν *διαλόγων* ἐπιλέγει ἐδῶ τύπο ἀφήγησης λιτό, ὥστε μετά βίας ἀντιλαμβάνεται ἀκόμα και τά ξεχωριστά στάδια τής δίκης ὁ μή ειδικός. Πλήν, μάλλον *σ κ ό π ι μ α* διαφοροποιεῖται ή γραφή του, ἀκριβῶς γιά νά μεταφέρει ἀμεσώτερα τά σωκρατικά διδάγματα, χωρίς λογοτεχνικά στολίσματα, μέ τήν ἀλήθεια ὠμή και τό *γέρο* νά διακηρύσσει πῶς «αὐθόρμητα και δίχως λόγο φιλοδουλεμένο» θά τή φανερώσει... (Προδοσία στό *π ν ε ὕ μ α* του δέ θάταν, ἐκ μέρους του «μαθητῆ», ἕνα γραφτό ἐπιτηδευμένο, μέ παρεκβάσεις και ζωηρές περιγραφές νά τόν παρουσίαζε ἀπολογούμενον, ὅταν ἐκεῖνος τόσο ἀπέριττα μιλοῦσε;..) Ὅπως ἐπίσης *σ κ ό π ι μ α* ἐπιδίωκε νά προβάλλει τήν ἐποχή, τό κλίμα, τίς περιστάσεις, τό ὕφος και τό ἦθος τῶν ἀνθρώπων πούδωσαν στό φιλόσοφο τό κώνειο, ἔντεχνα παρεμβάλλοντας τρεῖς και τέσσερις φορές¹ τήν ἐκκληση: «νά μήν ἀγανακτοῦν» και «νά μή θορυβοῦν» οἱ δικαστές... Μά κι ἄλλες φράσεις, ἀόριστες σέ πρώτη ματιά, σαφῶς ἀποσκοποῦν συγκεκριμένες νομικές διατάξεις ν'

¹ Ἀπολογία, 17c-d· 20e· 21a (βλ. ὕ.52)· 27b· 30c.

ἀντικρούσουν, ἢ, δανεισμένες ἀπ' τό δικανικό λεξιλόγιο (πού καμώνεται πώς «δέν κατέχει» ὁ ἀπολογούμενος) ν' ἀνακαλέσουν στή συνείδηση τῶν ἡλιαστῶν τούς ὄρκους πούχαν δώσει κ' ἔμμεσα νά τούς ἐπαναφέρουν στήν τάξη καί τό χρέος τους... Ὑπάρχει λόγος λοιπόν, πού τηρεῖται ἡ «γενική συνθήκη» τῆς ἀπολογίας ἐνώπιον δικαστηρίου καί δέν συντάσσει δοκίμιο ἀμιγές. Κι ἀφοῦ τόν κ α τ α δ ί κ α σ α ν, τό π ο ι ο ῖ τόν δικάσαν, και τί ἔχοντας ἀκούσει, σέ τί βουλλῶσει τ' ἀφτιά, καί σέ π ο ι ὀ κλίμα σ' αὐτή τήν παρωδία δίκης - ὅλα ἔχουν σημασία! Πρωτίστως δέ, γιατί ἴδια «φαινόμενα» —κατά τήν πικρή ὅσο κι ὀρθότατη πρόβλεψη τοῦ Σωκράτη: «Ἡ κακογλωσσιά τοῦ κόσμου κι ὁ φθόνος θά μέ χαντακώση, πού κ' ἔνα σωρό ἐνάρετους ἀνθρώπους φάγαν καί θέ' νά φᾶνε· σιγά σ' ἐμένανε μὴ σταματήση!..»— ἐπαναλαμβάνονται συστηματικά καί πλήττουν τούς καλύτερους!..

Μά καί δέν ἀρκεῖ! Πρέπει νά μελετηθοῦν ἐπιπροσθέτως: α) Τό κατηγορητήριο πού τοῦ ἀπαγγέλθηκε καί συνακόλουθα ὁ νόμος ἢ οἱ νόμοι πάνω στους ὁποίους βασίστηκε. Τό πραγματικό περιεχόμενο τῶν κατηγοριῶν καί τά ὑπονοούμενα πίσω ἀπό καθεμιά - πολιτικά ἢ προσωπικά. β) Ἡ ζωή, ἡ πνευματική διαμόρφωση, ἡ σκέψη καί ὁ κύκλος ἐπιρροῆς τοῦ Σωκράτη. γ) Τά φιλοσοφικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς πού εἴτε ἀσπάστηκε εἴτε ἀντιπολέμησε, κι ὁ ἀπόηχός τους στήν ἀθηναϊκή κοινωνία. δ) Ἡ πολιτική ἱστορία τῶν χρόνων ἐκείνων, χωρίς τήν ὁποία, οὔτε τά πρόσωπα, τά κίνητρα, τά σκοπούμενα τῶν κατηγορῶν εἶναι σαφῆ, οὔτε γιατί τό σ ο ἐπιτέλους ἐνώχλησε ἡ στάση του...

Τέλος, μιάς καί δέ σώθηκε αὐτούσιο «πρακτικό» τῆς δίκης ἀλλ' ἡ πλατωνική ἐκδοχή τῆς ἀπολογίας, ἀπαραίτητο γραμματολογικά ν' ἀναλυθῆ ὁ χαρακτήρας της, νά ἐπισημανθοῦν τά λογοτεχνικά της τυχόν «πρότυπα», ν' ἀνιχνευθῆ ἡ ἱστορικότητα τῶν περιεχομένων της, ἡ πρῶτιστη ἀξία της μεταξύ ἄλλων συναφῶν κειμένων κ' οἱ ἀπώτερες ἐπιδιώξεις τοῦ συγγραφέα της.

Τό «σωκρατικό αἶνιγμα»

Ὅλα θάταν εὐκολώτερα κ' ἐρευνητικοῦ μόχθου ζήτημα, ὄχι προσωπικῆς σφραγίδας, ἂν δέν ἔστεκε ἐν' ἀκόμα θεμελιῶδες ἐμπόδιο: Ἡ ἱστορική μορφή! Γιά νά μπόρεση κανεὶς νά τήν κρίνει, θάπρεπε νάχη ἀποκομίσει τήν αὐθεντικώτερη εἰκόνα τοῦ Σωκράτη. Σκοντάφτει ἐντούτοις σ' ἐν' ἄλυτο αἶνιγμα: Διαβάζοντας νέος τόν τίτλο μιᾶς μονογραφίας «Τό πρόβλημα τοῦ Σωκράτη», ἔμενα μέ τήν ἀφελῆ ἀπορία, ποῖο τάχα πρόβλημα χρειαζόταν 400 σελίδες γιά νά ἐξηγηθῆ καί δὴ γι' ἄνθρωπο πού —εἰρωνικώτατα!— δέν ἔγραψε οὔτε μία!.. Ὁ τόμος τοῦ Guthrie μ' ἔβαλε σέ περισσότερες ὑποψίες, κι ὅταν ἐπιτέλους καταπιάστηκα σοβαρώτερα, κατάλαβα πώς ἀρκετές εἶναι μόνον ὅσες θά σέ κινήσουν σέ προβληματισμό πάνω στήν οὐσία τοῦ θέματος - μία ἢ χιλιάδες, ἀδιάφορο... Τό αἶτιο δέν ἐντοπίζεται τόσο στήν κομβική θέση πού κατέχει στήν ἀρχαιοελληνική Φιλοσοφία (καί, κατά συνέπειαν, στήν πανανθρώπινη Σκέψη), οὔτε στ' ὅτι ἀπ' αὐτόν

ἀπέρρευσε πλειάδα Σχολῶν ἢ τάσεων (ἐνίοτε κ' ἐκ διαμέτρου ἀντίθετων: ἀπ' τοὺς Κυνικούς ὡς τοὺς Ἡδονιστές), δοξάζοντας καὶ προβάλλοντας καθεμίᾳ τοὺς ἄλλῃν ἀπὸ τίς τόσες ὀπτικές τῆς πολυπρισματικῆς προσωπικότητάς² (στὴν ὁποία, οἱ Ἀκαδημεικοὶ λ.χ., ἀνακάλυπταν τὸν κορυφαῖο του Σκεπτικισμοῦ κ' οἱ Στωικοὶ τὸν ἀξεπέραστο πρόδρομο τῶν βιοθεωριῶν τοὺς), παρὰ κυρίως στ' ὅτι οἱ ἀμεσώτερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ διδασκαλία του παραδίδονται ἀπὸ τρεῖς διακεκριμένους συγχρόνους του, αὐτόπτες, αὐτήκοους, καὶ τοῦ περιγυροῦ του, μὰ πού τόσο διαφέρουν οἱ ματιές τους, ὥστε κάποτε καὶ ν' ἀλληλοαναιροῦνται!..

Ἀπ' τῆ μιά, ὁ πῖο ἐμπνευσμένος μαθητὴς του, μέγιστος αὐθεντικός στοχαστής καὶ μαζί ταλαντοῦχος δημιουργός, ὁ Πλάτων, πού μέσῳ λογοτεχνικοῦ ἔργου ζωντανεῖ μ' ἐκδηλο σεβασμό, σάν ἀπὸ καλειδοσκόπιο, διάφορες ὄψεις τοῦ λατρεμένου δασκάλου του, μ' ἀπώτερο σκοπὸ βέβαια τὴν ὀριστική δικαίωσή του στὶς συνειδήσεις, καὶ φτάνει νά βεβαιώνη πῶς ...τίποτε δικό του δέν ἔγραψε ποτέ, ἀλλ' ὅλα εἶναι τοῦ Σωκράτη λόγια, ἐξωραϊσμένα κι ἀνανεωμένα!³ Μήπως ὅμως θάταν ὑπερβολικό ἀπόναν φιλόσοφο καὶ λογοτέχνη ν' ἀξιῶνουμε πιστὴ ἀποτύπωση τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας;..

Ἀφ' ἑτέρου, ἐπίσης ἀκροατὴς του — ἔστω καὶ περιστασιακός —, ἕνας στυλίστας δημοσιογράφος, δημοσιολόγος καὶ δοκιμιογράφος — ὁ τίτλος τοῦ «ἱστορικοῦ» πολὺς του πέφτει! —, στρατιωτικός, κυνηγός καὶ φυσιολάτρης, πρόσγειος καὶ πρακτικός, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ μὲ πνευματικὴς φιλοδοξίες, εὐθύς κ' ἐνάρετος πλήν ὄχι κι ἀμερόληπτος δά, θρησκός κ' ἠθικός, μὰ ὄχι πρωτογενῶς ποτέ στοχαζόμενος, ἀριστοκρατικός κι ἀνοιχτὰ φιλολάκων πού τό πλήρωσε μὲ μακροχρόνια ἐξορία, ὁ Ξενοφῶν, γράφει μὲ πρόδηλα ἐγκωμιαστικό-ἀπολογητικό τόνο ἐκτεταμμένα *Ἀπομνημονεύματα*, δηλαδή μνημεις ἀπὸ κουβέντες μὲ τό δάσκαλο τῶν νιάτων του, ὅμως ἀπ' τό Σωκράτη συγκράτησε μόνο τὸν παραινετικό σοφὸ — τόσο μπόρεσε νά δῆ! —, ὄχι καὶ τὸν μαχητὴ μὲ ὄπλο τὸν Ὁρθὸ Λόγο, κι ἀγῶνα του καθημερνό: τὴ ζήτηση τῆς Ἀληθείας! Σέ ἀρκετὰ συνάδει πρὸς τὰ τοῦ Πλάτωνος - ἄλλοτε ἀφίσταται. Εἰλικρινής - μὰ οὔτε κατ' ἀνάγκην ἀντικειμενικός, οὔτ' ἀνυστερόβουλος! Συνέθεσε ἕνα *Συμπόσιον*, κ' ἕναν *Οἰκονομικό* (ὅπου ὁ Σωκράτης κατέχει τὸν καθοδηγητικό ρόλο), καὶ μιὰν ἀνιαρὴ *Ἀπολογία*, μὲ τόσες ἀντιφάσεις κιόλας πρὸς τὴν πλατωνικὴ, πού βάζει σέ ἀτέρμονες σκέψεις...⁴

Τρίτος, γνώριμος μὲν ἀλλ' ὄχι τοῦ στενοῦ κύκλου, ὁ Ἀριστοφάνης, πού κρινόνταν ἀπ' τό κοινὸ ἢ ἀλήθεια τῶν περιγραφῶν του, κι ἀπὸ τό γέλιο πού ξεσήκωναν, καὶ δέν μποροῦσε ψευδῶς λοιπόν ἢ ἀνακριβῶς νά σατιρίσῃ, μὰ πού

² SSR, I, / H, ἀποσπ. 4-16.

³ Ἐπιστολή Β, 314c: οὐδὲν ἄποτ' ἐγὼ περὶ τούτων γέγραφα, οὐδ' ἔστιν σύγγραμμα Πλάτωνος οὐδὲν οὐδ' ἔσται, τὰ δὲ νῦν λεγόμενα Σωκράτους ἐστὶ καλοῦ καὶ νέου γεγονότος.

⁴ Ἐκπληξη προκαλεῖ ἡ κρίση τοῦ Ἐγγέλου (*Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* [ἔκδ. M. Holzinger], Berlin, 2013, I, 374), πῶς ὅσον ἀφορᾷ στό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας καὶ τό σημεῖο ἐξέλιξης τῆς σκέψης τοῦ Σωκράτη πρέπει γιὰ τὰ κυριώτατα ν' ἀποταθοῦμε στὸν Ξενοφῶντα! Εὐληπτὴ σύγκριση Πλάτωνος - Ξενοφῶντος: Denyer, 22-5.

χωρίς νά πληρώνη τά λύτρα καμμιᾶς «ἀξιοπιστίας», δέν ἦταν πορτραίσιτας παρά: σκιτισογράφος! Κι ἀποκλείεται μέν τά τονισμένα σέ κάθε σκίτισο χαρακτηριστικά ν' ἀπουσιάζουν όλότελα ἀπ' τή γελοιογραφούμενη φιγούρα, τό π ο σ ο διαστρέφονται ὅμως, κι ἂν ἡ ποσότητα ἐντέλει ἐπηρεάζη ἢ κι ἀλλοιώνη όλωσδιόλου τίς ἐνυπάρχουσες ποιότητες, κι ἀκόμα, τό πῶς καί τό γιατί μιᾶς τόσο ιδιαίτερης στάσης μέσ στον κόσμο ὅπως ἡ σωκρατική, δέν εἶναι χρέος τοῦ κωμικοῦ νά τά ἐξηγήση... Κ' ἐδῶ, μακριά ἀπό οἰαδήποτε «δικαίωση», ἀναδύεται ἕνας Σωκράτης τόσο διαβολικά παραπονημένος, στερημένος ἀπό κάθε του ἠθικό προτέρημα, τήν εὐθύτητα, τή γενναιότητα καί τήν πρωτοτυπία τῆς σκέψης του, μέ πεννάκι βουτηγμένο ὄχι σέ σινική, παρά σέ καυστική ποτάσα!..

Ποῦ νά στραφῆς λοιπόν γι' ἀξιόπιστο μάρτυρα; Καί στον Ἀριστοτέλη γυρέψαν ἐρείσματα, μά οἱ δικές του γνώσεις ἀνάγονταν σέ ἄριστη μέν πλήν ἔ μ μ ε σ η πληροφόρηση, μέ μεσολάβηση μισοῦ τοῦλάχιστον αἰώνα φιλοσοφικῶν ἐξεργασιῶν - καί πάντως σχολαστικά μόνο κατασταλάγματα μποροῦμε νά περιμένουμε...

Τό πρόβλημα ἦταν αἰσθητό ἤδη ἀπ' τήν Ἀρχαιότητα —διό καί τόσο ἐντονη δοξογραφική περί τοῦ προσώπου παραγωγή, μέ λογιῆς-λογιῆς φῆμες κι ἀνέκδοτα μεταγενέστερα— καί δύο αἰῶνες νεώτερης συστηματικῆς Φιλολογικῆς ἐπιστήμης ἔχουν κομίσει δεκάδες σοφές μονογραφίες, ἔχουν σωρευτῆ ἑκατοντάδες ἐπιχειρήματα στά ὅποια μποροῦν ν' ἀντιταχτοῦν ἐξίσου «βάσιμα» —ἢ μάλλον ἐξίσου «ἀβάσιμα»!— ἀντεπιχειρήματα, ἔχουν ἐπινοηθῆ πλεῖστα κριτήρια ὑποκειμενικά, ἐνισχυμένα ὥστε νά φαντάζουν «ἀντικειμενικά» κι ἀκλόνητα, ἔχει πέσει σέ κάθε πρόταση πάνω τό βάρος τόσων φιλολογικῶν ἢ φιλοσοφικῶν αὐθεντιῶν, καί λύση ὁμόφωνη οὔτε κἂν ἀχνοφαίνεται! Μελετῶντας γίνεται σοφώτερος κανεῖς στή λεπτομέρεια, χωρίς νά διαλάμπη ἡ θέαση τοῦ συνόλου... Διατυπώθηκε μάλιστα ἡ βásiμη ὑποψία μήπως ὁ λ ε ς ἐντέλει οἱ «εἰκόνες» τῆς —σωζόμενης καί μη—διαφορώτατης καί πολιτικά καί προσωπικά χρωματισμένης «μετασωκρατικῆς Γραμματείας» (τῶν ἀκροατῶν, θαυμαστῶν, κ' ἐπικριτῶν, κ' ἐπίδοξων πνευματικῶν «ἐπιγόνων-ἀπολογητῶν» του) δέν ἀποτελοῦν παρά ἐκ προθέσεως μυθεύματα,⁵ ὅμοια μέ τά περίτεχνα προπλάσματα γλυπτῶν, μαλαγμένα μέ γύψο πάνω σ' ἕναν ἀσήμαντο συνήθως συρμάτινον ἰστό - κ' ἡ «πραγματική» δῆθεν «βάση» πίσω ἀπ' τό πρόσωπο τοῦ Σωκράτη ἐξαχνίζεται τόσο πού ἡ διερεύνησή της, ἀνέφικτη πιά, στερεῖται κἂν νοήματος...⁶

Ἄλλά καί πάλι ἀνακύπτει τό ζήτημα θέσπισσης ἑνός κ ρ ι τ η ρ ί ο υ: ποῖο «λογοτεχνικό πλάσμα» ἀπ' τά προβαλλόμενα νά προκριθῆ; Παρότι ἐπικρέμαται πάντα ἡ μομφή ὅτι μία λύση Γορδίου δεσμοῦ συνιστᾶ «εὐκόλη διέξοδος», ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος μέ τό γενναῖο —ὅσο κι αὐθαίρετο— κόψιμο θέλησε νά δείξη πῶς «λύση» δέν ὑπάρχει πάνω σέ τόσες σωρευμένες ἀντιμαχίες, δίκια παραδοσιακά

⁵ Chroust, ἰδίως τό τελευταῖο κεφάλαιο: *Conclusions and implications*, ὅπου πάντως πλεῖστες ἐνστάσεις χωροῦν.

⁶ Πληθώρα παραπομπῶν στήν παλαιότερη βιβλιογραφία: Phillipson, 12-35.

καί ἄδικα προαιώνια, θέσεις κι ἀντιθέσεις, ὀπτικές παγιωμένες κ' ἰδεοληψίες φυτεμένες, ἀξίες πανάρχαιες καί πεποιθήσεις θρησκευτικές, ὑποδαυλίζουσες διαρκῶς τὰ πνεύματα, καί τράβηξε τό σπαθί ὀρίζοντας τό *Τετελεσμένο τῆς κατάρκτησης* ὡς μοναδικό γνώμονα τῆς νέας ζωῆς πού θά προέκυπτε στή δική του *Οἰκουμένη*, ἔτσι καί στήν παρούσα περίπτωση θά πρέπει ὁ σκεπτόμενος ἀναγνώστης ν' ἀποφασίση — ἰδίως ἀφοῦ γιά πνευματικό θέμα πρόκειται —, τήν οὐσίαν ὡς μέγα καλό καί πρῶτο, νά σταθμίση ποιός ἀπ' τούς «λογοτεχνικούς» λοιπόν «ἥρωες» ἀξίζει περισσότερο σάν φάρος, καί δεσποτικά ὀπλατωνικός Σωκράτης νά τεθῆ ὡς θεμέλιο πάσης βιογραφίης κι ἀποτίμησις, κι ὡς ἀπαρχή σκέψης, μέ κίνδυνο, ἔστω, νά θολώση κάπως ἡ «ἀπόλυτη» — ὅσο κι ἀνέφικτη — «ἀντικειμενικότητα», ἀλλά μ' ἀνεκτίμητο ἔπαθλο τήν ἀπεικόνιση μιᾶς τιτάνιας μορφῆς, πού κι ἂν δέν ὑπῆρξε ποτέ, κι ἀληθινός Σωκράτης ἦταν ὁ ξεπνοϊσμένος ξενοφώντειος ἠθικοδιδάσκαλος, ἔνα τέτοιο σύμβολο θ' ἀξίξει νά ὑπάρχη. Μόνο αὐτό δικαιώνει τήν ἐμπνευστική αὔρα, γονιμοποιό ψυχῶν δύο χιλιετίες τώρα — ὁ ἄλλος θάταν τοῦ σωροῦ!. Κριτήριο οὐσίας κι ἀξίας, ἐπομένως!⁷ Βέβαια κι ὁ Πλάτων ἀκόμη, κριτικά πάντοτε πρέπει νά διαβάζεται κι ὄχι νά εἰσπράττωνται ὡς «ἄπεφθα» σωκρατικά ὅλα τὰ λεγόμενα τῆς «δραματικῆς μορφῆς» (persona) πού σταθερά καθηγεμονεύει στούς *Διαλόγους* του. Ἐν προκειμένῳ μάλιστα πολὺτιμη ἡ *Ἀπολογία*, ὅσο κι ἂν ὄζη *λυχνίου*: Τό μόνο ἔργο του μέ τ' ὄνομα τοῦ Σωκράτη στόν τίτλο, μέ τό λιτότερο λογοτεχνικό ἔνδυμα, δίχως ἰσχυρή κἂν τήν ἀπαίτηση δημιουργικῆς πρωτοτυπίας καί μέ τή μικρότερη ἄρα παρεμβολή παραμορφωτικῶν συγγραφικῶν φακῶν, ἀποδίδει τήν πεμπουσία τῆς σωκρατικῆς σκέψης, ὅσο τό δυνατόν γυμνή ἀπ' τὰ πλατωνικά ἐπιθήματα...

Ὅπωςδήποτε, καλύτερα καί νά πλανᾶται κανείς συνεπαρμένος μέ τ' ὄραμα τοῦ Πλάτωνα, παρά νάχη ὅσοδήποτε δίκιο «ἱστορικό» μ' ὀδηγό κάποιον βαθυνούστατο Γερμανό γραμματολόγο - καί μονάχα νά συμπληρώνη, νά ἐξηγή καί νά ἐξαπλουστεύη μέ τή συνδρομή τῶν ἄλλων πηγῶν (ὅσο φωτίζουν κι ὅσο προσφέρωνται), γιά τούς ἐνδεέστερους τῶν πνεύματι δέκτες... Αὐτός κι ὁ γνῶμων τῶν ἀναλύσεων πού ἀκολουθοῦν.

---

⁷ Αὐτά, ἐν γνώσει τοῦ ὅτι τέτοια στάθμιση βρίσκεται σέ πλήρη διάσταση πρός τίς τρέχουσες τάσεις τῆς ὑπερσχολαστικῆς Φιλολογίας, πού τείνει ν' ἀναλώνεται σέ γλωσσικές, γραμματικοσυντακτικές, λογικές, ὑφολογικές, πραγματολογικές, συγκριτικές-«διακειμενικές» ἀναλύσεις, χωρίς ν' ἀποτολμᾷ νά καταδείξη τήν οὐσιαστική ἀξία τῶν κειμένων καί τῶν ἀναιρετικῶν τους «ἀντιπροτάσεων» σὺ γ χ ρ ὁ ν ω σ! Διυλίζουν τούς τύπους, χωρίς νά ἐπισημαίνουν ὅτι πρόκειται γιά μέγιστες ποιότητες. Χάνονται στήν ἐρμηνεία τῶν λογικῶν ἀρμῶν κάθε ἐπιμέρους δομικοῦ στοιχείου τῆς ἐπιχειρηματολογίας, παραβλέποντας - ἢ θεωρῶντας αὐτονόητα - τὰ κυκλώπεια τείχη τοῦ παγκόσμιου Στοχασμοῦ πού ὀρθώνονται δυσπροσπέλαστα γιά τόν κοινὸ ἀναγνώστη...

I. ΔΙΚΗ

A. ΔΙΚΗ / ΑΓΩΝ

1. Ίδιος - δημόσιος άγων

Οί δικαστικές διαμάχες (δίκαι / άγωνες) στην άρχαία Αθήνα διακρίνονταν σέ: *ϊ δ ι ε ς*, γί άδικήματα άστικά, στίς όποίες τή διαδικασία μποροῦσε νά κινήση μόνον ό θιγόμενος ή, έξ όνόματός του, οί συγγενείς, εισπράττοντας καί τήν αντίστοιχη άποζημίωση (έκτός περιπτώσεων όπου θίγονταν καί τό γενικώτερο συμφέρον - όπότε μέρος τής άποζημίωσης καθώς κ' οί προβλεπόμενες σωματικές ποινές έπιβάλλονταν ύπέρ του Δημοσίου), καί σέ *δ η μ ό σ ι ε ς* (άσχέτως άν παράλληλα ύπήρχε ιδιωτική βλάβη), όπου ένάγων μποροῦσε νά είναι πās ό *βουλόμενος*, κ' ή όποια ποινή λογίζονταν κυρίως ύπέρ της Πολιτείας. (Οί αντίληψεις, βέβαια, σχετικά μέ τό τί είναι «ιδιωτικό» καί τί «δημόσιο» διέφεραν άπ'τίς σημερινές.)

Άπό τίς *ϊδιες δίκες* ό ένάγων μποροῦσε νά παραιτηθῆ άζημίως, μέ συμβιβασμό, ένω ή παραίτηση άπό *δημόσιο άγωνα* επέσυρε πρόστιμο 1000 δραχμῶν καί *άτιμία*, άρα στέρηση τής δυνατότητας άσκησης οίασδήποτε παρόμοιας δίωξης μέχρις άποπληρωμής του, μολονότι τό μέτρο δέν τηροῦνταν δά κι *άπαρέγκλιτα*.⁸

Κάθε μέρα έκδικάζονταν έως καί τέσσερεις *ϊδιες δίκες*, αναλόγως τής βαρύτητας του έγκλήματος ή του ύψους τής διαμφισβητούμενης χρηματικής βλάβης, ένω *μ ί α* μόνον *δημοσία*. Στίς *δημόσιες*, ή μέρα μοιράζονταν μέ κλεψύδρα (*διαμεμετρημένη*) σέ τρία μέρη: δύο ίσα γιά τόν ένάγοντα καί τόν έναγόμενο, καί τό υπόλοιπο γιά τόν καθορισμό τής ποινής⁹ (βλ. παρακάτω).

Ειδικά στίς *δημόσιες* δίκες, γιά ν' άποφεύγεται ή συκοφαντία ως όπλο πολιτικού έκβιασμού, άν ό ένάγων δέν κατώρθωνε ν' άποσπάση οὔτε τό 1/5 τῶν ψήφων (τά «τμήματα» τής *Ήλιαίας* συγκροτοῦνταν μέ διαφορετικό — αναλόγως τής σημασίας κάθε δίκης- άριθμό δικαστῶν), καταδικαζόταν σέ πρόστιμο 1000 δραχμῶν πάλι καί *άτιμία*.

⁸ Busolt - Swoboda, 1162,6· Harrison, II, 83,2· 172-6.

⁹ Αισχίνης, *Κατά Κτησιφώντος*, 197-8· *Περί τής παραπροσβείας*, 126, μέ τ' άρχαία Σχόλια· Ξενοφῶν, *Έλληνικά*, Α'7,23· Busolt - Swoboda, 1161. Στην άρχαία Άγορά βρέθηκαν θραύσματα κλεψύδρας χωρητικότητας 2 *χοῶν* (καί χρόνο έκροής: ±6 λεπτά), ένεπίγραφη τής Άντιοχίδος φυλῆς (Camp, 142-3). Γιά τόν παρεχόμενο χρόνο διεξαγωγής, αναλόγως του είδους τής δίκης (*ίδια* ή *δημοσία*) καί του ύψους τής έπιδίκιας: Άριστοτέλης, *Άθηναίων πολιτεία*, 67,2-3. Στίς *δημόσιες*, γιά τίς όμιλίες ένάγοντος, έναγόμενου καί τή διαδικασία τίμησης-άντιτίμησης, προβλεπόταν συνολικός χρόνος 11 *άμφορέων* (τῶν 12 *χοῶν* καθένας), άρα κοντά στίς 6,5 ώρες, κατά τίς πιθανοφανέστερες γνώμες, ίσομερῶς κατανεμημένος μεταξύ τῶν αντίδικων (Rhodes, *Commentary*, 719-21· 724-8).

2. Δίκη - Γραφή

Σύστοιχη, ἀλλ' ὄχι ἀκριβῶς ἐπικαλύπτουσα τὴν προηγούμενη, ἡ διάκριση τῶν μ ἔ σ ω ν π ρ ο σ φ υ γ ῆ ς στή Δικαιοσύνη: Γιά συγκεκριμένα ἀδικήματα (ἀστικά ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μὴ ἀποκλειομένων ὅμως καὶ κεφαλαιωδῶν ποινικῶν) προβλεπόταν δίωξη μέσω δ ί κ η ς, ἐνῶ γι' ἀξιόποινες πράξεις ἔναντι τοῦ Δημοσίου, μέσω γραφῆς.¹⁰

3. Τιμητοί - ἀτίμητοι ἀγῶνες

Τόσο οἱ ἴδιοι ὅσο καὶ οἱ δημόσιοι ἀγῶνες διακρίνονταν πάλι, κατὰ τὴ φύση τοῦ ἀδικήματος, σέ ἀτίμητους καὶ τιμητούς. Στούς ἀτίμητους ἡ ποινή/ἀποζημίωση, ὀριζόμενη ρητὰ ἀπ' τὸ νόμο ἢ συμφωνημένη ἐκ τῶν προτέρων ἀπ' τούς διαδίκους, ἐπιβαλλόταν αὐτομάτως στὸν ἐναγόμενο μὲ τὴν κήρυξη τῆς ἐνοχῆς του. Ἀντίθετα, στούς τιμητούς ἀγῶνες δέν προβλεπόταν συγκεκριμένη ποινή ἀπ' τὸ νόμο μὲν, ἀλλ' ἦταν ὑποχρεωτική ἢ ἀναγραφή τῆς (ἐπίγραμμα) στό κατηγορητήριο (ἐπιγράφειν/ἐπιγράφεσθαι τίμημα), καὶ σέ περίπτωση καταδικαστικῆς ἀπόφασης, προβλεπόντουσαν νέες συντομώτατες προτάσεις ἐκατέρωθεν (τίμησις ἐκ μέρους τοῦ κατηγοροῦ, μὲ τεκμηρίωση τῆς πρότασης τοῦ κατηγορητηρίου, καὶ ἀντιτίμησις ἐκ μέρους τοῦ ἐνόχου, γιὰ μείωση τῆς ποινῆς),¹¹ κι ἀκολουθοῦσε νέα ψηφοφορία,²⁷ χωρὶς δυνατότητα ἐνδιάμεσου συμβιβασμοῦ (ἢ «ἐν μέρει ἀποδοχῆς», ὅπως θά λέγαμε σήμερα), ἀφοῦ ἡ διαβούλευση μεταξύ δικαστῶν ἀποδοκιμάζονταν¹² καὶ δέν τούς ἔμενε παρά νά ἐγκρίνουν τὴ βαρύτερη ἢ τὴν ἐλαφρύτερη ποινή.¹³

---

¹⁰ Δέν ταυτίζονταν ὅμως ἀναγκαστικά οἱ διώξεις μέσω δικῶν μὲ τούς ἴδιους ἀγῶνες, ἐφόσον ἐνίστατε, ὅπως ἀναφέρθηκε, παράλληλα πρὸς τὴν ἀστική διεκδίκηση ὑπῆρχε καὶ ποινικὴ εὐθύνη, θίγονταν δηλαδή κ α ἰ τὸ Δημόσιο. Ἀντιθέτως, οἱ διώξεις μέσω γραφῆς ἦταν δημόσιοι ἀγῶνες. (Προσιτά: Ἀδάμ Μαγνήσαλη, 117- 29)

¹¹ Πολυδεύκης, Η' 63: ἀτίμητος δέ δίκη, ἦν οὐκ ἔστιν ὑποτιμήσασθαι, ἀλλὰ τοσούτου τετίμηται, ὅσου ἐπιγέγραπται. Ἀρποκρατίων, Ἀτίμητος ἀγών καὶ τιμητός: ὁ μὲν τιμητός ἐφ' ᾧ τίμημα ὀρισμένον ἐκ τῶν νόμων οὐ κεῖται, ἀλλὰ τούς δικαστάς ἔδει τιμᾶσθαι ὅ,τι χρή παθεῖν ἢ ἀποτίσαι. ὁ δέ ἀτίμητος, τὸναντίον ᾧ πρόσεστιν ἐκ τῶν νόμων ὀρισμένον τίμημα, ὡς μηδὲν δεῖν τούς δικαστάς διατιμῆσαι. Στὴ δικαστικὴ ὀρολογία (πρβλ καὶ Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων πολιτεία, 67,5: [ὅ,]τι χρή παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι), τὸ μὲν παθεῖν ἀναφερόταν σέ σωματικές ποινές (θάνατος, ἐξορία, ἀτιμία, φυλάκιση), ἐνῶ τὸ ἀποτεῖσαι σέ πρόστιμο, πού ἐπέφερε ὅμως κάθειρξη μέχρις ἀποπληρωμῆς του. Busolt - Swoboda, 1165,4. Lipsius, 930 κ.έ.

¹² Ἀριστοτέλης, Πολιτικά Β, 1268b.

¹³ Ἀτίμητοι, λ.χ., ἦταν οἱ γραφές ἱεροσυλίας, ψευδεγγραφῆς, ξενίας, ἀστρατείας, δειλίας, λιποταξίου, μοιχείας, ἐταιρήσεως, προαγωγείας, ἐνῶ τιμηταὶ οἱ γραφές ἀσεβείας, δῶρων, δεκασμοῦ, παρανόμων, παραπρεσβείας, ὕβρεως, κλοπῆς, συκοφαντίας κ.α. (Lipsius, 248-62. RE, VIA,1, 1251-5, Τιμηταὶ δίκαι, τοῦ O. Schulthess.)

4. Προβλεπόμενη διαδικασία

Κατά τὰ παραπάνω, ἐναντίον τοῦ Σωκράτη εἶχε ἀσκηθῆ γραφὴ ἀσεβείας, ἡ δίκη ἦταν δημοσία κι ὁ ἀγὼν τιμητός. Διό καί μετὰ τὸν κατηγορητήριο λόγο, τὴν ἀπολογία καὶ τὴν πρώτη ψηφοφορία περὶ ἀθωότητας ἢ μή, ἐφόσον κριθῆκε ἔνοχος, προβλεπόταν σύντομη τίμηση κι ἀντιτίμηση, κ' ἐπαναληπτική ψηφοφορία. (Ἄλλος λόγος, μ ε τ ἄ τὴν ὀριστικοποίηση τῆς ποινῆς, ὅπως ἐμφανίζεται στὴν πλατωνικὴ *Ἀπολογία*, ὄχι μόνο δὲν ἐξυτηρετοῦσε καμμιά δικονομικὴ σκοπιμότητα, μὰ ἦταν κ' ἐκ τῶν πραγμάτων ἀ δ ὕ ν α τ ο ν ν ἄ ἐ κ φ ω ν η θ ῆ - ἄν μὴ «ἀνεπίσημα», κατ' ἴδιαν, ὡς στερνὴ παραμυθία πρὸς λιγοστούς μαζεμένους γύρω στὸν καταδικασμένο, πού συντετριμμένοι θάχαν συνειδητοποιήσει τὴν τραγικὴ κατάληξη... 224)

5. Δυνατότητες ἀναίρεσης – ἀμνήστευση

Οἱ ἀποφάσεις τῆς *Ἡλιαίας* ἦταν κατὰ κανόνα ἀνέκκλητες, ἐκτός συγκεκριμένων ἐξαίρεσεων, ὅπου μετὰ ἀπὸ δικαστικὴ δικάωση ἐνστάσεων — κυρίως γιὰ ψευδομαρτυρία (*δίκη ψευδομαρτυρίων*) ἢ παράτυπη κλήτευση (*γραφὴ ψευδοκλητείας*)—, ὑπῆρχε δυνατότητα ἀναψηλάφησης (*ἀναδικίας*). Δικαίωμα ἀμνήστευσης, συλλογικῆς ἢ ἀτομικῆς (*ψήφισμα ἐπ' ἀνδρὶ*), εἶχε μόνο ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου, μὲ ὑποχρεωτικὴ ἀπαρτία ἕξι χιλιάδων παρόντων, ἀλλὰ γιὰ νὰ τεθῆ ὑπὸ κρίσιν τέτοιο αἴτημα ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ἔχη ἐξασφαλιστῆ σχετικὴ ἄδεια ἀπ' τὸ ἴδιο σῶμα, μὲ ἀπαρτία πάλι, καὶ μ υ σ τ ι κ ῆ ψηφοφορία.¹⁴

B. ΠΡΟΔΙΚΑΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗ

1. Πρόσκληση

Προϋπόθεση γιὰ ἕναν δικαστικὸ ἀγῶνα ἦταν ἡ νομότυπη πρόσκληση/κλήση τοῦ ἐναγόμενου ἀπ' τὸν ἐνάγοντα, συνοδεῖα δύο μαρτύρων (*κλητήρων*), νὰ παρουσιαστῆ ἐνώπιον τοῦ ἀρμόδιου ἄρχοντα —στὴν περίπτωσι γραφῆς ἀσεβείας: τοῦ ἄρχοντος βασιλέως, στή βασιλείω στοά τῆς Ἀγορᾶς¹⁵—, ὁ ὁποῖος, ἐφόσον ἔκρινε νομότυπη τὴν κλήτευση, ἀναρτοῦσε σύνοψη τοῦ κατηγορητηρίου

¹⁴ Οἱ διαδικασίες καὶ μόνο δείχνουν πόσο σπάνια καὶ δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθῆ μία ἀμνήστευση, παρεκτός γιὰ πρόσωπα πολιτικά, ὅπως ἡ περίπτωσι ἐπαναπατριμοῦ τοῦ Ἀλκιβιάδη ἢ τοῦ Δημοσθένη (Δημοσθένης, *Κατὰ Τιμοκράτους*, 45· Ἀνδοκίδης *Περὶ τῶν μυστηρίων*, 87· Lipsius, 963-4· Busolt Swuboda, 238· 446· 951· 987,2· 1166-7).

¹⁵ *Εὐθύφρων*, 1 κ.έ.· *Θεαίτητος*, 210d· Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 57,1-2· Δημοσθένης, *Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγραφὴν*, 48· Πολυδεύκης, *Η'90*. Τοπογραφικός ἐντοπισμός: Camp. 127-33

(ἀπογράφεσθαι) σέ κερωμένα πινάκια (σανίδες) στήν Ἀγορά, κι ὠρίζοταν ἡμερομηνία ἀνάκρισης.

2. Ἀνάκριση: Παρουσίαση πειστηρίων, σύσταση δικογραφίας, ὄρισμός δικασίμου

Μολονότι οἱ κανόνες κι ὁ σκοπός τῆς ἀνάκρισης δέν εἶναι ἀπολύτως σαφῆ, βασικό της στοιχεῖο ἀποτελοῦσε ἡ ἀμοιβαία ἔνορκη καί γραπτῶς κατατεθειμένη βεβαίωση (διωμοσία/ἀμφωμοσία/ἀμφιορκία) τῶν διαδίκων (ἀκριβέστερα: προωμοσία γιά τόν ἐνάγοντα, ἀντωμοσία γιά τόν ἐναγόμενο¹⁶) ὅτι οἱ κατηγορίες κι ἀποδείξεις τοῦ ἑνός, ὅσο κ' ἡ ἐπίκληση ἀθωότητας μέ τίς ἀνταποδείξεις τοῦ ἄλλου ἦταν ἀληθεῖς. Μετά τήν παραδοχή κ' ἐκ μέρους τοῦ ἐναγόμενου ὅτι ἡ προσφυγή ἦταν τυπικά νόμιμη (εὐθυδικία), κάθε πλευρά παρουσίαζε πιθανῶς τίς λεγόμενες¹⁷ ἄτεχνες πίστεις, ἤτοι: νόμους, μάρτυρες, συνθηῆκες (τά σχετικά μέ τήν ὑπόθεση συμβόλαια), βασάνους (μαρτυρίες δούλων ἀποσπώμενες ὑποχρεωτικά μέ βασανιστήρια) καί ὄρκους, γιά τή θεμελίωση τῶν ἰσχυρισμῶν της.¹⁸ Ἐφόσον κατά τήν κρίση τοῦ ἄρχοντα ἡ ὑπόθεση ἦταν εἰσαγώγιμος, ὠρίζοταν δικάσιμος (κυρία).

3. Διεξαγωγή τῆς δίκης - Συνήγοροι καί Λογογράφοι - Ἐπάλληλες ψηφοφορίες γιά ἐνοχή καί τίμηση - Οἱ ἔνδεκα

Στό δικαστήριό προήδρευε ὁ ἴδιος ἄρχων· πρῶτος μιλοῦσε ὁ ἐνάγων καί μετά ὁ ἐναγόμενος, αὐτοπροσώπως, ἀλλ' εἶχαν δυνατότητα, στό δικό τους χρόνο καθένας, νά χρησιμοποιήσουν καί συνηγόρους (πρόσωπα συνδεόμενα, ὑποτίθεται, φιλικά μαζί του καί, τ ὑ π ο ι ς, βάσει τοῦ νόμου, μ ἢ ἀμειβόμενα!), πού μποροῦσαν νά παράσχουν κάθε εἶδους βοήθεια ἢ καί μαρτυρία, χωρίς νά διατρέχουν κίνδυνο δίκης ψευδομαρτυρίων ἐκ μέρους τοῦ ἀντιπάλου. Στήν περίπτωση τοῦ Σωκράτη, ὁ Μέλητος ἦταν ὁ κατήγορος, Ἄνυτος καί Λύκων συνηγόροι - ἄλλο πού τοῦ Σωκράτη δέν τοῦ διέφευγε ἡ ἰδιαίτερη βαρύτητα τοῦ Ἄνυτου, διό κι

¹⁶ Μολονότι ἡ ὀρολογία δέν τηροῦνταν σχολαστικά, καί συχνά προχειρῶς λέγεται ἀντωμοσία καί τοῦ ἐνάγοντος ὁ ὄρκος: Ἀπολογία, 19b· 24b (D-S, III, 761a, *Jusjurandum*, τοῦ G. Glotz-Lipsius, 830,5-6· 832,12).

¹⁷ Ἀριστοτέλης, Ῥητορική, Α' 1375a.

¹⁸ Φαίνεται ὅτι μόνο μετά τό 390 π.Χ. ἡ κατάθεση στοιχείων γινόταν ὑποχρεωτικά γ ρ α π τ ῶ ς. Ὁ «φάκελος τῆς δικογραφίας», ὅπως σχηματιζόταν κατά τήν ἀνάκριση, φυλασσόταν σέ εἰδικό σκεῦος (ἐχίνο) σφραγισμένο ἕως τήν ἡμερομηνία τῆς κυρίας δίκης. Δεῖγμα τέτοιου δοχείου, μέ κατατοπιστικώτατη ἐπιγραφή, ἦρθε στό φῶς ἀπό τίς ἀνασκαφές τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς: A. Boegehold, *Hesperia, Suppl.* XIX, 1982, *A lid with dipinto*, 1-6· Camp, 143· Ἀδάμ-Μαγνήσαλη, 145-6· 176.

ἀναφέρονταν στους ἀντιδίκους μέ τό συλλογικό χαρακτηρισμό: τούς ἀ μ φ ί Ἄ ν υ τ ο ν.¹⁹

Κάποιοι συνέτασσαν μόνοι τό λόγο τους, ἐνῶ ἄλλοι προσέφευγαν σ' ἐπαγγελματίες λογογράφους, ὅποτε ἔπρεπε καί νά τόν ἀποστηθίσουν γιά τή μέρα τῆς δίκης. Ὁ κατηγορητήριος ἐναντίον τοῦ Σωκράτη λένε πώς βγήκε ἀπ' τό χέρι τοῦ Ἄνυτου. Ὁ Σωκράτης, φυσικά, αὐτοσχεδίασε. Καί παραδίδεται μέν πώς ὁ Λυσίας προσφέρθηκε αὐτοβούλως, μά κείνος τόν ἀποκαρδίωσε, λέγοντάς του πώς «καλός ὁ λόγος» πού τοῦχε γράψει, «μά δέν τοῦ πήγαινε», καί σάν τότε ρώτησε ὁ ρήτορας: «Πῶς ἀφοῦ εἶν' καλός δέν τοῦ πήγαινε», ἀπάντησε: «Μή δέν ὑπάρχουν καί ροῦχα καλά καί παπούτσια πού δέ μοῦ κάνουν;»²⁰ Κι ὅταν ἐπέμεινε πώς «ἄν δέν ἀκολουθήση αὐτή τήν ἀπολογητική γραμμή, θά πεθάνη», τοῦ ἀντιγύρισε: «Μά, ἄν ὄχι τώρα, πάντως δέ θά πεθάνω κάποτε;»²¹ - ἀνέκδοτα, πλασμένα ἐκ τῶν ὑστέρων,²⁵⁰ γιά νά δικαιολογήσουν τόν ἐμφιλόσοφο μᾶλλον παρά δικανικό χαρακτηῖρα, πού μαρτυρεῖ κ' ἡ «νύξη» πρὸς τούς δικαστές (στήν πλατωνική ἀπόδοση τῆς Ἀπολογίας) νά μήν περιμένουν καλλιεπημένους λόγους...

Στόν παρεχόμενο χρόνο, ἐκτός τῆς κυρίως ἀπολογίας του, ὁ κατηγορούμενος εἶχε τή δυνατότητα ν' ἀπευθύνῃ ἐρωτήσεις κατευθεῖαν στόν ἀντίδικο, πού ἦταν ὑπόχρεως ν' ἀπαντήσῃ (χαρακτηριστική ἢ ἀνακριτική «ἐξέταση» τοῦ Μέλητου),²² ἐνίοτε καί μ' ὀξύτατες ἀντεγκλήσεις, ἀλλά καί νά φέρῃ παρακλήτους νά ἐκλιπαρήσουν ὑπέρ του, βεβαιώνοντας γιά τό ἦθος, τήν εὐλικρίνεια ἢ τή φιλοπατρία του...

Ἡ ἐπίκληση, εἴτε γ ε ν ι κ ῶ ς τῆς μαρτυρίας τῶν δικαστῶν, εἴτε συγκεκριμένων προσώπων —ἀπό τούς παρόντες²³ δικαστές ἢ ἀκροατές— γινόταν προφανῶς γιά ἐντυπωσιασμό.²⁴ Στίς μέν ἴδιες δίκες ἢ πρόσκληση μαρτύρων (γιά τή μονολεκτική ἐπιβεβαίωση τῆς κατατεθειμένης κατά τήν προανάκριση μαρτυρίας τους), ἢ ἡ παραγγελία ἐπιλεκτικῆς τυχόν ἀνάγνωσης ἀπ' τόν κήρυκα νόμων, ἐγγράφων κ. ἄ. πειστηρίων, γινόταν ἐπί πλέον τοῦ παρεχόμενου χρόνου (μέ σταμάτημα τῆς κλεψύδρας), ἐνῶ στίς δημόσιες δίνονταν μόνον ὁ διαμεμετρημένος χρόνος.⁹

Στό συγκεκριμένο ἀγῶνα —ὅπως πιθανώτατα καί σ' ὅλους τούς δημόσιους— δυνατότητα δευτερολογίας (ἀμοιβαίας ἀπάντησης, δηλαδή, στά ἐπιχειρήματα τοῦ ἀντιπάλου) δέν παρέχονταν, καί μετὰ ἀπό ἐρώτηση πρὸς τούς διαδίκους ἄν ὑπῆρχε τυχόν ἔνσταση (ἐπίσκηψις) κατά τῶν μαρτύρων, ὁ κήρυκας προσκαλοῦσε τούς δικαστές σέ ψηφοφορία. Στήν ἐποχή τοῦ Σωκράτη γινόταν μέ

¹⁹ Ἀπολογία, 18b.

²⁰ Διογένης Λαέρτιος, Β' 40-1/SSR, I, ID, ἀπόσπ. 1(40 1).

²¹ Στοβαῖος, Γ 7,56 / SSR, I, ID ἀπόσπ. 254.

²² Ἀπολογία, §12-5· Δημοσθένης, Κατά Στεφάνου Β, 10: Τοῖν ἀντιδίκων ἐπάναγκες εἶναι ἀποκρίνασθαι ἀλλήλοις το ἐρωτώμενον.

²³ Ἀπολογία, 19d· 20e-21a· 33d-34b.

²⁴ Ἀνδοκίδης, Περί τῶν μυστηρίων, 37· 69.

χοιρίνες,²⁵ πού ρίχναν σέ δύο ἀμφορείς ἢ καδίσκους, τόν ἕναν χάλκινο, γιά τά ἔγκυρα (καταδικαστικό), τόν ἄλλο ξύλινο, γιά τ' ἄκυρα.²⁶ Γινόταν καταμέτρηση, κ' ἐφόσον ὁ κατηγορούμενος κρινόταν ἔνοχος, ἄν ὁ ἀγών ἦταν τιμητός, ἀκολουθοῦσε σύντομη ἐπιβεβαίωση τῆς ζητούμενης ποινῆς ἀπ' τήν ἐνάγουσα πλευρά κι ἀντιπρόταση γιά μείωσή της ἀπ' τόν ἐναγόμενο μέ ἐπαναληπτική ψηφοφορία, ὅπου σέ κερωμένες πινακίδες (πινάκιον τιμητικόν) οἱ δικαστές χαράζαν μία γραμμή μακρά (γιά τή μεγαλύτερη) ἢ κοντή (γιά τή μικρότερη).²⁷ Μέ την ἀνακοίνωση τῆς ὀριστικῆς ἀπόφασης οἱ δικαστές ἀποχωροῦσαν, ἐνῶ οἱ ἔνδεκα²⁸ ἀναλάμβαναν τή μεταγωγή τοῦ καταδίκου στό δεσμωτήριον,²⁹ ὅπου κ' ἔμενε σιδηροδέσμιος ὡς τήν ἀποπληρωμή τοῦ προστίμου/ἀποζημίωσης ἢ, στήν προκείμενη περίπτωση, τήν ἐκτέλεσή του μέ κώνειο (λεπτομερῶς τά καθέκαστα στό Φαίδωνα).

Γ. ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΗΛΙΑΙΑΣ ΚΑΙ ΗΘΟΣ ΤΩΝ ΔΙΚΑΣΤΩΝ

1. Ἀριθμός μελῶν ἀνά ὑπόθεση - Ἴσομερῆς συμμετοχή τῶν φυλῶν

Τό ἀρμόδιο δικαστήριο, ἡ *Ἡλιαία*, διέφερε πολύ ἀπό τά σημερινά: ἀποτελοῦνταν ἀπό 6000 πολῖτες ἄνω τῶν 30 ἐτῶν, κληρούμενους γιά ἕνα χρόνο κατά τόν 5^ο αἰ., καί ἰσοβίως κατόπιν, ἰσομερῶς ἀπό τίς 10 φυλές, ἐξαιρέσει τῶν ἀτίμων κι ὅσων χρωστοῦσαν στό Δημόσιο. Ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ ἀγῶνα, συνεδρίαζε κατά «τμήματα» — ὅπου μέσω περύτεχνων συστημάτων ἐπιλογῆς διασφαλιζόνταν ἡ ἰσομερῆς πάλι συμμετοχή κάθε φυλῆς καί ἡ μυστικότητα τῆς σύνθεσης

²⁵ Κοχύλια θαλασσινά, ὀνομαζόμενα «γουρουνάκια» ([Α. Κοραῆς], *Ξενοκράτους καί Γαληνοῦ Περί τῆς ἀπό τῶν ἐνύδρων τροφῆς*, Ἐν Παρισίοις, 1814, 129), γνήσια ἢ χάλκινα ὁμοιώματα (Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, 109-10· 332· Πολυδεύκης, *Η'* 16-7).

²⁶ Πῶς διασφαλιζόταν ἡ μυστικότητα τῆς ψήφου, ἄγνωστο! Μετά τό 390 π.Χ. ἡ διαδικασία τῆς ψηφοφορίας εἶχε τροποποιηθῆ, ὅπως περιγράφεται ἀναλυτικά στήν ἀριστοτελική *Ἀθηναίων πολιτεία*, 68-9. A. Boegehold, *Hesperia*, XXXII, 1963, *Toward a study of athenian voting procedure*, 366-74· Ἀδάμ-Μαγνήσαλη, 194-6.

²⁷ Ἀριστοφάνης, *Σφήκες*, 106 κ.έ.· Busolt - Swoboda, 1166,1. *Ἐν μέρει ἀποδοχή τῶν κατηγοριῶν* (κ' ἐκτίμηση ἀντίστοιχα τῆς ποινῆς), ὅπως ἀναφέρθηκε (ὑ.Ε12), δέν ἦταν δυνατή ἀπ' τοὺς δικαστές.

²⁸ Ἐτήσια κληρωτή ἀρχή, οἱ ἔνδεκα εἶχαν κυρίως εἰσαγγελικές- ἀστυνομικές (μέ τή σημερινή σημασία) ἀρμοδιότητες, ὄντας ὑπεύθυνοι γιά τή σύλληψη, φυλάκιση ἢ παραπομπή στό ἀκροατήριο κακούργων, τή φύλαξη καί τήν ἐκτέλεση τῶν καταδίκων καί τή διενέργεια νόμιμων βασανιστηρίων, ἐνῶ καί μόνο ἡ φράση: *παραδοῦναι τοῖς ἔνδεκα* ἐσήμαινε τό ἀμετάκλητο τέλος... Σύμβολα ἑνός μισητοῦ ἀξιώματος, ἐξαιρέθηκαν εἰδικῶς ἀπ' τή γενική ἀμνηστία τοῦ 403 π.Χ. (ὑ.Ε171), ὡς ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν *Τριάκοντα* τυράννων (Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 52,1-39,6· Γίλβερτ, 318-9· Lipsius, 74-81· Busolt - Swoboda, 1107- 10· Harisson, II, 17-8· Ἀδάμ Μαγνήσαλη, 26).

²⁹ Ἀμφίβολος ὁ ἐντοπισμός του στήν ἀθηναϊκή Ἀγορά: Camp, 146-7.

κάθε «τμήματος» — μέ πεντακόσια συνήθως μέλη (στίς δημόσιες δίκες, ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ Σωκράτη³⁰) ἢ, κατά συνένωση περισσοτέρων προφανῶς «τμημάτων»: μέ χίλια, χίλια πεντακόσια,³¹ δύο χιλιάδες, δυόμισυ, ἀκόμη καί σέ «όλομέλεια» ἕξι χιλιάδων!³² Γιά τίς ἴδιες δίκες καί μικροαπαιτήσεις (κάτω τῶν 1000 δραχμῶν), ἀρκοῦσαν 201 ἡλιαστές, γιά μεγαλύτερα ποσά, συνεδρίαζαν 401.³³ Κατά κανόνα φρόντιζαν νά ναι μονός ὁ ἀριθμός, ρητά προβλεπόμενος ὅμως ἐπί ἰσοψηφίας ὁ κατηγορούμενος νά κηρύσσεται ἀθῶος.³⁴

2. Ἡλιαστικός ὄρκος

Κάθε κληρωτός δικαστής ἔδινε στήν ἀρχή τοῦ ἔτους στό λόφο τοῦ Ἀρδηττοῦ τόν ἡλιαστικό ὄρκο, βάσει τοῦ ὁποίου δεσμεύονταν νά κρίνουν κατά τούς νόμους καί τά ψηφίσματα τῆς Βουλῆς καί τοῦ δήμου,³⁵ γιά ὅ,τι δέν προβλέπονταν ἀπ' τό Νόμο, μέ τήν πιό δίκαιη κρίση καί μή δεχόμενοι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα δωροδοκία,³⁶ ἀποκλειστικά ἐπί τοῦ κατηγορητηρίου,³⁷ ἀναλαμβάνοντας τήν ὑποχρέωση ν' ἀκούσουν ὅμοια καί τίς δύο πλευρές,³⁸ χωρίς νά χαρίζονται ἢ νά ἐχθρεύονται κανέναν.³⁹

3. Χωροθέτηση Ἡλιαίας

Μή ἐστεγασμένη ἡ Ἡλιαία⁴⁰ (ἀντίθετα πρός τά περισσότερα δικαστήρια), ἦταν περιφραγμένη (δρῦφακτον), οἱ ἡλιαστές, καλούμενοι καί θεσμοθέτες, περνάγαν ἀπό κιγκλίδωμα πού ἐμπόδιζε τή διείσδυση ξένων καί πιάναν θέσεις σέ ψάθινα ἐδάφια,⁴¹ ἐνῶ σέ βάθρο (βῆμα) καθόταν ὁ ἄρχων κ' οἱ βοηθοί του. Τά δύο

³⁰ Ἀκριβέστερα: 501 (βλ. Ἀπολογία, ὑ.198).

³¹ Ὅπως στή δίκη τοῦ Περικλή, ἡ ἀργότερα τῶν ἀρπαλείων.

³² Γραφή παρανόμων κατά τοῦ Σπενσίππου, τό 415 π.Χ. (Ἀνδοκίδης, Περὶ τῶν μυστηρίων, 17).

³³ Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων πολιτεία, 53,3· Πολυδεύκης, Η' 48· IG, 2 11, ἀρ. 1629, α 206-8.

³⁴ Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων πολιτεία, 69,1· Αἰσχίνης, Κατά Κτησιφώντος, 252· Ἀντιφῶν, Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου, 51· (ἡ λεγόμενη «Ἀθηνᾶς ψῆφος»: Αἰσχύλος, Εὐμενίδες, 735-40· Εὐριπίδης, Ἡλέκτρα, 1268-9· Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις, 1440-2)· Glotz, Πόλις, 244-5· Phillipson, 259m· Harrison, II, 47· Rhodes, Commentary, 733-4.

³⁵ ...ψηφιοῦμαι κατά τούς νόμους καί τά ψηφίσματα τοῦ δήμου...

³⁶ ...περὶ ὧν δ' ἂν νόμοι μή ᾤσι, γνώμη τῆ δικαιοσύνη καί οὐδέ δῶρα δέξομαι τῆς ἡλιασεως ἐνεκα...

³⁷ ...ὑπὲρ αὐτῶν ὧν ἂν ἡ δίωξις ἦ. Πρβλ Θεαίτητο, 172ε: ὧν ἐκτός οὐ ρητέον. Νά μή λαμβάνονται δηλαδή ὑπ' ὄψιν τά λεγόμενα ἐξαγώνια (ἐπί τῶν ἔξω τοῦ ἀγῶνος λεγομένων λόγων καί οὐ προσήκοντων εἰρησθαι: Bekker, Anecdota, 200).

³⁸ ...ὁμοίως ἀμφοῖν ἀκροάσασθαι (Lipsius, 151-3· Busolt-Swoboda, 1154, 2· Harrison, II, 48).

³⁹ ...οὔτε χάριτος ἐνεκ' οὔτ' ἔχθρας...

⁴⁰ Ὁ χώρος συνεδριάσεων (ἂν ἦταν ἕνας, κι ὄχι τυχόν περισσότεροι, γιά τά διάφορα «τμήματα»), δέν ἔχει ἀρχαιολογικά ἐντοπιστῆ. Εἰκασίεις: Camp, 68-70· 139-40.

⁴¹ Πολυδεύκης, Η' 133.

ἀντίδικα μέρη εἶχαν καθένα τὰ δικά τους «ἔδρανα» (μέ σημερινή ὀρολογία), ἐπίσης καλούμενα βήματα. Σέ διαφορετικό βῆμα πάλι, ἐνώπιον τοῦ ἄρχοντος, ἂ ν ἔ β α ι ν α ν οἱ διάδικοι, οἱ συνήγοροι κ' οἱ μάρτυρες γιά τίς ἀγορεύσεις καί τίς καταθέσεις τους, καί στό ἴδιο ἀνέβαιναν γιά τήν ψηφοφορία ἕνας-ἕνας οἱ κριτές.⁴²

Τό ἀκροατήριό ἐμπαινε ἀπό διαφορετική εἴσοδο κ' ἔστεκε ξέχωρα — ἐνίοτε ὅμως ξέκλεβαν καί καμμιά θέση μέσα!⁴³ —, συχνά δέ οἱ διάδικοι ἐπικαλοῦνταν τήν παρουσία του (εἴτε τοῦ συνόλου,⁴⁴ εἴτε μεμονωμένων προσώπων⁴⁵). Σέ δίκες μάλιστα μεγάλου ἐνδιαφέροντος, πού δίχαζαν τήν κοινή γνώμη, συνωστίζονταν περί τὰ ἔδρανα τοῦ κατήγορου ἢ τοῦ φεύγοντος ἀντίστοιχα.⁴⁶

4. Ἡλιαστικός μισθός – Τό ποιόν τῶν δικαστῶν

Ἀπ' τόν Περικλῆ καθιερώθηκε ἡ χρηματική ἀποζημίωση τῶν ἡλιαστῶν, καί στά χρόνια τῆς δίκης τοῦ Σωκράτη ἀμείβονταν μ' ἕνα τριώβολο γιά κάθε μέρα (μισή δραχμή)—τό φτηνότερο περίπου μεροκάματο ἀνειδίκευτου ἐργάτη.⁴⁷ Ὅσο κι ἂν ἐξανεμίζονταν μέ τὰ χρόνια ἡ ἀγοραστική του ἀξία, τό μέτρο θωράκιζε ἀσφαλῶς τὰ θεμέλια τῆς Δημοκρατίας, ἀφοῦ τ ὁ σ ο ι καί τόσο ἐ ν τ α τ ι κ ἄ μετεῖχαν - ἕνας λαός ὀλάκερος γινόταν «δικαστής καθημερινός», ὀργανωτής τοῦ δημόσιου βίου καί τιμητής τοῦ ἰδιωτικοῦ, ὕπατος κριτής ὅλων τῶν θεσμικῶν ὀργάνων, τῆς ὀρθῆς λειτουργίας τους καί μαζί τῆς ἀκεραιότητας τῶν φορέων τῆς ἐξουσίας, ὄντας κιόλας ἐνήμερος τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, γνώστης τῶν νόμων καί φύλακός τους ἄγρυπνος, συνειδῶς στό χρέος του! Ἀπό τήν ἄλλη, τό ἴδιο μέτρο ἐξαχρείωσε ἕναν ὄχλο φτωχοδιάβολων, χασομέρηδων, ἀχαῖρευτων μεγάλης ἡλικίας κυρίως κι ἀνίκανων γιά βαριά δουλειά, πού ἀνακάλυψαν τρόπο νά πορίζονται ἄκοπα τ' ἀναγκαῖα γιά τήν ἐπιβίωση, ἢ ἕνα διόλου εὐκαταφρόνητο βοήθημα στά οἰκογενειακά εἰσοδήματα, πλάι σ' ὅποια ἐποχική ἢ ἀγροτική ἐνασχόληση, παρασιτώντας συστηματικά στά ἐδώλια τῶν

⁴² Ἀυτή ἡ διάταξη γιά τόν 4^ο αἰ. π.Χ. τοῦλάχιστον (Lipsius, 172-5).

⁴³ Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, Ε' 2-3.

⁴⁴ *Ἀπολογία*, 24e: οἶδε οἱ ἀκροαταί...

⁴⁵ *Ἀπολογία*, 21e, 33d-34a, 38b.

⁴⁶ Αἰσχίνης, *Κατά Κτησιφῶντος*, 207. *Κατά Τιμοκράτους*, 173: παρακεκλημένοι τινές τῶν μαθητῶν <τοῦ Δημοσθένη> ἤκουσιν ἐπί τήν ἀκρόασιν.

⁴⁷ Ἀριστοφάνης *Ἐκκλησιαζοῦσαι*, 309-310. *Σφήκες*, 300-2, ὅπου ἕνας γερο-ἡλιαστής θυμῶνει μέ τό γιό του, πού τοῦ ζητάει σῦκα, καθώς δέν τοῦ φτάνει γιά τέτοια «πολυτέλεια»(!) ἡ ἡλιαστική ἀποζημίωση· διαφωτιστικός κι ὁ ἀστεῖσμός τοῦ κωμικοῦ Θεόπομπου (PCG, VII, ἀπόσπ. 56), πού τήν ἐποχή ἀκριβῶς τῆς δίκης τοῦ Σωκράτη, ἔγραφε: «ποιό σπίτι δέ θά καλοπερνοῦσε μέ τέσσερες ὀβολούς, ἀφοῦ δύο τώρα φέροντας ἕνας ἄντρας ταῖζει τήν κυρά του;..» Οἱ ἀδύνατοι. καί τὰ ὀρφανά πολέμου παῖδων ὡς βοήθημα σίτησης ἀπ' τήν πολιτεία ἕναν ὀβολό (Λυσίας, *Υπέρ ἀδυνάτου*, 26· SEG, XXVIII, 1978, ἀρ. 46, στ.9-10). Γενικότερα: Boeckh, I, 148-56· Lipsius, 163-6· Busolt - Swoboda, 1153· Harrison, II, 49,2.

δικαστηρίων.⁴⁸ Άδαεις, ἀδιάφοροι κι ασύδοτοι, σέ διπλό ρόλο ἔνορκου καί δικαστῆ, στερούμενοι συγκροτημένου νομικοῦ κώδικα ἢ δυνατότητας ἀναγωγῆς σέ προγενέστερες δικαστικές ἀποφάσεις (νομολογίας, κατά τή σημερινή ὀρολογία) καί μέ τόν ἄρχοντα-πρόεδρο τοῦ δικαστηρίου δίχως νομική ἐπάρκεια καί δικαιοδοσία περιορισμένη στήν κλήση ἀντιδίκων καί μαρτύρων, καί τήν ἐπιτήρηση τῶν κανόνων τῆς διαδικασίας καί τῆς γενικῆς εὐταξίας, οἱ ἡλιαστές ἐναβρύνονταν πώς κατέχουν «τή μοναδική ἀνυπεύθνη Ἀρχή στήν πόλη», ἀφοῦ ἔκριναν τούς πάντες χωρίς νά δωσιλογοῦν πουθενά, ἐπαρμένοι, νόμιζαν ὅτι «ὅταν θ ο ρ υ β ο ὦ ν αὐτοί, τούς τρέμουν ὅλοι, σάν τό Δία πού βροντάει», μικρόμυαλοι καί φαυλοπεριέργοι, ἐπιρρεπεῖς στήν κολακεία καί πολιτικομανεῖς «τοῦ καφενεῖου», ἀδήμονοι, εὐμετάβολοι ὅσο κ' εὐκόλα χειραγώγιμοι ἀπ' τήν Πολιτική, τίς φημολογίες καί τήν κοινή γνώμη, παρορμητικοί κι ἀπρόβλεπτοι, διαγκωνίζονταν ἀχάραγα νά προλάβουν νά τρυπώσουν, νά παραστήσουν τούς «κριτές», εἰσπράττοντας ἕνα μισθουλάκο - μορφές πού ἄγρια καί δικαιοτάτα διακωμώδησε ὁ Ἀριστοφάνης στούς Σφήκες! Ὅλους αὐτούς βρῆκε μπρός του ὁ δεδηλωμένος⁴⁹ ὑπέρτατος πρόμαχος τῶν νόμων τῆς ἰ δ ι α ς ἐκείνης πολιτείας Σωκράτης...

Στίς ἀρχές τοῦ Πελοποννησιακοῦ, φαίνεται πώς τό 1/7 τῶν Ἀθηναίων⁵⁰ κληρώνονταν στήν Ἡλιαία, ἐνῶ μετά τόν πόλεμο, μέ τίς τρομερές ἀπώλειες ἀπ' τό λοιμό, τίς ἐξορίες, τίς πολιτικές διώξεις καί τίς πολεμικές συγκρούσεις, ὅταν ὁ ἀριθμός τῶν πολιτῶν εἶχε μειωθῆ στό μισό,⁵¹ τό ποσοστό συμμετοχῆς θάταν ἀκόμα πιό ψηλό! Πόσο δύσκολο, ἄρα, σ' ἕνα τέτοιο «λαϊκό δικαστήριον», νά τηρηθῆ στοιχειώδης τάξη, καί νά διασφαλιστῆ ἡ ἀμεροληψία;.. Ὅποτε κάτι δέν τούς ἄρεσε, φώναζαν (ἀ γ α ν α κ τ ε ἰ ν) ἐμποδίζοντας τόν κατηγορούμενο νά μιλήσῃ κἄν, ἢ βαράγαν μέ ποδοκροτήματα τά ἐδώλια (πτερνοκοπεῖν), ξεσηκώνοντας ὀρουμαγδό (θ ο ρ υ β ε ἰ ν), ἀναγκάζοντας τούς ὁμιλητές νά προαπαιτοῦν ἡσυχία, ὅταν κάτι «παράδοξο» ἢ προκλητικό ἔμελλε νά ποῦν.⁵² Ἀντίστοιχα, κάθε κατηγορούμενος, ἀντί νά ἐστιάζῃ στήν ἀνάπτυξη ἀμιγῶς νομικῆς ἐπιχειρηματολογίας, θήρευε ἐντυπώσεις, ἐπικαλοῦνταν τήν κοινωνική ἢ πολιτική ἐπιρροή

⁴⁸ Γοργίας, 515e (κρίση τοῦ Σωκράτη): ...ἀκούω Περικλέα πεποικέναι Ἀθηναίους ἀργούς καί δειλοῦς καί ἀλάλους καί φιλάργυρους, εἰς μισθοφορίαν πρῶτον καταστήσαντα· Ἀριστοτέλης, Ἀθηναίων πολιτεία, 27,4: ὁ Περικλῆς [] κατεσκεύασε μισθοφοράν τοῖς δικασταῖς· ἀφ' ὧν αἰτιῶνταί τινες χεῖρους γενέσθαι, κληρουμένων ἐπιμελῶς ἀεί μᾶλλον τῶν τυχόντων ἢ τῶν ἐπιεικῶν ἀνθρώπων. Ἐπιεικέστερη κρίση γιά τήν Ἡλιαία καί τό δικαίκο σύστημα: Glotz, Πόλις, 258-70· Cloche, Monde grec, 187-8.

⁴⁹ Στόν Κρίτωνα.

⁵⁰ 40000 ὁ ἀριθμός τῶν πολιτῶν, κατά τούς βασιμώτεροους ὑπολογισμούς τῶν Busolt - Swoboda, 764-6.

⁵¹ Busolt - Swoboda, 987.

⁵² Ἀριστοφάνης, Σφήκες, 621-3· πολλαπλές μνεῖες στούς ρήτορες, ἀλλά καί Νόμοι, Θ' 876b: „ὅταν μηδέ σιγῶντα (τά δικαστήρια) ἀλλά θορύβου μεστά, καθάπερ θέατρα, ἐπαινοῦντά τε βοή καί ψέγοντα τῶν ρητόρων ἐκάτερον ἐν μέρει κρίνη, χαλεπόν τότε πάθος ὄλη τῆ πόλει γίγνεσθαι φιλεῖ. Πρβλ ὕ. Ε1 Ἰσοκράτης, Περὶ τῆς ἀντιδόσιως, 22.

του, ἔσερνε στό δικαστήριο φίλους, γέρους γονεῖς, γυναῖκες μαυροφόρες, παιδιά, νά μυξοκλαῖν καί νά «βελάζουν» γιά συγχώρεση⁵³ - θέαμα τόσο συχνό καί «παράσταση» τόσο «πιασάρικη» γιά τό παρασυρόμενο συναισθηματικά πλῆθος τῶν δικαστῶν, πού νηφάλια ὁ φιλόσοφος ἀναγκάζεται ἐδῶ νά... δικαιολογηθῆ, πῶς καί δέν κάνει τά ἴδια καραγκιοζιλίκια, μή καί φανῆ ὑπερβολικά ὑπερόπτης!.. Τέτοιες οἱ δίκες τῆς κατεξοχῆν «Δημοκρατίας»! (Βέβαια, ὑπάρχει πάντα κι ὁ ἀντίλογος: πῶς οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἦταν τό κοινό αἰσχυλικῶν, εὐριπίδειων καί σοφοκλειων δραμάτων, πού τά μάθαιναν ἀπέξω καί τραγούδαγαν στίχους τους... Ναι, ἀλλά..—)

Καί τό ἀδέκαστον; Παρά τό περίπλοκο —σχεδόν ἀδιάβλητο— σύστημα κλήρωσης κάθε «τμήματος» τῆς *Ἡλιαίας* σέ συγκεκριμένη ὑπόθεση τήν ἴδια τή μέρα τῆς ἐκδικασῆς της,⁵⁴ ὥστε νά μήν εἶναι ἐκ τῶν προτέρων γνωστό σέ ποιά δίκη θά συμμετάσχη ποιός, κατά τραγικήν εἰρωνεία, ὁ ἴδιος ὁ Ἄνυτος ὑπῆρξε κι ὁ πρῶτος, βάσει τοῦ Ἀριστοτέλη,⁵⁵ πού δωροδόκησε κάποτε τήν *Ἡλιαία* ὀλάκερη σέ ὑπόθεσή του καί γλύτωσε. Ὁ «εἰσηγητής», λοιπόν, τῆς δωροδοκίας πίσω ἀπ' τή μεθόδευση τῆς κατηγορίας κατά τοῦ Σωκράτη (πού πάντως, δέ μέτραγε ποτέ τά λόγια του), γί' ἀ σ ἔ β ε ι α!..

II. ΓΡΑΦΗ ΑΣΕΒΕΙΑΣ

Ἐναυσμα κάθε δίκης συνιστᾶ ἡ κατηγορία. Καί βάση κάθε κατηγορίας ὁ συναφῆς νόμος, πού ἀφ' ἑνός περιγράφει τό ἀδίκημα κι ἀφ' ἑτέρου καθορίζει τήν ποινή. Στήν προκείμενη περίπτωση οἱ μέν κατηγορίες εἶναι γνωστές — ὄχι καί σαφεῖς! —, ὁ νόμος ὅμως παντελῶς ἄγνωστος.

1. Τό ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας - Ἀοριστία τοῦ νόμου

Ἄν μπορούσαν οἱ ἀρχαῖες ἀντιλήψεις ν' ἀποδοθοῦν μέ σημερινούς ὅρους, τό ἀδίκημα τῆς ἀσεβείας θά περιελάμβανε τήν προσβολή τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματος, τῆς μνήμης τεθνεῶτος καί τῶν χρηστῶν ἠθῶν, ἐφόσον οἱ θεότητες ἦταν ἄμεσα συνημμένες ὄχι μόνο μέ τήν προστασία τῆς πόλης, τήν ἐγγύηση τῆς νομοθεσίας, τή σταθερή τήρηση τῶν συνθηκῶν μ' ἐχθρούς καί γείτονες (μέσω τῆς χρήσης τῶν ὄρκων), ἀλλά καί μέ τήν εὐρυθμη λειτουργία τῶν θεσμῶν καί τήν

⁵³ Ἀριστοφάνης, *Σφηκες*, 560 κ.έ.· 975 κ.έ.· Δημοσθένης, *Κατά Μειδίου*, 99· 186-8: ἐμοὶ παιδιά οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἂν ἔχοιμι ταῦτα παραστησάμενος κλαίειν καί δακρύειν... Ἐξαντλητική παράθεση ἀναφορῶν: H. Frohberger, *Ausgewahlte Reden des Lysias*, Leipzig, II (1868), 9,81.

⁵⁴ Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 66.

⁵⁵ Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 27· Rhodes, *Commentary*, 343-4· Πλούταρχος, *Γάιος Μάρκιος*, ΙΔ' 6· Σχόλια στόν Αἰσχίνη, *Κατά Τιμάρχου*, 87.

πιστή ύπηρεσία τῶν ὀργάνων της— ὅποτε προφανῆς ἡ συνάρτηση πρὸς «ἀντικοινωνική» γενικώτερα «συμπεριφορά». Θὰ στοιχοῦσε ἐπίσης πρὸς τίς ἔννοιες τῆς πρόκλησης δημοσίου αἰσθήματος, προσβολῆς ἐθνικῶν συμβόλων (λ.χ. σημαίας, ἔθνοσήμου), ἐξύβρισης Ἀρχῆς, ἀπιστίας-ἐπιτορκίας δημοσίων λειτουργῶν, ἕως καὶ ἐσχάτης προδοσίας, ἐκτεινόμενη δέ, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, στήν ἠθική αὐτουργία πρὸς παράνομες πράξεις (ἀπείθεια, κατάλυση τῆς πολιτείας),⁵⁶ οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀνυπακοή ἔναντι τῶν γονέων - ἀδίκημα ἀνύπαρκτο στὸν σημερινό κώδικα, ἀλλ' εὐνόητο σέ καιρούς ὅπου ἡ πατριαρχική ἐξουσία ἦταν σαφῶς ἰσχυρότερη καὶ νομικά κατωχυρωμένη.⁵⁷ Μὲ τέτοιο εὖρος, δέν εἶναι παράξενο πού ἡ κατηγορία τῆς ἀσεβείας χρησιμοποιήθηκε συστηματικά καὶ γιὰ πολιτικές διώξεις, ἀναπέμφθηκε δέ ἐλαφρᾶ τῇ καρδία στήν κρίση τῶν δικαστῶν, ἂν ἡ ἐκάστοτε καταγγελλόμενη πράξη (ιεροσυλία, μαγγανεία ἢ ἀδικοπραγία κατὰ θρησκευτικῶν «λειτουργῶν»), ἀνάρμοστη ἢ «προκλητική» συμπεριφορά (διακωμώδηση θρησκευτικῶν τελετῶν), ἀλλὰ καὶ λόγος ἢ ἀκριτομυθία, κι ἄκακος ἀστεϊσμός, παραδοξολογία, σκεπτικιστική ἀμφιβολία ἢ φιλοσοφική θεωρία, ἀκόμη κι «ἀνήθικη» ἐπιρροή σέ νεωτέρους, ἐνέπιπτε στό νόμο...

Γιὰ μιὰ περιχαράκωση τοῦ ὄρου, διαφωτιστικές κατ' ἀρχάς οἱ μαρτυρούμενες περιπτώσεις ἀσεβείας: ἡ ἀποκάλυψη μυστικῶν τῶν Ἐλευσινίων, ἀπ' τὸν Αἰσχύλο σέ δράμα του.⁵⁸ ἡ πασίγνωστη βεβήλωση τῶν Ἑρμῶν, τό 415 π.Χ. κ' ἡ ἰδιωτική διακωμώδηση τῶν Μυστηρίων ἀπ' τὸν Ἀλκιβιάδη.⁵⁹ ἡ προσφορά θυσίας ἀπόναν ἱεροφάντη σέ μέρα ἀπαγορευμένη.⁶⁰ ὁ ξυλοδαρμός κ' ἡ ἐκδίωξη τῶν ἀμφικτυόνων ἀπ' τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα, ἐκ μέρους τῶν Δηλίων, τό 376/5 π.Χ.⁶¹ ἡ παραβίαση ἀπαγόρευσης εἰσόδου σέ ἱερά καὶ συμμετοχῆς στίς γιορτές τῶν Μυστηρίων ἐκ μέρους τοῦ Ἄνδοκίδη, ἢ ἐκ μέρους μοιχαλίδων, ἐταίρων κ.ἄ.⁶² ἡ συναναστροφή μ' ἐνόχους ἐγκλημάτων κατὰ ζωῆς.⁶³ ἡ παρασκευὴ φίλτρων καὶ

---

⁵⁶ Χρήσιμος ὁ ὀρισμός στὸν [Ἀριστοτέλη], *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*, 1251a, 30-2: *Ἀσέβεια μὲν ἢ περὶ θεοῦς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας καὶ περὶ τοὺς κατοικομένους καὶ περὶ γονεῖς καὶ πατρίδα· τῆ γενικώτερη ἀποδοχή τῆς συγκεκριμένης ἐρμηνείας ὑποδεικνύει ἡ κατὰ λέξιν ὁμοιότητά της (μὲ μόνη τῆ σειρᾶ παραλλαγμένη) πρὸς ἕνα χωρίο τοῦ Πολυβίου, ΛΣτ' 9: ἀσέβημα μὲν γὰρ εἶναι τό περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθεῶτας ἀμαρτάνειν. Για τὴν ἀοριστία μολαταῦτα τῶν περὶ ἀσεβείας διατάξεων, ἐνδεικτικὴ ἢ ἀποδιδόμενη στὸν Περικλῆ κρίση, ὅτι: ἔναντι τῶν ἀσεβούντων δέν πρέπει νά γίνεται ἐπίκληση στήν κείμενη μόνον νομοθεσία, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄγραφους νόμους, πού τό (ἱερατικό) γένος τῶν *Ἐνμολπιδῶν ἐρμήνευε!*. ([Λυσίας], *Κατὰ Ἄνδοκίδου*, 10.)*

⁵⁷ Beauchet, II, 74 κ.έ.· Glotz - Cohen, II, 583.

⁵⁸ Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Γ*, 1111a.

⁵⁹ Θουκυδίδης Z, 28· Ἄνδοκίδης, *Περὶ τῶν μυστηρίων*, 11-3· Πλούταρχος, *Ἀλκιβιάδης*, ΙΘ' -ΚΒ'.

⁶⁰ Δημοσθένης, *Κατὰ Νεαίρας*, 116.

⁶¹ SIG,3 ἀρ.153, στ. 133-7.

⁶² Ἄνδοκίδης, *Περὶ τῶν μυστηρίων*, 71· Δημοσθένης, *Κατὰ Νεαίρας*, 110-4· Ἰσαῖος, *Περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου*, 50.

⁶³ E63. Δημοσθένης, *Κατὰ Ἄνδροτίωνος*, 2· *Κατὰ Τιμοκράτους*, 7.

μαζί ή υπόκλιση δούλων σέ παρανομίες, από μιάν ίερεία-μάντισσα.⁶⁴ τό ξερίζωμα ίερών έλαιών (σηκόζ/μορία),⁶⁵ άκόμα κ' ή εισήγηση οίουδήποτε νέου κανονισμού για τίς θρησκευτικές τελετουργίες...⁶⁶

Ωστόσο, από μιάν έποχή αρχίζει ή κατάχρηση εκ μέρους συντηρητικών κύκλων προσκολλημένων στά θρησκευτικά θέσμια, από δεισιδαίμονες, «κατώτερους», ξενόφοβους κι όπισθοδρομικούς, άνήμπορους νά συλλάβουν τήν τ ό τ ε ά κ ρ ι β ώ ς πρωτοδιαμορφούμενη κι άνοιχτά ευνουούμενη άπ' τόν Περικλή καθαρά έπιστημονική κοσμοδιαγνωστική άντίληψη, από έχθρικά διακείμενους πρός οίουδήποτε είδους «φωτισμό» και «νέα παιδεία», πού άνησυχούσαν πώς όλα τουτα φθείρουν τά ήθη και τό σεβασμό στά πατροπαράδοτα, άποσαθρώνουν τήν ιδέα του «θείου», μ' άποτέλεσμα νά ποινικοποιηθή έντέλει ή διδασκαλία τών φυσικών φιλοσόφων (μετεωρολέσχας, όπως τούς λέγαν!⁶⁷), τών σοφιστών, ου μήν αλλά και κάθε πρωτοπόρου όρθολογιστή κι άπομυθοποιού, ως και δραματουργών άκόμα και καλλιτεχνών, διότι πρόσβαλλαν, δήθεν, τίς κοινώς άποδεκτές άντιλήψεις περί θεών και λατρείας! Τυλίγονταν έτσι σέ μιá κόλλα χαρτί πνευματικοί κυρίως, για όσα είπαν ή ν ο μ ί σ τ η κ ε ότι έννοούσαν, και παραπέμπονταν σέ «λαϊκό» δικαστήριο, ν' άποδείξουν ότι όσα πίστευαν ή δίδασκαν δέν έρχονταν σέ σύγκρουση μέ τό «κοινό αίσθημα»! Κ' οί ποινές συντριπτικές: θάνατος, κ' έπικήρυξη σέ περίπτωση φυγής, έξορία ή έξοντωτικά πρόστιμα από 1,5 έως 5 τάλαντα.⁶⁸

2. Ψήφισμα Διοπέιθους – Κατευθυνόμενες πολιτικές διώξεις

Γνωστή είναι μόνο μιá τροποποίηση πού πρότεινε μέ ειδικό ψήφισμα στην πρό του Πελοποννησιακού δεκαετία ό Διοπέιθης, ένας φανατικός θρησκόληπτος μάντης και χρησμολόγος, μορφή γελοίου «θεματοφύλακα τών παραδόσεων» (ου μήν αλλά και μέ τή ρετσινιά του άργυρώνητου!): νά διώκονται μέ τήν κατηγορία τής άσέβειας, και μέσω τής διαδικασίας τής εισαγγελίας, όσοι δέ σέβονται τά θεία ή διδάσκουν θεωρίες για τά ούράνια σώματα,⁶⁹ άποσκοπώντας τόν Περικλή κυριώτατα νά πλήξει και τόν άμεσα συνδεόμενο

⁶⁴ Δημοσθένης, Κατ' Αριστογείτονος Α, 79· Αρποκρατίων, λήμμα Θεωρίς· Πλούταρχος, Δημοσθένης, ΙΔ'6: ραδιουργούσης πολλά και τούς δούλους έξαπατάν διδασκούσης.

⁶⁵ Η υπόθεση του Περί του σηκού λόγου του Λυσία. Πληθώρα συναφών περιπτώσεων: Derenne, 10-2.

⁶⁶ Λυσίας, Κατά Νικομάχου, 17 κ.έ.

⁶⁷ Πλούταρχος, Νικίας, ΚΓ'4· υπεράσπιση τών φυσικών φιλοσόφων εκ τών ύστερων: Νόμοι, ΙΒ' 967a-c.

⁶⁸ Ένα τάλαντο ίσοδυναμούσε μέ μισθούς δεκαπέντε έτών ενός εργάτη.

⁶⁹ Πλούταρχος, Περικλής, ΛΒ' 2: ψήφισμα Διοπέιθης έγραψεν εισαγγέλεσθαι τούς τά θεία μη νομίζοντας (ύ.Ε117) ή λόγους περί τών μεταρσίων διδάσκοντας... Για τό ποιόν του άνθρώπου: Decharme, 154-5· RE, V,1, 1046-7, Diopieithes 8, του W. Swoboda· Derenne, 19 κ.έ.· Stadter, Pericles, 298· DNP, III, 664, Diopieithes 2, του R. Bloch.

μαζί του Αναξαγόρα (πού, ἂν πιστέψουμε κάποιες πληροφορίες, φυγαδεύτηκε ἀπ' τόν Περικλῆ, γιατί δέν ὑπῆρχε τρόπος σωτηρίας του).⁷⁰ Ακολούθησαν ἀπανωτές γραφές: κατά τῆς Ασπασίας, διότι Περικλεῖ γυναικας ἐλευθέρας εἰς τό αὐτό φοιτώσας ὑποδέχοιτο⁷¹ (πού ὁ ἴδιος πάλι κατάφερε μέ παρακάλια νά τή γλυτώση⁷²): κατά τοῦ Πρωταγόρα, γιά τήν περίφημη ἐναρκτήρια φράση τοῦ συγγραμμάτος του: *περί μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐθ' ὡς εἰσίν, οὐθ' ὡς οὐκ εἰσίν*[···]· *πολλά γάρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι*.⁷³ κατά τοῦ Διαγόρα τοῦ ἄθεου (πού τόσκασε).⁷⁴ Λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 399, μέ τήν ἀποκατάσταση τῆς Δημοκρατίας μετά τούς Τριάκοντα, κατά τοῦ Σωκράτη· καί στά μέσα τοῦ 4^{ου} αἰ., κατά τῆς Φρύνης, τῆς ἐταίρας.⁷⁵ Μέ πολιτικό πάλι κίνητρο (μόλις πέθανε ὁ Μεγαλέξανδρος τό 323 π.Χ. καί βάρυνε τό κλίμα ἐναντίον τῆς μακεδονοκρατίας), κατά τοῦ Ἀριστοτέλη, διότι κάποτε εἶχε συνθέσει, λέει, *παιῶνα* (ὕμνο θρησκευτικό, πρὸς Θεούς μόνον ἀπευθυνόμενο!) στόν τύραννο τοῦ Ἀταρνέα Ἐρμία — «θεοποιῶντας» τον ἄρα!⁷⁶ —, κι ἀναγκάστηκε νά φύγη, μή δίνοντας τήν εὐκαιρία στήν πόλη «νά καταδικάση γιά δεύτερη φορά τή Φιλοσοφία συλλήβδην στό πρόσωπό του»! Μά καί κατά τοῦ διαδόχου του, τοῦ Θεόφραστου (πού τόν ἔσωσε, φαίνεται, ἡ μέγιστη

⁷⁰ Ἐφορος (Jacoby, *FGrH*, 70, ἀπόσπ. 196)· Διογένης Λαέρτιος, Β' 12-4. Ἡ χρονολογία τῆς δίκης διαμφισβητούμενη, προσδιορίζεται μᾶλλον ἀμέσως πρὸ τῆς ἐναρξῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ· πολλές οἱ ἀντιφερόμενες παραδόσεις γιά τήν ἐκβασή της: Derenne, 24-41· Stadter, *Pericles*, 298-9.

⁷¹ Ἀντισθένης ὁ Κυνικός (Caizzi, ἀπόσπ. 35 / *SSR*, II, V A, ἀπόσπ. 143)· Πλούταρχος, *Περικλῆς*, ΛΒ' 1. Ἡ αἰτιολογία δέν εἶναι ξεκάθαρη. Ἦ ὅτι ἔφερε γυναικας ἐλεύθερες στόν Περικλῆ, δύσκολα ἐμπίπτει στήν ἀσέβεια. Ἐκτός κι ἂν, σέ συνδυασμό μέ τὰ γραφόμενα (ὀ.π., ΚΔ' 5) πὼς ἦταν μελετημένη στά πολιτικά καί μορφωμένη τόσο πού κι ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης μέ φίλους του σύχναζε στή συντροφιά της(!), ἀλλά καί πολλοί γνωστοί της, παρότι ἐταίρα — καί προαγωγός κοριτσιῶν! —, τῆς φέρναν τίς συζύγους τους «γιά νά τήν ἀκοῦνε», σκαρώθηκε κάποια κατηγορία γιά «ἡθικὴ διαφθορά νέων (γυναικῶν)», ἀνάλογη μέ κείνη πού φορτώθηκε στό Σωκράτη, γιά τούς νεαροὺς τῆς δικῆς του συντροφιάς... Ἀμφιβολίες γιά τήν ἱστορικότητα τῆς διώξης, ἀλλά κ' εἰκασίες γιά τή νομικὴ βάση τοῦ κατηγορητηρίου: Stadter, *Pericles*, 297-8.

⁷² Πλούταρχος, *Περικλῆς*, ΛΒ' 1-5.

⁷³ Διογένης Λαέρτιος, Θ' 51-2· Φιλόστρατος, *Βίοι σοφιστῶν*, Α' 10· Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς φυσικούς*, Α' 55-7· Πλούταρχος, *Νικίας*, ΚΓ' 4· Diels-Kranz [80], ἀπόσπ. 4. Κατά Derenne, 45-55, ἡ φράση τοῦ Πρωταγόρα δέν ἔχει ἀθειστική ἀλλά μᾶλλον ἀγνωστικὴ χροιά. Ἴσως ἡ μεθοδικώτερη ἐνασχόλησή του μέ φυσικὰ ζητήματα, προκάλεσε τήν ἀμφισβήτηση ὄχι τῆς ὑπαρξῆς καθ'αυτῆς τῶν θεῶν, ὅσο τῶν «ἰδιοτήτων» τους (ὅτι ἤλεγχαν, λ.χ., τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα). Ἡ διώξη θ' ἀσκήθηκε περὶ τό 416 π.Χ. ἢ λίγο νωρίτερα. (Τῆ συγκεκριμένη ἐρμηνεία δέν τήν ἀποκλείουν οἱ Kerferd - Flashar, *GGrh*, 33· 38. Δογματικά ἀρνεῖται τήν ἱστορικότητα τῆς κατηγορίας ὁ Burnet, 184· σκεπτικὸς ὁ Heitsch, 64,59.)

⁷⁴ Σχόλια στοὺς Βατράχους, 320· Σχόλια στοὺς Ὀρνιθες, 1073· Διόδωρος, ΙΓ' 6,7. Χρονολόγηση τῆς διώξης: περὶ τό 415 π.Χ. (Derenne, 57-70).

⁷⁵ Ἀνώνυμος [Κορνοῦτος], *Ῥητορικὴ*, 215 (C. Hammer, *Rhetores Graeci*, I,2, Lipsiae, 1894): ἐπέδειξα τοίνυν ὑμῖν ἄσέβη Φρύνην, κωμάσασαν ἀναιδῶς καινοῦ θεοῦ εἰσηγήτριαν, θιάσους ἀνδρῶν ἐκθέσμονους καὶ γυναικῶν συναγαγοῦσαν. Τῆς καταλογίστηκαν γενικῶς ἀπρεπῆ γλέντια καὶ διπλῆ ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς: εἰσαγωγή ἐνός δαίμονα (ὀνόματι Ἰσοδαίτη) καὶ ἔκνομες (λατρευτικοῦ χαρακτήρα) συνελύσεις ἀνδρῶν-γυναικῶν. Clerc, *Metèques*, 134.

⁷⁶ Διογένης Λαέρτιος, Ε' 5.

δημοτικότητα τῶν μαθημάτων του),⁷⁷ ἐνῶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, οἱ διώξεις ἐπὶ ἀσεβεία κατὰ τοῦ σκεπτικιστῆ Στίλωνα τοῦ Μεγαρέα (ἐξ αἰτίας ἐνός ἀστεϊσμοῦ του γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ⁷⁸) καὶ κατὰ τοῦ Θεόδωρου τοῦ Κυρηναίου, τοῦ ἐπονομαζόμενου Ἀθέου, γιὰ «βλάσφημες» σοφιστεῖες του καὶ διαφθορά τῶν νέων,⁷⁹ μπορεῖ ἐπίσης νάταν πολιτικά ὑποκινούμενες... Τὴν τρομοκρατία πού ἀσκήθηκε, ἀπηχοῦν κ' οἱ ἀβέβαιες ἀκόμη παραδόσεις: Ὁ Εὐριπίδης, λέγαν, εἶχε κατηγορηθῆ γιὰ τό στίχο του στόν Ἰππόλυτο: ἢ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἢ δέ φρήν ἀνώμοτος,⁸⁰ κι ὁ Φειδίας, τάχα, γιὰ τὸ γλυπτό της Ἀμαζονομαχίας συμπεριέλαβε τὴ μορφή τοῦ Περικλῆ καὶ τὴ δική του!..⁸¹

Οἱ γραφές ἀσεβείας σβήνουν ὀλίγετα στίς ἀρχές τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἴσως καὶ λόγω τῆς γενικῆς χαλάρωσης ἡθῶν, ἰδίως τῶν θρησκευτικῶν, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ συγκρητισμοῦ, πού κυριάρχησε στὰ ἑλληνιστικά χρόνια, μ' ἀποτέλεσμα νά κατακλυστῆ ὁ ἑλλαδικὸς χῶρος, ὅπως ὕστερα κ' ἡ Ρώμη, ἀπὸ δεκάδες παράδοξους θεοὺς κ' ἱερουργίες μεταφυτεμένες ἀπ' τὴν Ἀνατολή. Κυρίως ὅμως ἐπειδὴ ἡ Ἀθήνα ἀποσύρονταν σταδιακὰ ἀπ' τό προσκῆνιο τῶν ἐξελίξεων, κι ἀχρηστευόταν πιά τό πρόσχημα τῆς ἀσεβείας γιὰ τοὺς κατ' ἐπάγγελμα κοπτόμενους «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος», πού δέν ἐπιδίωκαν παρὰ τὴν ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιπάλων τους, ἐφόσον ἡ πολιτικὴ ἀρένα ἐρήμωνε, οἱ ἀντεκδικήσεις ἀτονοῦσαν κ' ἡ μοιρασιά τοῦ κόσμου γινόταν ἄλλοῦ πιά...

Ὁ Ρενάν εἶχε μιλήσει γιὰ «Ἱερά ἐξέταση τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας»⁸² - κι ἂν ἐστίαζε κανεὶς στὴν κατάχρηση, ὄχι στὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ νόμου, δέν εἶχε ἄδικο! Ἡ διαφορὰ ὡστόσο ἔγκειται στ' ὅτι ἡ Ἱερά Ἐξέταση εἶχε σ υ γ κ ρ ο τ η θ ἦ ὡ ς δ ι κ α σ τ ῆ ρ ι ο θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ῶ ν π ε π ο ι ῆ σ ε ω ν, ὡς ἀδίστακτη λογοκρισία, καὶ κατέληξε σ' ἐκφοβισμό συνειδήσεων, μὲ ὑπερβολές κ' ἐγκλήματα. Ἐνῶ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ὁ νόμος εἶχε συνταχθῆ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἱεροσυλίας ἢ τὴν κατάφωρη δ η μ ό σ ι α προσβολή τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ χ ρ η σ ι μ ο π ο ι ῆ θ η κ ε (ἰδίως μετὰ τὴν τροποποίηση τοῦ Διοπειθῆ), ἀρχικὰ μὲν ὡς «θρησκευτικὴ λογοκρισία» καὶ —περαιτέρω διαστρεβλούμενος στὰ χέρια συκοφαντῶν—, γιὰ τὴν ἐκκαθάριση παντός εἴδους «ἀντιφρονούντων», εἶτε

⁷⁷ Διογένης Λαέρτιος, Ε' 37· Derenne, 199-201.

⁷⁸ Διογένης Λαέρτιος, Β' 116· Derenne, 202-6.

⁷⁹ Διογένης Λαέρτιος, Β' 101· Φίλων, *Περὶ τοῦ πάντα σπουδαῖον ἐλεύθερον εἶναι*, 127· Derenne, 206-14.

⁸⁰ Ἀριστοτέλης, *Ρητορική*, Γ' 1416a.

⁸¹ Πλούταρχος, *Περικλῆς*, ΛΑ' 3-4· Διόδωρος, ΙΒ' 39,1-2. Ἀσαφές παραμένει ἂν ἡ δίωξη ἦταν μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀσεβείας, ἢ τυχόν τῆς ἱεροσυλίας (Derenne, 18,5· Stadter, *Pericles*, 291-2· ἀδικαιολόγητος πάντως ὁ τόσος σκεπτικισμὸς γενικῶς τοῦ Parker, *Athenian religion*, 207-10, ἐναντι τῶν περισσοτέρων ἀπ' τίς ἀναφερόμενες μαρτυρίες περὶ ἀσεβείας).

⁸² Ε82. Οἱ Ἀπόστολοι, μτφρ Μπάμπη Ἄννινου, ἐν Ἀθήναις, 1913, 297 (μολονότι ἀπαράδεκτη ἡ συλλογιστικὴ του).

στό χώρο της Πολιτικής (μέσω της διασύνδεσης *θειών* και *πολιτείας*), είτε της Διανόησης.⁸³

Στήν περίπτωση του Σωκράτη δέ, υπήρξε τό ιδανικό ὄχημα γιά τό στήσιμο μιᾶς πλεκτάνης, πού ὠδήγησε στήν πιό διαβόητη κακοδικία τῶν αἰώνων, καί δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς τά ἴδια θά διαπίστωνε κανείς κι ἀπ' τά «πρακτικά» τῆς δίκης τοῦ χαρισματικοῦ ἐκείνου *λιονταριού* τῆς πόλης, τοῦ Ἀλκιβιάδη - ἄν εἶχε κάνει βέβαια τή χάρη στους ἀντιπάλους του νά παρουσιαζόταν στήν *Ἡλιαία!* ..

Ἐξετάζοντας διεξοδικώτερα τό κατηγορητήριο,⁸⁴ μοιάζει σέ πρώτη ματιά νά ἐγκαληῖται γιά τρία ἀδικήματα: ἀσέβεια ἔναντι τῶν θεῶν τῆς πόλης (II.A), εἰσαγωγή νέων θεοτήτων (II.B) καί διαφθορά τῆς νεολαίας (II.Γ). Τά δύο καθαρά θρησκευτικά: «διά παραλείψεως» (μή σεβασμός στους θεούς) καί «διά πράξεως» (εἰσαγωγή θεοτήτων/ τελετουργιῶν), ἐνῶ τό τρίτο στή σφαῖρα τῆς γενικώτερης «ἠθικῆς». Καθένα πρέπει ν' ἀντιμετωπιστῆ χωριστά ὡς πρὸς τήν κυρίως διατύπωσή του ἀλλά καί τά ὑπονοούμενα, μολονότι ὅλα τείνουν νά ἐπιβεβαιώσουν πώς ὁ,τιδήποτε σχεδόν μποροῦσε νά «χωρέση» στόν ὄρο *ἀσέβεια*, κ' ἡ στρέβλωση τοῦ νόμου ἦταν στήν ἡμερήσια διάταξη...

---

⁸³ Ἄρα, στό ἐρώτημα ἄν υπήρξε *θεσμοθετημένος* ἔλεγχος «θρησκευτικῶν φρονημάτων» στήν ἀρχαία Ἀθήνα, θά πρέπει ν' ἀπαντήση κανείς ἀρνητικά καί νά θεωρήσει πώς μόνο *κατὰ χρῆση* τοῦ ὑπάρχοντος νόμου καί δὴ σέ καιρούς πονηρούς, γέννησε τό τέρας τοῦ ἐλέγχου μέ τήν πρόφαση τῆς *ἀσέβειας*. (Αὐτή, ἄν καταλαβαίνω καλά, κ' ἡ ἀποψη τοῦ Schmidt, *Ἡθική*, Β' 32-6.) Γιά τίς διχογνωμίες τῶν ἐρευνητῶν σχετικά: Derenne, 247 κ.έ.

Ἄν ἤθελε κανείς νά προβῆ σέ νεώτερους παραλληλισμούς, θά μποροῦσε νά συγκρίνη τίς *γραφές ἀσεβείας* καί μέ τήν κατάπτυστη χρήση ἐκείνου τοῦ «νόμου 4000» *περὶ τετυμποιῶσμοῦ*, ὅπου οἰαδήποτε *πολιτική* διαμαρτυρία βαφτίζονταν βολικώτατα «ἀπρεπῆς συμπεριφορά», κι ἄρα κολάσιμη πράξη! Ἀντίστοιχες οἱ διώξεις ἀριστερῶν, ἢ πάντως ἀντισυμβατικῶν ἀνθρώπων τῶν Γραμμάτων καί τῆς Τέχνης γι' «ἀντιαμερικανικές ἐνέργειες» ἀπό τήν ἐπιτροπή τῆς ἀμερικανικῆς Γερουσίας ὑπὸ τόν περιβόητο Μακάρθου, τῆ δεκαετία του '50, ἀλλά καί σήμερα, σ' ἐμᾶς, ὁ νόμος *περὶ συγκοφαντικῆς δυσφήμισης*, ἀρχικός σκοπός τοῦ ὁποίου ἦταν ἡ προάσπιση τῆς τιμῆς καί τῆς ὑπόληψης τοῦ δυσφημιζόμενου, κ' ἔχει μετατραπῆ σέ ὄργανο ἀντεκδίκησης στά χέρια κακοπροαίρετων, δῆθεν «ἀμυνόμενων» ἔναντι δικαίας κι ἀπόλυτα τεκμηριωμένης κριτικῆς, πού μπορεῖ νά θεωρηθῆ «δυσφημιστική» - κι ἄς εἶναι καταφανῶς *ἀληθής*, κι ἄς εἶναι *χρῆος* τοῦ ἐνσυνείδητου κριτικοῦ νά *βλάπτῃ* ἀκριβῶς τίς ψευτο-ὑπολήψεις!..

⁸⁴ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Α' 1,1: *ἡ μὲν γὰρ γραφή κατ' αὐτοῦ τοιαύτη ἐστὶν· ἀδικεῖ Σωκράτης οὗ μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων* (ἀναφορά *κατὰ πρῶτον ἐγγισιν*). Διογένης Λαέρτιος, Β' 40 (ἀπ' τό Φαβωρίνο, ἀξιόπιστη πηγὴ): *...οὗ μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων*. Ἀπολογία, 24b-c: *ἀδικεῖν τοὺς τέ νεους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὗς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινὰ* (προτάσσεται σκοπίμως ἡ διαφθορά τῶν νέων). Διεξοδική ἀντιπαραβολή: Derenne, 139 κ.έ.

Α. «ΑΔΙΚΕΙ ... ΟΥΣ ΜΕΝ Η ΠΟΛΙΣ ΝΟΜΙΖΕΙ ΘΕΟΥΣ ΟΥ ΝΟΜΙΖΩΝ»

-Η ΔΙΑΣΤΡΕΒΛΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ-

1. Φυσικοί φιλόσοφοι

Δύο βασικά φιλοσοφικά ρεύματα, ἀμφότερα προσδιοριστικά τῆς συγκρότησης τοῦ Σωκράτη, Φυσικοί καί Σοφιστές, ἀσχέτως τῶν σοβαρῶν διαφορῶν τους, συνέτειναν ἐξίσου στόν κλονισμό τῶν παραδεδομένων θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, σέ ριζικό μεταφυσικό Σκεπτικισμό, ὡς τά ὅρια τῆς Ἀθεΐας. Κοσμολόγοι καί παρατηρητές τῆς Φύσης οἱ μέν, ἀνερευνῶντας τήν προέλευση τοῦ Κόσμου καί τά αἴτια τῶν ἀστρονομικῶν καί μετεωρολογικῶν φαινομένων μ' ἐκλογικευτικό πνεῦμα, ὑπέδειξαν τό νερό, τόν ἀέρα, τή φωτιά, τή γῆ ὡς *πρῶτες ἀρχές*, κι ὡς παράγοντες πάσης μεταβολῆς: τήν *ένωση* ἢ τή *διάσπαση*, τήν *πύκνωση* ἢ τήν *ἀραίωσή* τους, τά *ἄτμητα ἐλάχιστα σωματίδια ὕλης*, τό *Ἄπειρον*, τό *Νοῦ*, ἢ ὅ,τι ἄλλο, στερῶντας ἔτσι ἀπ' τοὺς θεοὺς τό *βάκτρο* τῆς παντοδυναμίας, τό ρόλο «ρυθμιστῆ» τοῦ Σύμπαντος κι ἀπομυθοποιῶντας τά οὐράνια σώματα (ἥλιο καί σελήνη) ὡς «πυρωμένες πέτρες» ἢ σκέττο «χῶμα»...

2. Σοφιστές

Καταλυτικώτεροι οἱ Σοφιστές, χαράξαν διαφορετική πορεία καί στρέφοντας τό ἐρευνητικό τους βλέμμα ἀπ' τίς τροχιές τῶν οὐρανίων σωμάτων στήν Κοινωνία, τόν Ἄνθρωπο, τά ἐπιτεύγματα τοῦ Πολιτισμοῦ, τίς συνεκτικές ἀξίες τῆς πόλης καί τοὺς θεσμούς, διωλίζοντας κι ἀμφισβητῶντας κάθε κληροδοτημένη δοξασία ἀλλά καί θετή Ἀρχή, νόμο, ἰσχυρισμό, πρόταση, ἐστίασαν στή μελέτη τοῦ Λόγου, δίδαξαν Ρητορική κι Ἀντιροητική-Ἀναιρετική μέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη δόση πνευματικῆς ἐντιμότητος ἢ φιλοκερδοῦς ὑστεροβουλίας. Διακήρυσσαν πῶς σέ κάθετί ὑπῆρχε λόγος κι ἀντίλογος,⁸⁵ γιά τοὺς θεοὺς, *δέν ἤξεραν ἂν ὑπῆρχαν κἄν, κι ἂν ὑπῆρχαν τί λογῆς ἦταν*,⁷³ ἀξίωσαν πῶς μπορούσαν *νά κάνουν τό ἀσθενές ἐπιχείρημα νά ὑπερισχύει*,⁸⁶ πῶς τό *Δίκαιο* ὀρίζεται ἀπ' τή Φύση, *κ' εἶν' ἄρα τό Δίκαιο τοῦ ἰ σ χ υ ρ ο ῦ* (νατουραλιστική ἀντίληψη), *τό ἀνθρώπινο Δίκαιο εἶναι «θέσει»* κι ὅταν συγκρούεται μέ τό θεϊκό, *ὑπερισχύει τό «φύσει»* καί πῶς ὀ

⁸⁵ Πρωταγόρας (Diels - Kranz [80], ἀπόσπ. 6a): *δύο λόγους εἶναι περί παντός πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις.*

⁸⁶ Πρωταγόρας (Diels - Kranz [80], A21): *τόν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν.*

νόμος εἶναι τῶν ἀνθρώπων τύραννος,⁸⁷ ἢ, ἀκόμα: πῶς τό Δίκαιο εἶν' ὄργανο τῶν πολλῶν κι ἀδυνάτων γιά νά ἐλέγχουν τούς λίγους καί δυνατούς⁸⁸ — θέση πού βόλευε δίχως ἄλλο τούς μονίμως βυρσοδομοῦντες ὀλιγαρχικούς τῆς Ἀθήνας—, ἢ, τέλος, κυνικά, πῶς: Δίκαιο εἶναι τοῦ ἰσχυροῦ τό σ υ μ φ ἔ ρ ο ν.⁸⁹ Δέν ἄφησαν λίθον ἐπί λίθου. Σπεῖραν τό σπόρο τοῦ Σκεπτικισμοῦ κι ἀπωτέρος τῆς Ἀγνωσίας, καλλιεργῶντας ἐπίμονα τόν Ὑποκειμενισμό, καί σφράγισαν ἀνεξίτηλα κάθε πνευματική δημιουργία ἐφεξῆς, μέ πρώτη τήν Τραγωδία, πού τῆς ἀνοίχτηκαν νέοι ὀρίζοντες μετά τόν Αἰσχύλο, μέ κύριους ἐκφραστές: τόν Εὐριπίδη καί τόν Σοφοκλή. Ὑπῆρξαν οἱ παραγνωρισμένοι πατέρες τῆς Γλωσσολογίας, τῆς γραμματικο-συντακτικῆς καί λεξιλογικῆς ἀνάλυσης τῶν κειμένων (Κειμενολογίας, θά λέγαμε σήμερα), τῆς Αἰσθητικῆς, τῆς Ψυχολογίας, τῶν Πολιτικῶν καί Κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, καί τῆς Ἐπιστήμης τοῦ Δικαίου. Σπάνια ὅμως κλεῖσαν τ' ἀφτιά τους οἱ αἰῶνες τόσο ἐπίμονα κ' ἐρημητικά σ' «ἄβολες ἀλήθειες», ὅσο στά προκλητικώτατα καί διαβρωτικά παντός δόγματος δικά τους «ἀντιδόγματα»!..

Στήν Ἀθήνα συρρέουν στά μέσα τοῦ 5^{ου} αἰώνα, βρίσκοντας πρόσφορο ἔδαφος, γιατί ἡ Δημοκρατία στό ἀπόγειό της ἀπαιτοῦσε ἄντρες πού ξέρουν νά νικοῦν μέ τήν πειθῶ —καί μέ τό ψέμα τυχόν!—, μιάς κ' ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου μέ τούς ρήτορες της δέν διοικοῦσε τήν πόλη μόνο, παρὰ κινοῦσε τά νήματα τῆς Ἑλλάδας ὅλης, μέσω τῆς κραταιᾶς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας! Οἱ σοφιστές δέν ἀναγνώριζαν τάξεις ἢ πλουτοκρατικά κριτήρια, μόν' ἐπαγγέλλονταν πῶς μέ κατάλληλη ἐκπαίδευση κ' ἐξάσκηση μποροῦσαν νά κάνουν ὅποιονδήποτε ἡγήτορα. Πρῶτοι ἐμπορευματοποίησαν ἀδίστακτα τό Πνεῦμα, ἀποσπῶντας ὑπέρογκες ἀμοιβές! Μ' ἀναγνώριση μεγάλη στήν ἀνώτερη τάξη, πού τούς ἐμπιστευόταν τούς «βλαστούς» της, πούλησαν, στήν κυριολεξία, τόν ἀσφαλέστερο καί συντομώτερο δρόμο πρός τή δόξα καί τήν πολιτική ἐξουσία. Ὑπηρετήσαν μεθοδικά τήν Ἐρευνα, χωρίς νά ἐνστερνιστοῦν —ἢ ν' ἀναζητοῦν κἄν!— μίαν «Ἀλήθεια», καλύπτοντας ὅλο τό φάσμα ἀπ' τόν στεγνά ὑπολογιστικό Ρεαλισμό ὡς τόν ἄκρατο Ἀμοραλισμό!

3. Ἡ ἀντίδραση τῆς κοινωνίας – Ἐκφραστής της ὁ Ἀριστοφάνης

Δίπλα στίς δάφνες βέβαια πού ἔδρεψαν, σοβοῦσε κ' ἡ ἀντίδραση: Τῆς ἴδιας ἰθύνουσας τάξης πού τούς τάιζε ἀπ' τή μιά, Ἀλλά καί διόλου δέν ἔβλεπε μέ καλό μάτι τίς «ριζοσπαστικές» ἀπόψεις τους, πῶς τά «προνομία» της στή

⁸⁷ Ἰππίας (Diels - Kranz, [86], ἀπόσπ. (C1). Πρβλ καί τόν ἀνομιστή Ἀντιφῶντα (ὁ.π. [87], ἀπόσπ. 44).

⁸⁸ Καλλικλῆς, στόν *Γοργία*, 483b-d,

⁸⁹ Θρασύμαχος (Diels - Kranz [85], ἀπόσπ. 6a): τό δίκαιον οὐκ ἄλλο τι ἢ το τοῦ κρείττονος ξυμφέρον...

διακυβέρνηση τῆς πόλης δέ βάραιναν μπρός στό νεόκοπο «ἐκπαιδευτικό σύστημα», ὅσο κ α ί τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, πού σκοτισμένος ἀπ' τίς «περίεργες» αὐτές ιδέες, ὑποψιαζόταν πώς μπορούσαν νά μετατραποῦν σέ ὄπλα στά χέρια τῶν ὀλίγων κατά τῆς κυριαρχίας τοῦ Δήμου κ' ἔβλεπε μέ ζήλεια τούς ξένους «φαφλατᾶδες» νά πλουτίζουν, νά στρίβουν μιά ἔτσι, μιά ἀλλιῶς τά πράγματα, νά ἐπηρεάζουν τίς πολιτικές ἐξελίξεις, ν' ἀμφισβητοῦν θεούς κι ἀξίες, νά τυλίγουν τούς πάντες μέ τήν ἐπιδέξια γλῶσσα καί τά τερτίπια τῶν λέξεων... Ἀνθρωποριζιμοί, τοῦ παλιοῦ καιροῦ, ὑπερασπιστές τῆς στέρεας παιδείας, πού μόρφωνε «μαζεμένα» παιδιά, μέ σεβασμό στίς οικογενειακές ἀξίες καί τήν πατρική αὐθεντία, ὄχι ἐτοιμόλογους ἐξυπνάκηδες κ' ἰταμούς ἀντιρρησίες-ἐπαναστάτες. Βασικός ἐκφραστής τῆς ἀγανάκτησής τους: ὁ Ἀριστοφάνης - ὁ κωμικός πού ἀκροάζονταν τῆς κοινωνίας τόν παλμό στά σπάργανα, προτοῦ γίνῃ λόγος κᾶν, καί τοῦ ἔδινε διέξοδο. Ἡ «νέα παιδεία» αὐτή, μέσ στήν γενικώτερη κρίση κ' ἐξαχρείωση, ἦταν ἡ σοβαρότερη ἀπειλή! Στόν ἀναβρασμό τοῦ Πελοποννησιακοῦ (423 π.Χ.), ἐξαπολύει μέ τίς *Νεφέλες* τά βέλη του: Εἶν' ὅ λ ο ι τους ἀπατεῶνες, διαφθορεῖς τῆς νεολαίας! Καί δημοκοπῶντας συγγέει *δόγματα* καί *Σχολές*: τῶν *Φυσικῶν*, πού παρατηροῦν τοῦ φεγγαριοῦ τίς φάσεις,⁹⁰ καί τόν ἥλιο,⁹¹ ψάχνουν τῆς γῆς τούς γρίφους,⁹² κοιτᾶν νά ξεδιαλύνουνε τά μυστικά στ' ἄδυτα τοῦ ὑπεδάφους, χαρτογραφοῦνε γῆ κι οὐρανό,⁹³ καί καταλήγουν νά περιφρονοῦν τούς θεούς,⁹⁴ ν' ἀρνοῦνται τήν ὑπαρξή τους,⁹⁵ νά τούς ἀντικαθιστοῦν μέ φυσικές δυνάμεις, ἀλλά κ α ί τῶν *Σοφιστῶν*, πού διδάσκουν μέτρα, ρυθμούς, ποιήματα,⁹⁶ κάθε λογῆς λεξιπλαστικές καί γλωσσολογικές καινοτομίες,⁹⁷ κι ἀκονίζουν τήν ἐκφραση γυρεύοντας τρόπους τ' ἀδύναμο νά γίνῃ *ἰσχυρό*.⁹⁸ Οἱ μαθητές ξεμυαλίζονται μέ τίς παλαβομάρες πού ἀκοῦν,⁹⁹ κ' οἱ *θεομπαῖχτες* ὅλοι συσσωματωμένοι στήν ἀντίληψη τοῦ ὄχλου σ' ἔ ν α ν γραφικό τύπο, πού περιδιαβάζει. ἀργόσχολος στήν Ἀγορά φλυαρῶντας: τό Σωκράτη! Προσιτός στόν καθένα, φυτεύει ιδέες, πλανεύει τούς συνομιλητές πού χάσκουν μουνδιασμένοι, ψιλοκοσκινίζει τά πάντα, διαπομπεύει προσωπικότητες «ἐγνωσμένου κύρους» καί τούς βγάζει ἀνίδεους, ξεσηκώνει γιούς κατά πατεράδων!¹⁰⁰

⁹⁰ Στ.171-3.

⁹¹ Στ.225.

⁹² Στ. 187-94.

⁹³ Στ.201-17.

⁹⁴ Στ.226· 246-7 κ.ἄ.

⁹⁵ Στ.366 κ.έ.

⁹⁶ Στ.638 κ.έ.

⁹⁷ Στ.659 κ.έ.

⁹⁸ Στ.98-9· 112-5· 657· 883 κ.έ., 1337-40. Αὐτά ἀκριβῶς συμπόσωνε ὁ Σωκράτης στίς «παλιές διαβολές», πού τοῦ προσάπτονταν: *τά τε ὑπό γῆς καί οὐράνια καί τόν ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν...* (*Ἀπολογία*, §2-3.)

⁹⁹ Στ. 1476-80.

¹⁰⁰ Πόσο ἄλλωστε ἐνωχλοῦσε ἡ Φιλοσοφία γενικῶς, φαίνεται κι ἀπ' τοῦ Καλλικλῆ τήν ἀγανάκτηση (*Γοργίας*, 484c-486d), πού καταλογίζει τοῦ Σωκράτη ἀφέλεια τοῦλάχιστον, ἂν μή βλακεία,

4. Τό υπόβαθρο τῆς συκοφαντίας κ' οἱ ἀληθινές θέσεις τοῦ Σωκράτη στά θέματα Ἠθικῆς, Μεταφυσικῆς καί Μεθοδολογίας τῆς Φιλοσοφίας

Πόσο δίκιο εἶχε, ἄραγε, ἡ Κωμωδία;

Μαθητής τῶν Φυσικῶν ἀναμφίβολα ὁ Σωκράτης,¹⁷³ τῆς Ἀστρονομίας κάτοχος καί τῆς Γεωμετρίας — ἄλλο ἂν στήν ὠριμότητά του ἀπαξίωνε τήν ἐντατικώτερη μελέτη τους¹⁰¹ —, φαίνεται πῶς, παρατηρῶντας τά κενά καί τίς ἀντιφάσεις τῶν διαφόρων ἀλληλοσυγκρουόμενων «συστημάτων», σύντομα κατέληξε σ υ ν ε ι δ η τ ἄ ν α τ ἄ παραμερίση, ἔκρινε τίς Ἀρχές τῆς Φύσης ἀπρόσιτες στό νοῦ, τήν τέτοια πρωτο-«ἐπιστημονική» γνώση ἀβέβαιη κι ἀπρόσφορη ἐντέλει γιά τόν Ἀ ν θ ρ ω π ο, καί γύρεψε ἄλλοῦ τη μ ί α καθολική Ἀλήθεια,¹⁰² κατεβάζοντας ἔτσι τή Φιλοσοφία ἀπ' τόν οὐρανό στή γῆ.¹⁰³

Ἀπό τούς Σοφιστές πάλι, παρότι σέ κοινή ἐν πολλοῖς κατεύθυνση — ἐφόσον μέ τόν πολιτισμό καί τήν κοινωνία ἀσχολούμενοι εἶχαν στρέψει τό ἐνδιαφέρον τους στόν Ἀνθρωπο —, καί μέ παραπλήσια ἐν μέρει πρὸς τήν ἐριστική δική τους μέθοδο, διαφέρει ριζικά, ἀφοῦ ἐκεῖνοι ἀξιῶνουν πῶς κ α τ ἔ χ ο υ ν τή Σοφία (διό: σοφιστές) καί τή μεταδίδουν, ἐνῶ αὐτός διατείνεται πῶς δ ἔ ν τήν κατέχει, ἀλλά τή γυρεῦει ἀδιάκοπα - διό: φ ι λ ὄ - σοφος! Καί συναινεῖ μέν, γενικά, πῶς εἶναι δ ι δ α κ τ ῆ ἡ Ἀρετή, ἀλλά δέν καταφεύγει σέ μακροσκελεῖς διαλέξεις, ὅπως ἐκεῖνοι, παρά σ' ἐπίμονο, πειθαρχημένο, καλῆς πίστεως δ ι ἄ λ ο γ ο καί συν-ζητητική ἀνερεύνηση. Ἀπό κοινοῦ πάντα μέ τούς (συν)ὀμιλητές του — ἡ κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ διάσταση τῆς ὅλης διαδικασίας καταφανής! —, μέσω ἐπαγωγικῆς Ἀποδεικτικῆς, προβαίνει σέ πλήρη καθαίρεση καί γελοιοποίηση πολλῶν «κατεστημένων» ἀπόψεων κι ἀβασάνιστων ἀντιλήψεων τοῦ καιροῦ του, ταυτοχρόνως δέ ἀναζητεῖ ἀπαρέγκλιτα τόν ἐγκυρότερο δυνατό Ὄρισμό κάθε Ἐννοιας,¹⁰⁴ κινούμενος, μετά τή διακρίβωση πάσης πιθανῆς ἀδυναμίας στή διατύπωσή του, πρὸς ἄ π ο σ α φ ῆ ν ι σ η ὄχι πρὸς ἄ ν α τ ί ν α ξ η τ ῶν Ἐννοιῶν! Αὐτόν, πού ἀγκάλιασε τήν Ἠθική, γυρεύοντας ὅμως νά ξεκαθαριστῆ ὀριστικά τ ί ε ἶ ν α ἡ Ἀρετή γενικῶς (πού περιλαμβάνει ὅλες τίς ἐπιμέρους: σωφροσύνη, ἀνδρεία, δικαιοσύνη κι ὅποιαν ἄλλη!), καί πῶς μπορεῖ νά ἐπιτευχθῆ, ἀφορίζοντας πῶς ἀπ' τή Γ ν ὴ σ η προκύπτει ἡ Ἀρετή¹⁰⁵ - κ' ἡ Ἠθική εἶν' ἐ π ι σ τ ῆ μ η, λοιπόν! —, κι ὄχι μονάχα ἡ Γνώση, παρά κ' ἡ Βούληση ἀκόμη ἀπ' τό Νοῦ καί τόν Ὄρθό Λόγο

γιά τίς φιλοσοφικές του ἐνασχολήσεις, καί τή θεωρεῖ διανοητική ἄσκηση καλή γιά ἐφήβους, μά ἐμπόδιο γιά τόν ὠριμο ἄνθρωπο καί τή λήψη θέσης μέσ στόν κόσμο!

¹⁰¹ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Δ' 7,2-8· Α' 1,11.

¹⁰² Ὁ περίφημος δεύτερος πλοῦς - ἂν γίνῃ δεκτός, βέβαια, ὁ αὐτοβιογραφικός πυρήνας στόν *Φαίδωνα*, 96a-100a (Derenne, 82-93).

¹⁰³ Κικέρων, *Tusculanae disputationes*, V, 4,10 (SSR, I, I C, ἀπόσπ. 458): *Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit... et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere.*

¹⁰⁴ Ἀριστοτέλης, *Μέ τά τά φυσικά* Α, 987b· Μ, 1078b / SSR I I B, ἀπόσπ. 24· 26.

¹⁰⁵ Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά Εὐδήμια* Α, 1216b / SSR, I, I B, ἀπόσπ. 28· Ἠθικά Ζ, 1144b / SSR, ὁ.π., ἀπόσπ. 30 (μαζί μέ τήν ἀριστοτελική κριτική).

καί διαμορφώνεται καί καθοδηγεῖται.¹⁰⁶ πώς ἐν ἀγνοίᾳ του μόνο κάνει το Κακό κανείς,¹⁰⁷ ἐνῶ, ἄν γνωρίζῃ, κατ' ἀνάγκην θά πράξῃ τό Ἄγαθόν (πού εἶναι πάντοτε καί τό ὠφέλιμο, τό προαγωγόν τῆς Ζωῆς, ἐνῶ τό Κακό ἐν ἀντιθέσει ἐστὶν ἡ Υπαρξίς, βλάπτει κατ' οὐσίαν τόν Ἄνθρωπον), εἰσηγούμενος ἔτσι μιάν ἀκράτεια νοησιαρχική ἀντίληψη — ὅσο κι ἀπόλυτα αἰτιοκρατική/ντετερμινιστική (χωρίς καταλογισμό εὐθυνῶν σ' ὅποιον ἀνεπίγνωστα ἐνεργῆ!) —, αὐτόν θάπρεπε νά τόν σφιχταγκάλιαζε, νά τόν ὑψωνε σέ βᾶθος, νά τόν δαφνοστεφάνωνε ὁ συντηρητικός πατριώτης, ὁ τιμητής τῆς διαφθορᾶς, ὁ νοσταλγός τῶν «κλασσικῶν ἀξιῶν» καί δύσπιστος σέ κάθε νεωτερισμό Ἀριστοφάνους. Κι ὡστόσο, ὁ ἔξοχος ποιητής δέν φιλοσοφοῦσε· φιλοκένταγε τεχνικώτατα τό γαργαλιστικό του καλαμπούρι! Τήν κατάπτωση τῆς φρόντης ἐπὶ τῆς Φιλοσοφίας ἐνεργεῖν εἶπε!.. Παρέστησε τό Σωκράτη εἰδήμονα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, σ' ἕνα καλάθι αἰωρούμενον νά ἐξερευνᾷ τῆς σελήνης τά... ὀπίσθια!¹⁰⁸ Ἐναντ' αὐτοῦ τοῦ χαρισματικώτερου χειριστῆ τῆς σοφιστικῆς σκέψης κι ἀσφαλῶς τόν πιό πεισματάρη κ' «ἰδεαλιστή», πού μέ τά ἴδια τοῦς τά ὄπλα κατάφερε νά τοῦς ἐλέγξῃ, ν' ἀναχαιτίσῃ τή Σχετικοκρατία καί τόν ἄμετρο ὑποκειμενισμό τοῦς, καί τοῦς εἰρωνεύονταν πώς ἡ δική τοῦς σοφία εἶν' ἴσως ὑπεράνθρωπη, ἐνῶ κεῖνος εἶναι ἐπὶ τῆς ἀνθρώπινης σοφίας σοφός,¹⁰⁹ τραγικώτατα ὁ κωμικός τότε ζωγράφιζε δάσκαλο Ρητορικῆς — καί δὴ ἐπὶ μισθῶ! —, συγγέοντάς τον μέ τοῦς κερδαλέους ἀντίπαλους του καί κολακεύοντας τό πλατύ κοινό στίς ἐπιτόλαιες παρορμήσεις του...

Πώς συγγενεῦαν Σωκράτης καί Σοφιστές, δέ θέλει ρώτημα! Σωστά ἐπισημαίνει ἄλλωστε ὁ Guthrie, πώς ἡ ρηξικέλευθη σκέψη τοῦ Σωκράτη, ὅπως κάθε κοινωνική ἢ πνευματική ἐπανάσταση, ἔχει ὡς προϋπόθεσιν ἕνα ἐδραιωμένο «σύστημα», γιά νά τό πολεμήσῃ καί νά τό σαρώσῃ ἢ νά τό ἀναμορφώσῃ - ἀλλ' ἦταν γιά τέτοια οἱ μαῖζες πού χασκογελοῦσαν στίς κερκίδες μ' ὅ,τι ἀκριβῶς δέν καταλάβαιναν καί κουτοπόνηρα ὑπωπτεύονταν;.. Ὅλους στό ἴδιο καλάθι...

Δέν πᾶν νά ξόδεψε ὡς κι ὁ Πλάτων τόνα τρίτο τῆς Ἀπολογίας του γιά ν' ἀνατάξῃ τίς συκοφαντίες, ἐπιμένοντας πώς «δὲν ἔστιν ἀδικία δέν ὑπῆρξε κανενός», Σχολή δέν ἴδρυσεν, «λεφτά ποτέ δέν πῆρε», ὅπως οἱ σοφιστές· δέν πᾶν νά ἐπικαλοῦνταν τοῦς ἴδιους τοῦς δικαστές, πώς «γιά φυσικά φαινόμενα, ἡλίους,

¹⁰⁶ Πολύ ἀνώτερος κατὰ τοῦτο, κι ἀπελευθερωτικώτερος ἀπ' αὐτοῦς τοῦς διαφόρους Παύλους καί τοῦς λοιπούς χριστιανούς πατέρες, πού ταπεινῶσαν καί σύντριβαν τόν Ἄνθρωπον ἐναντίον τοῦ θεοῦ, ἡ δὲ ἠθική «λύτρωση» μόνο μέσῳ... θείας χάριτος ἀπονέμονταν - δέν ἦταν τοῦ ἀνθρώπου ἡμιμαλοῦ κατάκτηση! - , μαζί μ' ὅλα τά παρελκόμενα ἐνοχικά, αὐτοτυραννικά - αὐτοδικαιολογητικά - αὐτοσυγχωρητικά (Προς Ρωμαίους, Ζ' 18-20): το γάρ θέλειν παράκειταί μοι, τό δέ κατεργάζεσθαι τό καλόν οὐ· οὐ γάρ ὁ θέλω ποιῶ ἄγαθόν, ἀλλά ὁ οὐ θέλω κακόν, τοῦτο πράσσω.(!) Εἰ δέ ὁ οὐ θέλω τοῦτο ποιῶ, οὐκέτι ἐγὼ κατεργάζομαι αὐτό, ἀλλ' ἡ οἰκοῦσα ἐν ἐμοί ἀμαρτία.(!) Διαυγέστατη ἀνάλυση: Phillipson, 109 κ.έ.

¹⁰⁷ Τίμαιος, 86d: κακός μὲν γάρ ἐκὼν οὐδεὶς· Νόμοι, Ε' 731c: πᾶς ὁ ἄδικος οὐχ ἐκὼν ἄδικος· Θ' 860d: ἄκοντας ἀδικεῖν πάντας· Πρωταγόρας, 345d-e: οὐδένα ἀνθρώπων ἐκόντα ἐξαμαρτάνειν οὐδέ αἰσχρά τε καί κακά ἐκόντα ἐργάζεσθαι ... πάντες οἱ τὰ αἰσχρά καί τὰ κακά ποιῶντες ἄκοντες ποιῶσι.

¹⁰⁸ Νεφέλαι, 1507.

¹⁰⁹ Ἀπολογία, 20d-e.

φεγγάρια δέ μίλησε ποτέ» - ή εὐτράπελη καρικατούρα, 20 χρόνια πίσω, ἦταν γιά τά καλά ριζωμένη στή συνείδηση τοῦ ὄχλου!¹¹⁰

Κι ἀκόμα, ὁ Ἀριστοφάνης, στό ἔργο, ἀντί γι' Ἀθηναῖο τόν βάφτιζε *Μήλιο* περιγελαστικά,¹¹¹ ὑπαινισσόμενος ἰδεολογική του συνάφεια μέ τόν περιώνυμο ἄθεο καί βλάσφημο Διαγόρα τό *Μήλιο*, πού σύντομα φρόντισε ή πόλη κι αὐτόν νά τόν ξεφορτωθῆ, μέ τή στερεότυπη κατηγορία *περί ἀσεβείας!*⁷⁴

Ὅμως ὁ Σωκράτης ἄθεος δέν ὑπῆρξε, οὔτε κἂν Σκεπτικιστής. Μᾶλλον: Κριτικός ἔναντι τῆς μυθολογικῆς παράδοσης, πού μέσω τῶν ἐπῶν καί τῆς Ποίησης παριστοῦσε τούς θεούς ν' ἀλληλοὑποβλέπωνται, νά μισιοῦνται, νά ἐπιορκοῦν καί νά ραδιουργοῦν, ἐπιχείρησε ἐξορθολογισμό της, ἀπορρίπτοντας τίς ἀποδιδόμενες «ἀδυναμίες», «κακίες» ἢ «αὐθαιρεσίες» τους,¹¹² καί δίχως νάρχεται σ' εὐθεῖα σύγκρουση μέ τό καθιερωμένο θρησκός, διαμόρφωσε γιά τό θεῖο μιάν ἀντίληψη καθαρά τελολογική καί πρακτική ἐπ' ὠφελεία τοῦ Ἀνθρώπου, παραδεχόμενος τήν κυριαρχία τοῦ Λόγου στή γένεση καί τή διακυβέρνηση τοῦ Κόσμου — ἀναξαγόρειας προέλευσης,¹¹³ πού προσδιώρισε τή μετέπειτα φιλοσοφική σκέψη, τόν Ἀριστοτέλη (*ἐντελέχεια*), ἕως καί τή χριστιανική ἰδεολογία (ὑπό τή μορφή τῆς *Πρόνοιας*)—, κ' ἑνός συνεκτικοῦ-κανονιστικοῦ Νοός, πού διέπει τό Σύμπαν, κατ' εἰκόνα τοῦ νοῦ/ψυχῆς πού κυβερνᾷ τό ἀνθρώπινο σῶμα.¹¹⁴ Τέλος, συνέδεσε ἄρρηκτα τό θεῖο μέ τό ἀγαθόν, πού ἀπαρασάλευτα ἐπιδιώκουν, κι ἀποσκοποῦν, κι ἀενάως χορηγοῦν στούς ἀνθρώπους, ἀσχέτως ἐπικλήσεων, προσευχῶν καί θυσιῶν.¹¹⁵ Πάντα, χωρίς νά ἐπισκιάζουν οἱ «ἀνορθόδοξες» πεποιθήσεις του στό παραμικρό τήν ἀπόλυτη συμμόρφωσή του στούς νενομισμένους τύπους (*νόμῳ πόλεως*) τῆς ἐπίσημης λατρείας.¹¹⁶

Κι ὁ μὲν Ἄνυτος, ἀκούγοντας τά κουτσομπολιά στούς δρόμους καί τίς φάρσες ἐπί σκηνῆς εἶχε παραπεισθῆ πώς ὁ Σωκράτης εἰδικῶς ριζοτομοῦσε τά νεῦρα, παρεξέτρεπε τό ρεῦμα, δηλητηρίαζε τίς πηγές τῆς «ὑγιοῦς» πολιτείας... Τί ὑπαγόρευσε ὁμως στό φερέφωνό του, τό Μέλητο, γιά νά στηθῆ τό κατηγορητήριο, μέ τό: *οὗς ή πόλις νομίζει θεούς οὐ νομίζων;*

¹¹⁰ Ἐξαίρετη καί διαυγέστατη ἀνάλυση στόν Croiset, *Partis politiques*, 149-61· Bruns, 181 κ.έ.

¹¹¹ *ΕΝεφέλαι*, 830

¹¹² Ὅπως προκύπτει σαφέστατα ἀπ' τά λόγια τοῦ Σωκράτη στόν *Εὐθύφρονα*, 6b-c· *Πολιτεία*, Β' 377e κ.έ. Βλ. καί Ueberweg, I, 158-9.

¹¹³ *Φαίδων*, 97b-99d

¹¹⁴ *Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα*, Δ' 3,3-18· Α' 4,8 κ.έ.· *Διεξοδικά*: Derenne, 94-111· Guthrie, *Σωκράτης*, 211-26.

¹¹⁵ *Πολιτεία*, Β' 379 κ.έ.

¹¹⁶ *Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα*, Α' 3,1.

5. Οί νύξεις του κατηγορητηρίου

Κατά βάσιν, τό νομίζειν, σήμαινε «ἀναγνωρίζω», «παραδέχομαι», «λογαριάζω», «σέβομαι»,¹¹⁷ ἐστιάζοντας στήν ἐξωτερική ἐκδήλωση τῆς «κατά παράδοσιν» (κατά τούς νόμους λοιπόν) ὀφειλόμενης τιμῆς, κ' ἔτσι τό χρησιμοποίησε ὁ Μέλητος στό ἀρχικό κατηγορητήριο, ὑπέικοντας στό γράμμα τῶν διατάξεων τοῦ Νόμου πού, φυσικά, τά «ἐξωτερικά σημάδια» θά προσδιώριζε ὡς κολάσιμα! Καθώς δέ δόγμα συγκεκριμένο στήν ἀρχαία Ἑλλάδα δέν ὑπῆρχε, παρά τυποιοι μοναχά λατρευτικοί, πούπρεπε νά τηροῦνται—(ὀρισμένες μέρες καί τελετουργικά, θυσίες στίς δημόσιες γιορτές,¹¹⁸ κόσμια συμμετοχή στά μυστήρια μέ τήρηση τῆς προβλεπόμενης μυστικότητας κ.λ.—, ἀσέβεια, ὅπως ξεκαθαρίστηκε, θεωροῦνταν κάθε προσβολή τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματός, ἄρα ὅτι ἐμφανές στά μάτια τῆς κοινῶνίας!¹¹⁹

Νάχαν, τώρα, δεῖ τό Σωκράτη νά φέρεται «ἀπρεπῶς» ἢ τυχόν νά βλασφημῆ¹²⁰ - ἀποκλείεται! Ἀντιθέτως, πολλαπλᾶ μαρτυρημένη ἢ ἄκρα εὐσέβειά του κ' ἡ σχολαστική ὑπακοή στή θεία βούληση, ὅποτε κι ὅπως τοῦ φανερωνόταν.¹²¹

Νά ἐνώχλησε ἡ ὀρθολογιστική του κριτική —πολύ μετρημένη ἄλλωστε!— κατά τῶν θρησκευτικῶν μύθων, μᾶλλον ἀπίθανο.¹²²

Σέ τί, λοιπόν, ἀπτό ν' ἀπαντήσῃ ὁ Σωκράτης;

Σέ τίποτε! Ἐκλείνει ἀπλῶς τό μάτι ὁ κατήγορος στούς ἀφελεῖς κριτές, πῶς «ἀφοῦ ἀσχολιόταν μέ τά φυσικά ὁ Σωκράτης (ὅπως κι ὁ Ἀριστοφάνης τόν εἶχε ζωγραφίσει) - ἔ, δέ θάταν ἀπό κείνους τούς φυσιολόγους πού δέν ἀναγνωρίζουν τό μεγαλεῖο τῶν θεῶν, μόν' τούς ἀμφισβητοῦν καί λέν τόν Ἥλιο “πέτρα”, ἡ δυσπιστοῦν πῶς τό σύμπαν τό κυβερνάει ἀπ' τόν Ὀλυμπο ὁ Δίας»;.. Ἄρα: ὅπως καί στίς προγενέστερες περιπτώσεις φιλοσόφων, ὁ νόμος γιά τίς ἐκδηλώσεις ἀσεβοῦς συμπεριφορᾶς ἀποτέλεσε ἔρεισμα γιά τό στήσιμο μιᾶς δίκης «προθέσεων» θρησκευτικῶν κι ἀπωτέρως... «φρόνηματων» πολιτικῶν!

¹¹⁷ Αὐτή τήν ἐρμηνεῖα τεκμηριώνει, ὁ Burnet, 184, ἐπαγόμενος τήν καθοριστική φράση τοῦ Λυσία, *Κατά Ἐρατοσθενους*, 9: οὔτε θεούς οὔτ' ἀνθρώπους νομίζει (ὅπου ἀποκλείεται νά «πιστεύῃ» κανεῖς σέ... ἀνθρώπους(!), ἐνῶ εἶν' ἀπολύτως ἀκριβῆς ἡ ἀπόδοση: δέ σέ βεταί / λογαριάζει / ὑπολογίζει θεούς ἢ ἀνθρώπους).

¹¹⁸ Ξενοφῶν, *Ἀπολογία*, 11.

¹¹⁹ Κατά τήν καιρία διατύπωση τοῦ Thirlwall, *History of Greece, London, IV (1847)*, 550-1: *the laws of Athens ... did not affect to regulate the inward consciousness, but the outward deportment of the citizens ... they did not prescribe what was to be believed... but what was to be done or said.* (Παραπομπή ἀπ' τόν Phillipson, 279t, πού ἀναπτύσσει πολύ εὐστοχα τήν ἴδια ἄποψη.) Βλ. Chroust, 236,119· ἐπίσης *Εἰσαγωγή*, II,1.

¹²⁰ Ὅπως, λ.χ., ὁ Διαγόρας ὁ Μήλιος (*Λυσίας, Κατά Ἀνδοκίδου*, 17),

¹²¹ *Συμπόσιον*, 220d,, *Φαῖδρος*, 279b-c· *Φαῖδων*, 60d-61b· 85b· 118a· *Ἀπολογία*, 23a-b· 29a-31b· 37e· *Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα*, A' 1,2· 11· 3,4.

¹²² Δέν πείθει ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Derenne, 153,3, βάσει τοῦ *Εὐθύφρωνος*, 6a.

6. Σωκρατική ανάταξη τῆς κατηγορίας

Καιριώτατα, ἐπομένως, ὁ Σωκράτης (ἢ μάλλον ὁ Πλάτων¹²³) πρῶτα καταπιάνεται στήν *Απολογία* μέ τήν ἀναίρεση τῶν «παλιῶν ψευδολογιῶν» τῶν κωμικῶν, πού ἄκριτα τότε μπερδεύαν μέ τούς *Φυσικούς*, κ' ὕστερα στρέφεται στόν ἔλεγχο τῆς *διὰ τὴν ὕπωση* τοῦ κατηγορητηρίου! Ἐπειδὴ δέ τό: *νομίζω* (ὡς συνώνυμο τοῦ *ἠγοῦμαι*) σήμαινε παράλληλα καί: «πιστεύω», «ἀναγνωρίζω τὴν ὑπαρξή», ἀναφερόμενο στίς *ἐσώτερες* πεποιθήσεις, στίς μεταφυσικές ἀντιλήψεις — *ιδίως* συνοδευόμενο ἀπ' τὸ ὑπαρκτικό *εἶναι*, ἀλλ' ὄχι κι ἀναγκαστικά!¹²⁴ —, στήν ἀδυσώπητη *ἐλεγκτική* του *αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σημασία ἐκμαίε* *ι* ἀπ' τὸ Μέλητό ὁ Σωκράτης κι ἀποκαλύπτει πῶς δέν τοῦ προσάπτει ὅτι «δέ σέβεται (ἐμπράκτως) τούς θεούς», ἀλλ' ὅτι «δέν πιστεύει στήν ὑπαρξή τους», πῶς δηλαδή ταῖσμένος ἀπ' τίς ἀνεύθυνες φήμες, τίς ριζωμένες χρόνια πίσω στήν ἀθηναϊκή κοινωνία, τοῦ καταλόγιζε στήν πραγματικότητα *ἀθεΐα*! Ἔτσι ἀναδέχεται μέν μία πολὺ βαρύτερη κατηγορία — δῶρο ἀνέλπιστο στά χέρια τῶν σαστισμένων κατηγορῶν του!¹²⁵ —, πετυχαίνει ὁμως νά καταδείξει ὅτι:

α') ἡ πρώτη κατηγορία περὶ *ἀσεβείας* (= ἀθεΐας) ἐμφανίζει κραυγαλέα ἀντίφραση πρὸς τὴ δευτέρα περὶ *εἰσαγωγῆς καινῶν δαιμονίων*.

β') ὁ κατήγορος εἶναι προκατειλημμένος ἀπ' τίς φημολογίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἤδη ἀποδειχτὴ ἀβάσιμες.

γ') καί ἀναξιόπιστος, διότι ἐπιχειρεῖ δολίως νά παραπλανήσῃ τούς δικαστές πῶς οἱ σωκρατικές ἀντιλήψεις συμπορεύονται μέ τὸν ἀναξαγόρειο ἀθεϊσμό, ἐκλαμβάνοντάς τους ὡς ἀστοιχείωτους πού δέν γνωρίζουν τὴ διαφορὰ τοῦ ἑνός ἀπ' τὸν ἄλλον.

δ') τέλος, μέσφ τοῦ σκόπιμου παραλληλισμοῦ μέ τὸν Ἀναξαγόρα, ⁷⁰ ὑπενθυμίζει ἐντέχνως ὅτι κι ἂν ὑπέπεσε σέ «ἀδίκημα» διδασκαλίας *φυσικῶν θεωριῶν*, τό ἀτόπημα θάνατι «παλιό» — κανεὶς δὲν θά πιστοποιοῦσε πῶς *τώρα* διαδίδει τέτοιες θεωρίες! —, ἄρα παραγεγραμμένο βάσει τῆς ἀμνηστίας γιὰ τὰ πρό τοῦ 403 ἐγκλήματα!¹²⁶

Καταλήγει ὅτι μόνο γι' ἀστεῖο μπορεῖ νά ἐγκαληθῆται γιὰ *εἰσαγωγή καινῶν δαιμονίων* κι ἀθεΐα μαζί, μιάς κι ὅποιος «εἰσάγει θεούς», πρέπει ὑποχρεωτικά καί νά πιστεύῃ! Ἀντιβαίνει στή *Λογική* — πράγματι!..

Οἱ δικαστές δέν τό εἶδαν...

¹²³ Βλ. *Απολογία*, ὑ.25.

¹²⁴ Τεκμηρίωση τῆς ἐρμηνείας βάσει τοῦ ἴδιου τοῦ Πλάτωνος, *Νόμοι*, I 885c, βλ. στόν Derenne, 217 κ.έ.

¹²⁵ Hackforth, 65-6 (μολονότι δέν συμφωνῶ μέ τὴν γενικώτερη ἐπιχειρηματολογία του).

¹²⁶ Βλ. ὑ.ΕΙ71. Γιὰ τὴν ὅλη ἀνέλιξη τῆς ὑπερασπιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας: Heitsch, 110.

B. «ΑΔΙΚΕΙ ΚΑΙΝΑ ΔΑΙΜΟΝΙΑ ΕΙΣΦΕΡΩΝ...»

- ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗ ΣΠΙΛΩΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ -

1. Εισαγωγή καινῶν δαιμονίων - Απαγορευόταν;

Ἡ δεύτερη πρόταση τῶν ἐναγόντων δέν ἀποτελοῦσε παρά ἐπικουρικό ἀποδεικτικό ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς πρώτης κατηγορίας. (Πῶς καλύτερα νά παρουσιασθῆ ὅτι «δέν σέβεται τούς θεούς τῆς πόλης», ἂν μή μ' ἕναν ἀόριστον ἰσχυρισμό πῶς ἐπικαλεῖται σκοτεινές, ἀκατάληπτες γιά τόν πολύ κόσμος «θεότητες καινούργιες» - ὅποτε αὐτόχρονα τεκμηριώνεται πῶς προσβάλλει τίς παλιές;..)

Διότι πολύ ἀμφίβολο ἂν ὑπῆρχε κἄν νόμος ἀθηναϊκός πού ν' ἀπαγορεύη τήν εἰσαγωγή ξένης λατρείας ἢ τελετουργίας. Καί χωρίς νόμο, δεύτερη, αὐτοτελής κατηγορία πῶς θά μπορούσε νά στοιχειοθετηθῆ; (Ἡ ὕστερη μαρτυρία τοῦ Ἰωσήπου,¹²⁷ μέ τήν ἀπολυτότητα τῆς διατύπωσής της ἀκριβῶς, κάθε ἄλλο παρά πείθει.¹²⁸)

¹²⁷ Κατά Ἀπίωνος Β, 267: νόμος δ' ἦν τοῦτο <ξένους θεούς μυεῖν> παρ' αὐτοῖς <Ἀθηναίοις> κεκωλυμένον καί τιμωρία κατά τῶν ξένων εἰσαγόντων θεόν ὄριστο θάνατος. Ὑποπτη διότι προσκρούει στίς πολλαπλές ἐπιγραφικές καί γραμματειακές μαρτυρίες εἰσαγωγῆς ξένων λατρειῶν στήν Ἀθήνα (βλ. ἐπόμενη ὑ.), ἀλλά καί σ' ὅτι ὁ ἀγών τοῦ Σωκράτη ἦταν τιμητός, δέν ἦταν ἐκτενών καθωρισμένη ποινή θανάτου. Ἡ ἔκφραση τοῦ Σεργίου, Σχόλια στήν Αἰνειάδα, VIII, 187: *Cautum fuerat [ ] apud Athenienses [ ], ne quis novas introduceret religiones*, πολύ ἀόριστη,

¹²⁸ Σ' ἀντίθεση πρὸς τούς Decharme, 167 κ.έ.· Clerc, *Metèques*, 118-23· Schmidt, *Ἡθική*, Β' 66-8· Derenne, 224 κ.έ. (μέ πλούσια βιβλιογραφία), πού ὑποστηρίζουν πῶς ὑπῆρχε νόμος «ἐλεγκτικός τῶν νέων λατρειῶν», οἱ Lipsius, 364,29· Parker, *Athenian religion*, 201· 215-6· Denyer, 17, φρονοῦν ὅτι στό πλαίσιο τῆς ἀσεβείας καταχρηστικὰ διώκονταν κ' ἡ «καινοτομία περί τῶν θεῶν», καθό προσβάλλουσα τούς παραδεδομένους θεούς - ρητή ἀπαγόρευση ὅμως δέν ὑπῆρχε. Ἡ διείδουση ἀπ' τόν 5^ο κίολας αἰ. π.Χ. πληθώρας ξένων λατρειῶν μέσω Πειραιᾶ, ἀρκετές ἀπ' τίς ὁποῖες εἶχαν λάβει καί τό «χρῆμα» τῆς ἐπίσημης ἀναγνώρισης στήν Ἀθήνα (Clerc, ὁ.π., 127-46), μοιάζει νά τό ἐπιβεβαιώνη, ἐνῶ ἀπ' τήν ἐπιγραφή SIG3, ἀρ. 280, τοῦ 333/2 π.Χ. πιστοποιεῖται πῶς ποικίλοι θρησκευτικοί σύλλογοι (θίασοι, ὀργεῶνες, ἔρανοι) μετοίκων θάταν ἀπαραίτητο νά ζητοῦν ἔγκριση τοῦ Δήμου γιά ἔγκληση γῆς, λ.χ. πρὸς ἀνέγερσιν ἱεροῦ (ὅπως τήν ἐξασφάλισαν Κύπριοι ἔμποροι γιά τήν Ἀφροδίτη, ἐφόσον ἔδοξαν ἔννομα ἰκετεύειν, καί σέ προηγούμενη περίπτωση, Αἰγύπτιοι γιά τήν Ἴσιδα). Πολύ ἀπίθανο ὅμως ὁ κάθε ἰδιώτης νά κατέφευγε σέ τέτοια γραφειοκρατικά «διαβήματα», ὅποτε, ἂν τύχαινε νά παράσχη ἀφορμές δυσαρέσκειας μέ τίς πράξεις ἢ τή στάση του, ἦταν πάντοτε ἐκτεθειμένος σέ διασταλτικές ἐρμηνεῖες τοῦ νόμου περί ἀσεβείας - πρβλ τίς περιπτώσεις τῶν ἱερειῶν-μαγισσῶν: τῆς Νίνου, τῆς Θεωρίδος (ὑ.Ε64), ἀλλά καί τῆς Φρύνης (ὑ.Ε75).

Οἱ κατηγορίες τοῦ Δημοσθένη ἐναντίον τοῦ Αἰσχίνη (*Περί τοῦ στεφάνου*, 259-60· *Περί τῆς παραπρεσβείας*, 281), πάλι ἐπιβεβαιώνουν πῶς στά μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. διόλου δέ δίσταζαν θίασοι νά ἐξασκοῦν παραδοξότατες ἱεροτελεστίες τοῦ θρακικοῦ Σαβάζιου δημοσίως!

Ἐξίσου ἐνδεικτική τῆς ἀνυπαρξίας νόμου — ἢ πάντως τῆς μέγιστης ἀνεκτικότητάς του (ἢ τῆς ἀδράνείας του, γιά ὅσους ἐπιμένουν πῶς ὑπῆρχε!) — ἡ περίπτωση τῆς θεοποίησης τοῦ Μεγαλέξανδρου, τό 324 π.Χ. (DrAA,5 711-3): ὁ Δημοσθένης εἶχε ἀρχικά προτείνει «νά μήν σέβωνται ἄλλον ἀπ' τούς παραδεδομένους θεούς», κι ἀμέσως μετά, γιά νά πετύχη πολιτικά ἀντισηκώματα, τ' ἀνάποδο: «νά μήν στερήσουν τόν Ἀλέξανδρο ἀπ' τίς οὐράνιες τιμές» (Δείναρχος, *Κατά Δημοσθένους*, 94), νά τοῦ ἐπιτρέψουν «νά ναι καί τοῦ Δία γιός καί τοῦ Ποσειδῶνα, ἂν ἤθελε» (μέ ἀρκετή δόση σαρκασμοῦ!), μά καί «νά στηθῆ ἀποπάνω κι ἄγαλμά του στήν Ἀγορά, μέ τή μορφή

Σκέπτη συκοφαντία έπομένως, πρόχειρα στημένη, κ' έπίτηδες ή γλῶσσα τῶν κατηγορῶν θολή, άφου, είτε ως έπίθετο έκληφθη ή λέξη *δαιμόνια* (έννοεΐται: «π ρ ά γ μ α τ α» άρα: θρησκευτικά/λατρευτικά ή θ η), είτε ως ούσιαστικό (= δαίμονες/ύπερφυσικά ὄ ν τ α),¹²⁹ στό ίδιο καταλήγει: «παρεισάγεις καινοφανείς λατρευτικές πρακτικές». Κι αντίστοιχα ό Σωκράτης π α ρ α π λ η ρ ω μ α τ ι κ ά μοναχά στήν αντίκρουση περί άθεΐας τήν αντιμετωπίζει, χωρίς ν' άφιερώνη ιδιαίτερο χῶρο. Παίρνει ως άφετηρία τήν πρώτη σημασία, ύποχρεώνει τό Μέλητο νά δεχτή έπαγωγικά πώς *δαιμόνια «πράγματα»* δέν ύφίστανται χωρίς *δαίμονες* — άρα τήν ούσιαστική τ α υ τ ό τ η τ α τῶν δύο σημασιῶν! — και περνάει άβίαστα στή δεύτερη, για νά καταδείξη τό άσύστατο τής κατηγορίας έν γενεί και νά γελοιοποιήση τόν αντίδικο: «άν πιστεύω σέ *δαίμονες*, πιστεύω σίγουρα και σέ θεούς»!

Τί στή συμπεριφορά τοῦ Σωκράτη εΐχε κινήσει νά «ράψουνε στά μέτρα του» τή συγκεκριμένη συκοφαντία; Μιά μάλλον άπίθανη έκδοχή τή συναρτοῦσε πρὸς τούς καινοφανείς ὄρκους στό σκύλο, στή χήνα, στόν πλάτανο κ.λ.,¹³⁰ πού συνήθιζε νά χρησιμοποιη, άποφεύγοντας όνόματα θεῶν.¹³¹

άνικήτου θεοῦ» (Υπερείδης, *Κατά Δημοσθένους*, 31-2). Απ' τ' ότι μάλιστα, ένῶ πάμπολλους έχθρούς εΐχε, ποτέ δέν παραπέμφθηκε για τούτες τίς έξόφθαλμα άντιφατικές προτάσεις του μέ γραφή άσεβείας, συνάγεται ex silentio πώς καμμιά ν ο μ ι κ ή δ ι ά τ α ξ η δέν καταστρατηγήθηκε ούτε στή μία περίπτωση ούτε στήν άλλη.

Ένα μόλις χρόνο αργότερα, βέβαια, ό Δημάδης καταδικάζεται ακριβῶς επειδή θεόν εΐσηγησατο Αλέξανδρον (Αθήναιος, Στ' 251b· Αϊλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, Ε' 12) - άν όμως βάσει γραφής άσεβείας για τήν ο υ σ ί α τοῦ θέματος, ή μέσω γραφής παρανόμων, για κάποια παρατυπία λ.χ. επί τής διαδικασίας, δέν διευκρινίζεται (Διόδωρος, ΙΗ' 18,2· Πλούταρχος, *Φωκίων*, ΚΣτ' 3· DrΑΔ,3 56,122).

Τέλος, τό 307 π.Χ. μέ τήν κατάληψη τής Αθήνας άπ' τό Δημήτριο *Πολιορκητή*, ό δήμος, κατά πρότασιν τοῦ Στρατοκλή, ψήφισε για τούς έλευθερωτές του «τιμές πού ξεπέρασαν κάθε όριο άηδίας» (DrΑΔ,3 444-7): χρυσές εικόνες τῶν *Σωτήρων* Δημητρίου και Αντιγόνου δίπλα στους τυραννοκτόνους, βωμό και έτήσιο ίερέα για τή λατρεία τους, άνέγερση βωμοῦ *Καταιβάτου* εκεί πού πρωτοπάτησε τήν άθναϊκή γη κ.ά.π., χωρίς οί γελοιότητες αυτές νά θεωρηοῦν *άσεβειες*!..

¹²⁹ Κι άπ' τά «άπολογητικά» κείμενα φαίνεται πώς μάλλον κ α ί μ έ τ ί ς δ υ ό σημασίες τή χρησιμοποιήσαν οί κατήγοροι: *Απολογία*, 27b-28a· *Ευθύφρων*, 3b· *Ξενοφών*, *Απολογία*, 12· 24· *Απομνημονεύματα*, Α' 1,2· (Derenne, 154,1). Τή σκόπιμη άσάφεια έν προκειμένῳ και τήν ύποβόσκουσα σοφιστεΐα στή διατύπωση τοῦ κατηγορητηρίου έπισημαίνει καιρια ό Phillipson, 289.

¹³⁰ *Σχόλια στήν Απολογία*, 22a (Greene, 5): *Ραδαμάνθυνος ὄρκος οὔτος ὁ κατά χηνός ή κυνός ή πλατάνου ή κριοῦ ή τινος άλλου τοιοῦτου. [] τοιοῦτοι δέ και οί Σωκράτους ὄρκοι.*

¹³¹ *Ιώσηπος*, *Κατά Απίωνος Β*, 263/SSR, I, IC, άπόσπ. 128: *ὅτι καινούς ὄρκους ὤμνε και τί δαιμόνιον αὐτῷ σημαίνειν ἔφασκεν· Σωκράτους ἐπιστολαί*, IZ, 2 / SSR, ὁ.π., άπόσπ. 155: *τί γάρ ει τήν πλάτανον ή τόν κύνα ὤμνε;* *Ανώνυμος*, *Υπόθεσις στόν Βούσιρι* τοῦ *Ίσοκράτη* (SSR, ὁ.π., άπόσπ. 152): *κατηγόρουν δέ αὐτοῦ ὡς ὅτι καινά δαιμόνια εἰσφέρει τοῖς Αθηναίοις, λέγων δεῖ σέβειν ὄρνεα και κύνας και τά τοιαῦτα.*

2. Σωκρατικό δαιμόνιον σημείον

Πολύ βασιμώτερη ή συνάρτηση μέ τις συχνές έπικλήσεις του ένός συνηθισμένου σημαδιού,¹³² πού τό προσδιώριζε μέ τό έ π ί θ ε τ ο:¹³³ δαιμόνιον (= δαιμονικό), ή: του θεού, και τό περιέγραφε ώς «έσωτερική φωνή» πού άκουγε και δέν του υπέβαλλε ή δέν τον ένθάρρυνε ποτέ προς μίαν ένέργεια, μόνο τον άπέτρεπε ή τον συγκρατούσε.¹³⁴

Τί ήταν τό δαιμόνιο αυτό σημαδι και ποιά ή άκριβής σημασία του συμβολισμού για τό Σωκράτη, δέν είναι δυνατόν νά διευκρινιστή.¹³⁵ Ένα υπέρλογο στοιχείο τής σκέψης του, «μυστικιστικό» αντίβαρο του δεσπόζοντος όρθολογισμού του; Διαισθητικές — ένορατικές συλλήψεις πού λογικά δέν έξηγούνταν — το σύστοιχο των «προτρεπτικών» εκείνων όνειρων, πού επίσης φαίνεται, νά λογάριάζε τις τελευταίες του ιδίως μέρες;..

Φυσικά, ούτε «λατρεία» συνιστούσε, ούτ' ήταν ποτέ δυνατόν τέτοιες προσωπικές «μυθολογίες» ή «προλήψεις» — συνήθειες σέ πλείστα προικισμένα πνεύματα ανά τους αιώνες —, νά παραπλανήσουν πώς αναφέρονταν τάχα σέ μεταφυσικές ό ν τ ό τ η τ ε ς και συνιστούσαν «λατρείες», παρεκτός άφελείς ή κακόπιστους...

Γ. «ΑΔΙΚΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΝΕΟΥΣ ΔΙΑΦΘΕΙΡΩΝ»

-ΕΝΑΣ ΑΙΣΧΡΟΣ ΥΠΑΙΝΙΓΜΟΣ ΤΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΩΝ Κ' Η ΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΩΤΑ-

Η κατηγορία περί διαφθοράς των νέων τύποις καταλογίζει στον Σωκράτη ή θ ι κ ή διαφθορά τους, έξαιτίας των παραινέσεών του νά μήν άσχολούνται μέ τό βιοπορισμό ή τά πολιτικά, αλλά μέ τήν αυτογνωσία μέσω του Όρθου Λόγου και τήν αυτοβελτίωσή τους, ένω έξίσου όχληρός κι ό διασυρμός έγκριτων

¹³² Όπως προκύπτει ξεκάθαρα άπ' τήν Απολογία, 31c-d: *ότι μοι θεϊόν τι και δαιμόνιον γίγνεται, ό δ ή και έν τ η γ ρ α φ η έ π ι κ ω μ ω δ ω ν Μ έ λ η τ ο ς έ γ ρ ά ψ α τ ο. Εϋθύφρων, 3b. Πρβλ και Ξενοφώντα, Απομνημονεύματα, Α' 1,2· Δ' 8,1.*

¹³³ Burnet, 96-7.

¹³⁴ Απολογία, 31c-d· 40a-c· 41d· Πολιτεία, Στ' 496c-d· Φαίδρος, 242b-c· Εϋθύδημος, 272e· Αλκιβιάδης, 103a· Θεαίτητος, 151a· Θεάγης, 129b· Ξενοφών, Απολογία, 4· Απομνημονεύματα, Δ' 8,5. Μόνο στον άσυνεπή Ξενοφώντα τό δαιμόνιο έμφανίζεται ένίστε και προτρεπτικό (ό.π., Α' 1,3-9· Δ' 3,12· 8,1· Απολογία, 12-3). Phillipson, 88 κ.έ· Schmid - Stahlin, III,1, 260,6.

¹³⁵ Πολλοί πολλά έχουν γράψει, ακολουθώντας τις πεποιθήσεις του καθένas και βλέποντας μέ τό δικό του φίλτρο τό Σωκράτη: «φωνή τής συνείδησης», «του Άσυνειδήτου, τής αινικτικής Σοφίας» (Φρ. Νίτσε, Διώνυσος κατά Έσταυρωμένου² Μετάφραση-σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης - Έρκος Ρ. Αποστολίδης. Αθήνα, 2020, 81), «του ένστίκτου», «έσωτερικοί ένδοιασμοί θείας έκπόρευσης, υπό τή μορφήν άκουστικών παραισθήσεων», ώς και ψυχοπαθολογικά σημάδια παράνοιας! - τίποτε δέν ίκανοποιεί. Μάταιο νά προσπαθή κανείς νά εκλογικεύση τό υπέρλογο... Παράθεση διαφόρων άπόψεων: Phillipson, 92 κ.έ, Masaracchia, 62.

πολιτῶν μέσω τῆς ἀνελέητης ἐλεγκτικῆς, πού ἔβλεπαν ἄφοβα ν' ἀσκή ὁ «δάσκαλος» τους,¹³⁶ κ' ἔτσι μόνο θά μπορούσε νά στοιχειοθετηθῆ νομικά (ἂν καί μέ πολλά ἐρωτηματικά) ἡ ἐνσωμάτωσή της στό ἐπίσημο κατηγορητήριο περὶ ἀσεβείας, ἀφοῦ τί πιό ἐπικίνδυνο γιά μία κοινωνία ἀπ' τήν ἀποκαθήλωση τῶν «ἀναγνωρισμένων ἀξιῶν» της καί τήν παραπλάνηση, τόν ἐκμαυλισμό τῆς νεολαίας μέ ἰδέες ἀντίθετες πρὸς τή γνώμη τῆς οἰκογένειας, ἢ τήν «ἀντίληψη καθήκοντος» ἔναντι τῆς πατρίδας;..¹³⁷

Μήπως ὅμως θά μπορούσε νά ὑπαινίσσονταν καί σωματικὴ διαφθορά;¹³⁸ Μήπως δηλαδή κατηγοροῦνταν, συγκεκριμενοποιημένα, καί γιά παιδεραστίαι; Καί τί νοεῖται μέ τόν ὄρο; Ποῦ «ἄρχιζε» μία τέτοια σχέση στό μυαλό τῶν Ἀρχαίων καί ποῦ μπορούσε νά «καταλήξει»; Ἦταν κατακριτέα, σέ ποιοῦ βαθμοῦ κι ἀπό ποιούς κύκλους;

1. Παιδεραστία - ὁμοφυλοφιλία. Κοινωνικὴ διασπορά, ἡλικιακὸς περιορισμὸς, ἀποδοχή

Πέραν τῶν δωρικῶν κοινωνιῶν (Σπάρτη καί Κρήτη), ὅπου καί τυπικά θεσμοθετημένη ὡς τμῆμα τῆς διαδικασίας κοινωνικῆς ἔνταξης καί στρατιωτικῆς ἐκπαίδευσης, καθὼς καί ἄλλων περιοχῶν (Θήβα, Ἡλιδα) μέ ἀνοχή πολὺ μεγαλύτερη στό συγκεκριμένο ζήτημα, στήν Ἀθήνα ἦταν ἀποδεκτὴ, στίς ἀνώτερες κυρίως τάξεις καί στοὺς κύκλους καλλιεργημένων, καλλιτεχνῶν κ.λ., ὡς συναινετικὴ μεταξὺ ὠρίμου (ἐραστοῦ) κ' ἐφήβου (ἐρωμένου), συναρτώμενη πάντοτε μέ μορφωτικὴ ἐπιρροή, κ' ὑπὸ τόν ὄρο τῆς γονικῆς ἐγκρισης, ὥστε ν' ἀποφεύγεται τυχόν ἀποπλάνηση ἔναντι ἀνταλλαγμάτων. Στά πλατιά στρώματα βέβαια,

¹³⁶ Στὴν *Ἀπολογία*, 21b-c, στὸν *Πρωταγόρα*, 319e-324d, καί πολὺ ὠμότερα στὸν *Μένωνα*, 93b κ.έ., ὁ Σωκράτης ἐμφανίζεται ν' ἀσκή κριτικὴ σέ πασίγνωστα πρόσωπα ὅπως ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ Ἀριστείδης, ὁ Περικλῆς, ὁ Θουκυδίδης Μελησιου κ.ἄ, καταλογίζοντάς τους πὼς δὲν κατάφεραν νά μεταδώσουν τὴν ἀρετὴ τους στὰ παιδιά τους. Ἐκτός τῆς προσβολῆς τῆς ὑπόληψής τους, ἔθετε ἐν ἀμφιβόλῳ τόν ἱερώτερο δεσμό τῆς οἰκογένειας: τὴ μεταβίβαση τῶν θεμιλιωδῶν ἀντιλήψεων βίου ἀπὸ πατέρα σέ γιό. (Διό κι ὁ Ἀριστοφάνης στίς *Νεφέλες* τόσο ἐπιμένει στό ζήτημα τῆς ἔλλειψης σεβασμοῦ τοῦ μόλις «ξεσκολισμένου» ἀπ' τὸ σωκρατικὸ φροντιστήριον νεαροῦ Φειδιππίδη ἔναντι τοῦ πατέρα του Στρεψιάδη, πού καταλήγει κιόλας σέ ξυλοδαρμό!)

¹³⁷ Σημειωτέον ὅτι κ' ἡ Θεωρίς καταδικάστηκε μέ *γραφὴ ἀσεβείας*, ὄχι μόνο γιά τὰ φίλτρα πούφτειαχνε, ἀλλὰ καί γιά τὴν ὀλέθρια ἐπιρροή της στοὺς δούλους (ύ.Ε64).

¹³⁸ Ἡ δυνατότητα ἑνὸς τέτοιου ὑπαινιγμοῦ εὐκόλα τεκμηριώνεται, ἐφόσον τὸ *διαφθεῖρω* ἐκτός τῆς συνήθους σημασίας («καταστρέφω», «σπᾶω», «ὑπονομεύω», «ξεπατώνω», «διαλύω», «δωροδοκῶ», καί μέ ἠθικὴ διάσταση: «ἐκμαυλίζω», «παρασύρω», «παραπλανῶ») ἔχει ξεκάθαρα κ α ἰ ἐ ρ ω τ ι κ ῆ (Λυσίας, *Υπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου*, 16 *Ἐρατοσθένους* [] οὐ μόνον τὴν σὴν γυναικα διέφθαρκεν ἀλλὰ καί ἄλλας πολλὰς· ὁ.π. 37· *Κατὰ Ἀγοράτου*, 66: *γυναῖκας τοίνυν* [] *διαφθεῖρειν ἐλευθέρας ἐπεχείρησε*· Πλούταρχος, *Γάλλας*, IB'2: *τὴν γυναικα τοῦ ἡγεμόνος παρεισηγάγε νύκτωρ εἰς τὸ στρατόπεδον ἐν ἐσθῆτι στρατιωτικῆ καὶ διέφθειρεν*· Εὐριπίδης *Βάκχαι*, :, 317-8: *καὶ γάρ ἐν βακχεύμασιν οὐσ' ἦ γε σώφρων οὐ διαφθαρήσεται*), ὅπως ἀκριβῶς συνυποδηλώνουν *διακόρευση* τ' ἀντίστοιχα νεοελληνικά: *πλανεύω, χαλάω, καταστρέφω*.

τῶν βιοπαλαιστῶν, οὔτε διάθεση, οὔτε δυνατότητα κλίσης στά Γράμματα καί τήν Παιδεία ὑπῆρχε, οὔτε χρόνος περίσσευε στά παιδιά ν' ἀσχολούνται¹³⁹ μέ «ἀνώτερες σπουδές», οὔτ' ἀνάγκη «ψυχικῆς καθοδήγησης» ἐκ μέρους εἰδικοῦ μέντορα, κι ὅλ' αὐτά τούς φαίνονταν ἐξυπαρχῆς ὑποπτα, «χούγια τῶν πλουσίων», ξυπασμάρες καί ξετσιπωσιές. Ἡ ἐπιτρεπτή ἡλικία τῶν ἐρωμένων δέν ἔπεφτε κάτω ἀπ' τά 12 καί δέν ξεπερνοῦσε τά 18, ὅσο δέν εἶχε δηλαδή, κατά τήν κρατοῦσα τότε ἀντίληψη, ἐκδηλωθῆ ὀριστικά τό φύλο, μ' ἀπόλυτο ὅμως ὄριο: τήν ἐμφάνιση ἰουλων στίς παρειές. Ἀπό κεῖ καί πέρα πιά, ἡ σχέση θεωροῦνταν ὁμοφυλοφιλία κ' ἰδίως ὁ παθητικός, παίρνοντας τό ρόλο γυναίκας — ἄρα «κατώτερο» κ' «ἐξευτελιστικό», κατά τή νοοτροπία τῆς ἐποχῆς—, στιγματίζονταν ὡς «ἔκφυλος», «θηλυπρεπής», καί γινόταν στόχος ἄγριου διασυρμοῦ ἀνά τάς ἀγυιάς καί τά θέατρα, ὅπως ἀποδεικνύεται περὶτρανα ἀπ' τά σωζόμενα ἔργα κι ἀποσπάσματα τῆς ἀρχαίας κωμωδίας.

Ποινικά κολάσιμη δέν ἦταν οὔτ' ἡ παιδεραστία (ἐκτός περιπτώσεων ἀποπλάνησης ἢ ἐκπόρνευσης), οὔτε καθεαυτή ἡ ὁμοφυλοφιλία, παρὰ μόνον ἡ πορνεία πάλι, ἡ ὁποία ἐπέσυρε στέρηση πολιτικῶν δικαιωμάτων.¹⁴⁰

2. Τά ὄρια τῶν σωματικῶν ἐπαφῶν

Ἡ παιδεραστία περιλάμβανε ἀπό τίς πῖο ἀθῶες μορφές στοργῆς, πού καί σήμερα θάταν ἀποδεκτές ἐκ μέρους ἑνός «πνευματικοῦ πατέρα» — εἴτε τοῦ κανονικοῦ νονοῦ, εἴτ' ἑνός ἐκπαιδευτικοῦ, λ.χ., ἢ ἄλλου προσώπου ἐμπιστοσύνης, σχετιζόμενου μέ τό στάδιο πού θ' ἀκολουθήσει τό παιδί, ὅποτε ἕνα «πατρικό» χᾶδι, ἕνας ἀσπασμός ἢ μιά ἀγκαλιά γιά ἐνθάρρυνση, εἶν' ἀπολύτως ἀναμενόμενα!— καί προχωροῦσε στίς ἐρωτικές θωπεῖες καί παιγνίδια, τή συγκοίμηση, τίς διάφορες περιπτύξεις (ἀνυανισμούς, πεολεχιές), μέ ὑστατη κατάληξη: τό σοδομισμό.¹⁴¹ Π ο ὕ ἔθετε τά ὄρια κάθε «μέντορα» καί κάθε «προστατευόμενος», ἦταν ζήτημα ὑποκειμενικό, ἀμφιλεγόμενο καί φυσικά οἱ «ἀπέξω» διατηροῦσαν πάντα τίς ἀμφιβολίες τους...

3. Παιδεραστία στήν ἀρχαία Γραμματεία: ἐπαινετή ἢ κατακριτέα;

Ὅσο κι ἂν ἐξυμνήθηκε ἡ παιδεραστία ἀπό τόσους καί τόσους μεγάλους ἀπό τ' ἀρχαϊκά κιόλας χρόνια—τί Σόλωνες κι Ἀλκαίους, Ἀνακρέοντες καί Πινδάρους!—, χωρίς τίποτε μεμπτό νά τῆς βρῖσκουν, δέ λείψαν κ' οἱ ἀνοιχτές

¹³⁹ Γί αὐτό, οἱ τῶν πλουσιωτάτων, ἦταν οἱ ἐπακολουθοῦντες τό Σωκράτη νεαροί, οἱς μάλιστα σχολή ἐστίν ἀκριβῶς!.. (Απολογία, 23c.)

¹⁴⁰ Αἰσχίνης, Κατά Τιμάρχου, γιά τίς λεπτομέρειες.

¹⁴¹ Χαρακτηριστικό πῶς στόν Φαῖδρο, ἄλλοτε (255e) διακριτικά μόνον ὀνομάζεται: τό μετά τοῦτο (ἐνν. μετά τό συγκατακεῖσθαι), κι ἄλλοτε (256c): ἡ ὑπό τῶν πολλῶν μακαριστῆ αἴρεσις!

ἐπικρίσεις, ἀσχέτως οἰασδήποτε παιδαγωγικῆς ἢ κοινωνικῆς ὠφέλειας ἢ ἀρετῆς πού δῆθεν «προῆγε» ἢ «διέπλαθε». Ἀκόμα κι ὁ Πλάτων, πού τήν ἐπιτρέπει στήν *Πολιτεία*, περιορίζοντάς την ὅμως ξεκάθαρα στά ὅρια μιᾶς σχέσης πατέρα μέ τό φυσικό του παιδί(!),¹⁴² στούς *Νόμους* τήν ἀπορρίπτει μετά βδελυγμίας, ἐξισώνοντάς την μέ τήν αἰμομιξία καί χαρακτηρίζοντάς την μαζί μέ τήν ὁμοφυλοφιλία ὡς *παρά φύσιν*,¹⁴³ ὅπως κι ὁ Ἀριστοτέλης.¹⁴⁴ Ὁ Αἰσχίνης ἀντιστρόφως, ὁμολογώντας ἀνοιχτά παιδευραστικές σχέσεις, δέ διστάζει νά ἰσχυριστῆ πώς τίποτε κακό δέ βλέπει, ἐφόσον εἶναι μέ... «μυαλωμένα παιδιά» καί «δίχως πληρωμή»!¹⁴⁵ Ὅποτε, πόσο θεμιτή ἢ ἔστω ἀποδεκτή στήν κοινή συνείδηση, μένει μετέωρο... Ὅσο γιά τούς ἐμπλεκόμενους: οἱ μέν ἐραστές ἀπολάμβαναν στόν κοινωνικό περιγύρο τήν κρυφή φήμη τοῦ «θηρευτῆ», ἐνῶ οἱ ἐρώμενοι, ἄν ὑποκῦπταν εὐκολα, θεωροῦνταν ἐπιπόλαιοι ἢ καί ξαδιάντροποι.

4. Σωκράτης καί ἐγκράτεια

Ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης τώρα, καθ' ὁμολογίαν του «γνώστης» εἰδικῶς τῶν ἐρωτικῶν¹⁴⁶ καί διαρκῶς ἐρωτευμένος,¹⁴⁷ καί μαρτυρημένα εὐεπίφορος στόν ὁμοερωτισμό,¹⁴⁸ ὄχι μόνο δέν ἐπέτρεψε καμμιά του σχέση μέ νέους ἀκροατές νά ἐκτραπῆ σέ σωματική,¹⁴⁹ ἀλλ' ἀντιθέτως ὑπῆρξε ὁ διαπρύσιος «κήρυκας τοῦ ἐξαγνισμοῦ τῆς παιδευραστίας» ἀπό κάθε σαρκική διάσταση.¹⁵⁰ Παροιμιωδῶς γνωστή ἡ ἐγκράτειά του, καί στά ἐρωτικά, καί στίς ἡδονές γενικώτερα, κι ἀλλεπάλληλα στοιχεῖα μαρτυροῦν τήν τραχύτητα τοῦ ἥθους, τήν ἀνδροπρέπεια, τήν αὐτοκυριαρχία του, τή σκληραγωγία στά ὅρια τοῦ ἀσκητισμοῦ,¹⁵¹ καί τήν ἀδιαφορία γιά

¹⁴² Γ' 403b. Δέχεται καί τή συγκοίμηση, ὑπό τόν ὅρο ὅτι τουλάχιστον ἓνα ἰμάτιο θά χωρίζη τούς δύο.

¹⁴³ Α' 636b-c· Η' 836c-839b.

¹⁴⁴ [Ἀριστοτέλης], *Προβλήματα*, Δ' 26· Ἀριστοτέλης, *Ἠθικά* Ζ, 1148b-1149a.

¹⁴⁵ Αἰσχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 137: Ὅρίζομαι δ' εἶναι τό μέν ἐρᾶν τῶν καλῶν καί σωφρόνων φιλανθρώπου πάθος καί εὐγνώμονος ψυχῆς ... καί τό μέν ἀδιαφθόρως ἐρᾶσθαι φημι καλόν εἶναι!

¹⁴⁶ *Συμπόσιον*, 177d-e: ὅς οὐδέν φημι ἄλλο ἐπίστασθαι ἢ τά ἐρωτικά· Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Β' 6,28-9.

¹⁴⁷ *Συμπόσιον*, 216d: Σωκράτης ἐρωτικῶς διάκειται τῶν καλῶν, καί αἰεὶ περί τούτους ἐστὶ καί ἐκπέπληκται· Ξενοφῶν, *Συμπόσιον*, Η' 2: Ἐγώ τε γάρ οὐκ ἔχω χρόνον εἰπεῖν, ἐν ᾧ οὐκ ἐρῶν τινος διατελώ.

¹⁴⁸ Πρβλ τίς περιπτώσεις τοῦ ἐκπάγλου κάλλους Χαρμίδη, τοῦ Ἀλκιβιάδη, τοῦ Εὐθύδημου, τοῦ Κριτόβουλου κ.ἄ. (*Χαρμίδης*, 155d· *Συμπόσιον*, 222b· Ξενοφῶν, *Συμπόσιον*, Δ' 27-8.)

¹⁴⁹ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Δ' 1,2: Πολλάκις γάρ ἔφη μέν ἄν τινος ἐρᾶν, φανερός δ' ἦν οὗ τῶν τὰ σώματα πρὸς ὦραν, ἀλλά τῶν τὰς ψυχὰς πρὸς ἀρετὴν εὐπεφυκότων ἐφιέμενος. Κ' ἐπέπληττε αὐστηρά καί τούς ἄλλους: ὁ.π., Α' 2,29-30.

¹⁵⁰ Buffiere, 161.

¹⁵¹ *Συμπόσιον*, 219e: τοῖς πόνοις οὐ μόνον ἐμοῦ περιῆν, ἀλλά καί τῶν ἄλλων ἀπάντων (μαρτυρία τοῦ Ἀλκιβιάδη)- 220a-b: οὐδέν ἦσαν οἱ ἄλλοι πρὸς τό καρτερεῖν ... Σωκράτη μεθύνοντα οὐδεὶς πώποτε ἐώρακεν ἀνθρώπων· Πρὸς δε αὐτὰς τοῦ χειμῶνος καρτερήσεις (δεινοὶ γάρ αὐτόθι <στήν

τήν έξωτερική του εμφάνιση μέχρις ἀτημελησίας. Κι ἀποπάνω: ἄλουστος, λέν (σπάνιο νά τότε πετύχαιναν περιποιημένον!),¹⁵² μ' ἓνα πανωφόρι κατάσαρκα¹⁵³ (τόσο, πού κατέληξε στίς ἐπόμενες γενιές νά γίνη σύμβολο κάθε «γνήσιου» στοχαστῆ ὁ... «φιλοσοφικός» τρίβων!), μ' ἀντοχή στό κρύο καί τήν κακοπέραση ἀπίστευτη, ὡς καί στίς βορεινές ἐκστρατείες ξυπόλυτος.¹⁵¹ Κακοσούλουπος μέχρι γελοιοτήτας, μέ φάτσα σατύρου ἢ σειληνοῦ,¹⁵⁴ ἀλλά κ' ἰσχυρότατο ἀντιναρκισσικό αὐτοσαρκασμό τοῦ κακοσούλουπου, πού τό ξέρει καί δέν πάει νά τό καλύψει, μόν' τό διακωμωδεῖ κι ἀποπάνω, κ' ἐνῶ τόν τριγύριζαν οἱ ὁμορφότεροι τῆς Ἀθήνας νά μάθουν καί νά συζητήσουν μαζί του, δέν ἐπεδίωξε ποτέ ἐρωτικές ἐπαφές.

5. Σωκρατική ἀντίληψη γιά τά ὄρια καί τήν πνευματική ὑφή τῆς σχέσης μέ τούς νέους

Ὁ μέγας θεωρητικός θεμελιωτής τῆς Παιδαγωγικῆς ἀπόστεργε καί τό ἀπλό φιλί στην παιδερασία, καθῶς ἐπιμένει ὁ συνειδητός καί συντηρητικός Ξενοφῶν,¹⁵⁵ ἐνῶ ὁ Πλάτων τοῦ βάζει στό στόμα ἔξοχες ἀναλύσεις γιά τήν πλέον ἐξευγενισμένη πνευματική ὑφή τῆς σχέσης, πού ἐξυψώνει ἀπωτέρας ἐραστή κ' ἐρώμενο στή θέαση τοῦ Καλοῦ, ὑπό τόν ἀπαράβατον ὄρο τῆς ἀπόλυτης ἀγνότητος...¹⁵⁶ Εἶχε δηλαδή πλήρη συνείδηση ὅτι ἐνῶ τό ἐρωτικό ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο κινεῖν τῆς παιδευτικῆς διαδικασίας, ἂν παρεισφρήση τό αἰσθησιακό, πᾶσα παιδευτική σχέση αὐτόχρομα καταλύεται.

Φυσικά, καί σήμερα, ὅποιος διαθέτει πείρα διδασκαλίας ἢ οὐσιαστικῆς μαθητείας σέ κάποιον ἄξιο τοῦ ὀνόματος δάσκαλο, σύμφωνα μέ τόν π υ ρ ῆ ν α τοῦ σωκρατικοῦ στοχασμοῦ πού συνιστᾷ ἡ συνάρτηση Ἐρωτα κ' Ἐκπαίδευσης, θά ὁμολογήσει πῶς δίχως ἔ ρ ω τ α, τίποτε δέν μεταδίδεται... Βεβαίως ὄχι τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς, μά τῆς ψυχικῆς ἰδιοσυστασίας, πού ὁ προικισμένος δάσκαλος ξέρει ν' ἀνιχνεύει, ν' ἀπομονώνει καί ν' ἀγαπάει στόν μαθητευόμενο, ἀσχέτως ἀδυναμιῶν ἢ ἐλαττωμάτων. Κι ἂν τίποτε δέν διαθέτει ὁ μαθητής ἀξιαγάπητο, ἐνίοτε ἡ φιλομάθειά του καί μόνο, τό διψαλέο βλέμμα, τό θαυμαστικό, τοῦ μούμνου, ἀρκεῖ! Κι ὅποιος νοιώθει τά πράγματα εἰς βάθος, θάχη καταλήξει πῶς κι

Ποτεΐδαια> χειμῶνες) θαυμάσια εἰργάζετο ... ἀνυπόδητος δέ διά τοῦ κρυστάλλου ῥᾶον ἐπορεύετο ἢ οἱ ἄλλοι ὑποδεδεμένοι.

¹⁵² Συμπόσιον, 174a.

¹⁵³ Συμπόσιον, 219b.

¹⁵⁴ Συμπόσιον, 215a-b· Ξενοφῶν, Συμπόσιον, Ε'.

¹⁵⁵ Απομνημονεύματα, Β' 6,32: Οὐδέ τό στόμα οὖν, ἔφη ὁ Σωκράτης, πρὸς τό στόμα προσοίσεις; (ἐρώτηση πρὸς τόν λάγνο καί ἡδονοθήρα Κριτόβουλο, γιά νά βεβαιωθῆ πῶς σωστά, θά τότε συμβουλέψῃ σχετικά μέ τά ἐρωτικά)· ὁ.π., Α' 3,8-15· Συμπόσιον, Η' 13 κ.έ· 32-6.

¹⁵⁶ Βλ. τίς ἀναλύσεις στόν Φαῖδρο καί κυριώτατα στό Συμπόσιον. Maier, 399-403. Δριμεία, ἐκ τοῦ ἀντιστρόφου, κριτική: Φρ. Νίτσε, Λυκόφως τῶν εἰδώλων. Μετάφραση-σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης - Ἡρκος Ρ. Αποστολίδης. Ἀθήνα, 2016, 192-3.

ό πίο ἀσήμαντος «ὁμορφαίνει» στά μάτια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ, πού κατ' ἐσωτερικήν ἐπιταγή θεωρεῖ *χ ρ έ ο ς, ἀ π ο σ τ ο λ ή* του ν' ἀγαπᾶ καί, γνωρίζει πού ἔγκειται ἡ ἀληθινή ὁμορφιά τῆς ψυχῆς κάθε νέου.¹⁵⁷ Κι ἂν τίποτε δέν μπορεῖ νά βρῆ νά τοῦ ἀγαπήσει, ἔ, τότε, δέν καταφέρνει καί τίποτε νά τοῦ διδάξει, πλήν ἴσως στεγνῶν ἐξισώσεων ἢ ξηρῶν κανόνων -μή *Γ ν ώ σ η* δηλαδή!.. Φυσικά, κ' ἐκ τοῦ ἀντιστρόφου, ὁ μαθητής, ἂν κάτι ἔστω δέν «ἀγαπάει», δέν θαυμάζει στό δάσκαλο, ἀδυνατεῖ κι αὐτός ἀπ' τήν πλευρά του νά προσλάβει ὅ,τιδήποτε.¹⁵⁸ Νέος κι ἀπειρος δέν τό συνειδητοποιεῖ παρ' ἴσως πολύ ἀργότερα, πώς αὐτό ἴσα-ἴσα, ὁ *ύ φ έ ρ π ω ν έ ρ ω ς* κ' ἡ ἐπιδίωξη «νά τόν φτάσης», ἡ ζήλεια νά μὴν κοιτᾶν τά μάτια του ἄλλον περισσότερο ἀπό σένα, ν' ἀξιωθῆς σ' ὅ,τι ἐκεῖνος ἐκτιμᾶ (ὅπως ἀκριβῶς καί στόν πραγματικό ἔρωτα, μέ τό ἰδανικό ταίρι!), εἶν' ἡ βασική αἰτία μεταβίβασης ὁποιασδήποτε γνώσης ἀπό ἄνθρωπο σ' ἄνθρωπο...

Γιά τέτοιας ποιότητας ἔρωτα *π ν ε υ μ α τ ι κ ό*, λοιπόν, ὁ λόγος πάντα τοῦ Σωκράτη - κ' οἱ «ἀπέξω» ἀνά τους αἰῶνες: λοιδωροί τῆς μεταλλαγῆς ἑνός διαδεδομένου, ἀναμφισβήτητα, ἔθους (ὅσο καί δυσνόητου μέ τά δικά μας κριτήρια!) σέ κάτι τό ἀνωτεροποιό, τό ἐξευγενίζον!

Κι αὐτό ἀκριβῶς: ὅτι πάλεψε νά τό καθάρη ἀπό κάθε χυδαία «προέκτασή» του, προσδίδοντάς του τέτοιο ὑπέρτατο παιδευτικό νόημα — ἢ *στοχαστική προσρμογή* του, θά λέγαμε¹⁵⁹ — καταδεικνύει τίς ἀνυπέρβλητες ποιότητες τῆς σωκρατικῆς προσωπικότητας, μέσφ τῆς πλατωνικῆς ἢ ξενοφώντειας βεβαίως «ἀπεικόνισής» της...

6. Συμβολή τοῦ Ἀριστοφάνη στήν κατασκευοφάντηση τοῦ Σωκράτη - Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Σωκράτη στήν ὕστερη Ἀρχαιότητα

Κλειδί γιά τήν τεκμηρίωση τῆς ὑπαρξης τέτοιου ὑπαινιγμοῦ πίσφ ἀπ' τό κατηγορητήριο συνιστᾶ ἡ ἀριστοφανική εἰκόνα στίς *Νεφέλες*, ὅπου μέ τίς ἀναπόφευκτες βέβαια ὑπερβολές, ἀδύνατο νά παραβλέψουμε μιάν *έ μ μ ε σ η* συνάρτηση τῆς ὁμοφυλοφιλίας μέ τό φροντιστήριο τοῦ Σωκράτη! Στήν ἀναμέτρηση τοῦ *Δίκαιου* μέ τόν *Ἄδικο λόγο*¹⁶⁰ (τῆς παλαιᾶς, στέρεας Παιδείας, δηλαδή, ἔναντι τῆς «νεωτεριστικῆς»), πού δίκην παιδαγωγῶν διεκδικοῦν, καθένας γιά λογαριασμό του, τή διάπλαση τοῦ ξεκαπίστρωτου Φειδιππίδη, τόν ὁποῖον ὁ πατέρας του, Στρεψιάδης, θέλει νά τότε φέρη στοῦ «νεωτεριστή» Σωκράτη τό διδασκαλεῖο, μετά τή σαφέστατη ἀγανάκτηση τοῦ *Δίκαιου λόγου*, ἐπειδή οἱ νέοι ἔχουν πιά ἐκτροχιαστῆ κι ἀπεμπολῶντας τίς «παλιές σεμνές συνήθειες» ἐπιδίδονται σέ

¹⁵⁷ Τήν προσήλωσή στό *σ ω μ α τ ι κ ό* κάλλος ρητά τήν ἀποστρέφονταν ὁ Σωκράτης καί τήν θεωροῦσε *ἀνελεύθερον* (Ξενοφῶν, *Συμπόσιον*, Η' 23).

¹⁵⁸ Ὅπως τά λέει ἀκριβῶς ὁ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Α' 2,39, μέ γνήσιο σωκρατικό ὕφος: *μηδενί μηδεμίαν εἶναι παίδευσιν παρά τοῦ μη ἀρέσκοντος.*

¹⁵⁹ Καβάφης, *Στα* 200 π.Χ.

¹⁶⁰ Στ.961-1082 κ.έ.

άνηθικες έρωτικές προκλήσεις, ό Άδικος λόγος όχι μόνο άπαντάει πώς «καλύτερα έτσι», μά περνάει κιόλας μάνι-μάνι, σπ' ότι: *όλοι πιά εἶν' εὐρύπρωκτοι, κ' οί δικηγόροι κ' οί ποιητές, κ' οί πολιτικοί, άμ' κι άπ' τούς θεατές άκόμα οί περισσότεροι εὐρύπρωκτοι, κι άποστομώνει έντέλει τόν άνταγωνιστή του μέ τήν έρώτηση: «τί κακό μέ δαῦτο» ;..¹⁶¹ Για νά λειτουργήση μία τέτοια σάτιρα έξ άφορμής τοῦ διδασκαλείου, σαφές πώς Σωκράτης καί διδασκαλία νέων θά κινούσαν χωρίς πολλά-πολλά ύποψίες *σαρκικῆς παιδεραστίας* (άσχέτως όποιων άντιθέτων διακηρύξεων τοῦ φιλοσόφου!) κ' εύκολα θά γεννιόταν στό μυαλό τοῦ κοσμάκη ή συνάρτηση κάθε «άνώτερης» έκπαίδευσης μέ παιδεραστίες κι όμοφυλοφιλία! Φυσικό, λοιπόν, κάθε Άνυτος ή Μέλητος, *πίσω άπ' τίς λέξεις τους*, τίς ίδιες συναρτήσεις νά εκμεταλλευόντουσαν...¹⁶² Καί θά τόκαναν για νά έπηρεάσουν *άρνητικά* τούς δικαστές, άφου *άρνητικά* άντιμετωπίζονταν άπ' τήν πλειονότητα τοῦ δήμου παιδεραστία κι όμοφυλοφιλία!*

Τ' άπλοϊκά, δηλαδή, μυαλά, όλο καί θά ψιθύριζαν για όσα δέν μπορούσαν καν νά έννοήσουν, πώς «στήν παρέα τοῦ Σωκράτη γίνονται τέτοια μέ τά πλουσιόπαιδα πού τότε τριγυρίζουν», καί πρῶτος ό Άριστοφάνης τόχε πιάσει σκοινί-κορδόνι, διαστρέφοντάς το κιόλας, μά καί χωρίς άπτό τίποτε στά χέρια, βεβαίως θά θέλαν τώρα οί κατήγοροι αυτό τό *διαφθειρειν* δυνατά ν' άκούγεται, επιδιώκοντας τό στιγματισμό τοῦ «γέρου».

Καί πώς «τόπιασε» όχι μόν' ό λαουτζίκος τῆς *Ηλιαίας* τό χυδαίο ύπονοούμενο πίσω άπ' τή λέξη, μά κ' οί αἰῶνες μετά τόχαν βούκινο, βεβαιώνεται κι άπ' τίς σάτιρες πού πολύ άργότερα σκαρώνει ό Λουκιανός, όταν πλάθη¹⁶³ τόν Έρμη καί τό Δία νά βγάζουν διαφόρους φιλοσόφους στό σφυρί καί σάν ξερχεται ή ώρα τοῦ Σωκράτη κι ό άνυποψίαστος «άγοραστής» ζητάει νά μάθη τί γνωρίζει, κεῖνος άπαντάει:

— Παιδεραστής εἶμαι καί τά έρωτικά κατέχω.(!)

Καί στήν έκπληξη τοῦ άγοραστή, πώς νά τότε πάρη, πούθελε παιδαγωγό για τό μορφονιό του, ό Σωκράτης πάλι άπαντάει:

¹⁶¹ Στ. 1085 κ.έ.

¹⁶² Πρός τήν ίδια κατεύθυνση μοιάζει νά όδηγή κ' ή ύπερασπιστική γραμμή τοῦ Ξενοφώντα, *Απομνημονεύματα*, Α' 2,1, όπου έναντι τῆς κατηγορίας ότι ό Σωκράτης «διαφθείρει τούς νέους» αντιτείνει: *πρωτον μέν άφροδισίων καί γαστρος πάντων άνθρώπων έγκρατέστατος ήν*· καί παρά κάτω (2,2) άναρωτιέται πώς θά μπορούσε νά καταστήση τούς μαθητές του *άσεβεις ή παρανόμους ή λίχνους ή άφροδισίων άκρατεῖς* κ.λ. (Άν δηλαδή κανείς δέν *ύπαινίσσονταν* καν άφροδισία διαφθορά, προς τί ή άντίκρουσή της;..) Αβληχρότερη, άλλ' ένδεικτική κ' ή άναφορά στήν ξενοφώντεια *Απολογία*, 19: *σύ δέ <Μέλητε> είπέ είτινα οίσθα ύπ' έμοῦ ... εκ φιλοπόνου μαλακόν ή άλλης πονηρᾶς ή δονῆς ήττημένον*.

¹⁶³ *Βίων* πρᾶσις, 15-8.

— Δεν εἶμ' ἐγὼ τῶν σωμάτων ἐραστής, τὴν ψυχὴν τους μόνο βρίσκω ὁμορφῆ! Κι ἂν ξαπλώνουν κάτω ἀπ' τὸ ἴδιο σκέπασμα μαζί μου, θ' ἀκούσης ἀπὸ δαύτους πὼς τίποτε δέν πάθαν ἀπὸ μένα φοβερό.(!)¹⁶⁴

Κι ὁ ἀγοραστής ἐπιμένει:

— Ἄνω ποταμῶν πράματα λές, πὼς ὄντας παιδεραστής, μέ ἄλλα πέραν τῆς ψυχῆς δέ θά καταπιαστής - κ' ἐνῶ εἶναι μάλιστα στό χέρι σου κάτω ἀπ' τὸ ἴδιο σκέπασμα νά ξαπλωθῆς!

Μά καί σ' ἄλλο ἔργο βάζει τόν θηλυπρεπῆ εὐνοῦχο Βαγῶα νά ἐπιχειρηματολογῆ πὼς «πολύ προτιμότερος γιά τούς νέους εὐνοῦχος δάσκαλος, νά μήν κινδυνεύῃ ἀπὸ καμμιά συκοφαντία ἀπὸ μέρους τους, οὔτε ἀπὸ κατηγορία ὅπως τοῦ Σωκράτη, ὅτι διέφθειρε τάχα τὰ μειράκια...»¹⁶⁵

Ὅσοι, ἐμπιστευόμενοι τίς διαβεβαιώσεις Πλάτωνα καί Ξενοφῶντα κι ὅλες τίς σύμφωνες μαρτυρίες γιά τὸ ἄσπιλο ἦθος τοῦ Σωκράτη, θεωροῦν ἀπίθανο νά στεκε, στά σοβαρά, τέτοιο ψέμα γιά κείνον, θά πρέπει νά θυμοῦνται πὼς ὁ λ ο τὸ κατηγορητήριο ἦταν χαλκευμένο, κ α ί στό ζήτημα τοῦ σεβασμοῦ τῶν θείων, κ α ί τῆς εἰσαγωγῆς καινῶν δαιμονίων! Στὴν παιδερασία θά σταμάταγε τὸ δηλητήριο;.. Τέτοιο ὄπλο θ' ἄφηναν οἱ κατήγοροι ἀχρησιμοποίητο;¹⁶⁶

Κι ὅπως ἔλεγε ἕνας διαβόητος κόλακας τῆς Ἀρχαιότητος:¹⁶⁷ κι ἂν θεραπέυση ὁ συκοφαντημένος τὴν πληγὴ ἀπ' τὸ δάγκωμα, ἢ οὐλή θά μένη - καί τοῦ Σωκράτη δέ σβήνει, πάνω ἀπὸ δύο χιλιετίες!

---

¹⁶⁴ Ἡ φράση ἀναπέμπει μᾶλλον στὴν πλατωνικὴ *Ἀπολογία*, §22, ὅπου ὁ Σωκράτης, πρὸς ἀντίκρουση τῆς κατηγορίας περὶ διαφορᾶς, ἐπικαλεῖται ἀκριβῶς τὴ μαρτυρία τῶν ἰ δ ι ω ν τ ῶ ν ν ε α ρ ῶ ν ἢ τῶν γονιῶν τους πὼς «δέν διεφθάρησαν», παρὰ στίς διακηρύξεις τοῦ Ἀλκιβιάδη, στό *Συμπόσιον* 217a κ.έ. (ὅπως προτεῖναν παλιοὶ σχολιαστές). Ἄν ἡ συνάρτησή μου εἶναι ὀρθή, θά ἐπιβεβαίωνε ὅτι ὁ Λουκιανός τὴ συγκεκριμένη κατηγορία καί τὴ δ ί κ η εἶχε κατὰ νοῦν, ὄχι τίς ἀπλές φημολογίες.

¹⁶⁵ *Εὐνοῦχος*, 9 / *SSR*, I, IC, ἀπόσπ. 129. Καί πάλι τὸ παίγνιο καθεαυτὸ π ρ ο ῦ π ο θ έ τ ε ι ἀκριβῶς τὴν καθαρὰ σ ε ξ ο υ α λ ι κ ῆ νύξη πίσω ἀπ'τὴν περὶ διαφθορᾶς κατηγορία τοῦ Σωκράτη.

¹⁶⁶ Παρὰ τὴ σθεναρὴ ἄρνησή του πὼς διατυπώθηκε καί ὑπαινιγμός ἔστω τέτοιος, ὁ Taylor, *Socrates*, 48,1, δέχεται πὼς «μιὰ κατηγορία γιά ὁμοφυλοφιλία θά ἦταν ἀποτελεσματικὸ ὄπλο στά χέρια τῶν μηνυτῶν τοῦ Σωκράτη»! Ἐξίσου κατηγορηματικὴ —καί δογματικὴ— ἀπόκρουση ὅποιας τέτοιας συνάρτησης στοὺς Schmid - Stahlin, III,1, 253,7.

¹⁶⁷ Πλούταρχος, *Πῶς ἂν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου*, 65d.

**Ο ΚΑΘΑΡΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΥΠΑΙΝΙΓΜΟΣ
ΠΙΣΩ ΑΓΙΟ ΤΟ ΔΙΑΦΘΕΙΡΕΙΝ**

7. Χειραγωγός τῶν καταστροφῶν τῆς πόλης ὁ Σωκράτης

Βέβαια, τό: *διαφθείρειν τούς νέους, πέρ' ἀπ' τό πιθανό ἐρωτικό, ἐμπεριεῖχε συγκεκριμένο πολιτικό ὑπονοούμενο:*

Δέν εἶχε «μαθητή» καί θαυμαστή ὁ φιλόσοφος τόν Ἀλκιβιάδη,¹⁶⁸ πού μ' ὅλα τά *ἐχέγγυα* καί τῆς καταγωγῆς, καί τῶν προσόντων, καί τοῦ δημοκρατικοῦ φρονήματος, καί τῆς μόρφωσης, ἦταν ὁ πλέον ἐνδεδειγμένος γιά τήν ἡγεσία τῆς πόλης κι ὁμως τήν πρόδωσε καί τήν πῆρε στό λαιμό του; Καί μαζί, ποιά τέρατα χειρότερα ἀπ' τόν ἀδίστακτο Κριτία ἢ τό Χαρμίδη, πού 'φεραν τῆς τυραννίας τόν ἐφιάλτη; Ὅμιλητές του δέν ἦτανε καί δαῦτοι; Στραβωμένοι ὅλοι λοιπόν προφανῶς ἀπ' αὐτόν!.. Κι ἄλλοι, κι ἄλλοι... Σ' ὅλο τό πολιτικό φάσμα, οἱ ὀλετήρες, δικά του δημιουργήματα!..¹⁶⁹ Ἡ ἐπιρροή πού ἀσκοῦσε ἦταν ἐπικίνδυνη, παραπειστική, διαβρωτική του κοινωνικό-πολιτικοῦ ἴστοῦ.

Κ' εἶχε προειδοποιήσει κιόλας ἀπ' τό βῆμα τοῦ δικαστηρίου ὁ Ἄνυτος: *ἄν δέν τόν καταδικάσετε, οἱ γιοί σας, δίχως ἄλλο, ἀκολουθῶντας ὅσα ὁ Σωκράτης διδάσκει, θά διαφθαροῦν πέρα γιά πέρα!..*¹⁷⁰

Ὡστόσο, πῶς καθαρὰ δέν μποροῦσαν οἱ κατήγοροι νά μιλήσουν, ἐφόσον λόγῳ τῶν *συνθηκῶν* μέ τήν πτώση τῶν *Τριάκοντα*, τά πρό τοῦ 403 π.Χ. πολιτικά «παραστρατήματα» πού τοῦ καταλογίζονταν, δέν ἦταν δυνατό νά τά ἐπικαλεστοῦν.¹⁷¹ Διό καί τά συγκάλυψαν τόσο ἐπιμελῶς ὑπό τό ὄνομα τῆς *ἀσεβείας*...

---

¹⁶⁸ Εὐρύτατα μαρτυρημένη ἡ σημασία τῆς σχέσης τους ὄχι μόνο μέσω Πλάτωνος καί Ξενοφῶντος, ἀλλά καί μέσω τῶν ἔργων πού συνέθεσαν μέ τ' ὄνομά του γιά τίτλο ἄλλοι Σωκρατικοί, ὅπως ὁ Εὐκλείδης ὁ *Μεγαρικός* (SSR, I, II A, ἀπόσπ. 10), ὁ Φαίδων ὁ *Ἡλείος* (ὅ.π., I, III A, ἀπόσπ. 8), ὁ Ἀντισθένης ὁ *Κυνικός* (ὅ.π., II, VA, ἀπόσπ. 41·198-202) κι ὁ Αἰσχίνης ὁ *Σφήττιος* (ὅ.π., VI A, ἀπόσπ. 41-54).

¹⁶⁹ Διευκρίνιση τῶν ὑπονοουμένων: Αἰσχίνης, *Κατά Τιμάρχου*, 173· Ἰσοκράτης, *Βούσιρις*, 5 (ἀπ' ὅπου καταλαβαίνουμε τί ὁ Πολυκράτης – *Εἰσαγωγή*, IV,6 - καί πίσω ἀπ' αὐτόν ὁ ἴδιος ὁ Ἄνυτος κ' ἡ κοινή γνώμη καταλόγιζαν τοῦ Σωκράτη)· Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, A' 2,12 κ.έ. Ὁ Derenne, 156,5, ἐπιχειρεῖ μάλιστα νά στηρίξει ὅτι μπορεῖ νά μὴν ἀρκέστηκαν οἱ κατήγοροι σέ νύξεις, ἀλλά ν' ἀνέφεραν καί ρητά τά ὀνόματα – *πρᾶγμα ἀπίθανο!*

¹⁷⁰ *Ἀπολογία*, 29c.

¹⁷¹ Οἱ *συνθήκες* (*διαλύσεις*) μεταξύ τῶν δημοκρατικῶν πούχαν καταλάβει τόν Πειραιᾶ καί τῆς Ἀθήνας, ὑπό προσωρινή διοίκηση, μέ τό τέλος τῆς κυριαρχίας τῶν *Τριάκοντα* (Αὐγούστος 403), πρόβλεπαν ὅτι δέν θά διώκονταν κανεῖς πλέον γιά προγενέστερα ἀδικήματα (Ἀνδοκίδης, *Περί τῶν μυστηρίων*, 81: *ἔδοξε μὴ μνησικακεῖν ἀλλήλοις τῶν γεγενημένων 87-8: τοῖς δέ νόμοις χρῆσθαι ἀπ' Εὐκλείδου ἄρχοντος - τοῦ ἐπώνυμον ἐκείνης τῆς χρονιᾶς, δηλαδή ὅ.π., 90), ἐξαιρέσει τῶν ἰδίων τῶν τυράννων καί τῶν διωρισμένων ὀργάνων τους (Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 39,6). Ὁ δέ Ἄνυτος τάχθηκε ὑπέρ τῆς αὐστηρότερης τήρησης τῆς ἀμνηστίας, παρότι προσωπικά εἶχε πολλά ὑποστή. (Ἰσοκράτης, *Πρός Καλλίμαχον*, 23: *Θρασύβουλος καί Ἄνυτος, μέγιστον μὲν δυνάμει τῶν ἐν τῇ πόλει, πολλῶν δ' ἀπεστερημένοι χρημάτων, εἰδότες δέ τοὺς ἀπογράψαντας, ὁμως οὐ τολμῶσιν αὐτοῖς δίκας λαγχάνειν οὐδέ μνησικακεῖν, ἀλλ' εἰ καί περὶ τῶν ἄλλων μάλλον ἐτέρων**

Μά τί ἄλλο καθιστᾷ «πολιτική» μία δίκη;

III. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΚΗ

Κινούμενοι πρὸς τὴν πεποίθηση πιά πῶς ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη ἦταν βαθιά «πολιτική», ἀνάγκη νά διευκρινιστῇ ποιός ὁ Σωκράτης, σέ ποιούς καιρούς, ποιοί, καί μέ ποιά κίνητρα, στήσαν τέτοια κατηγορία.

1. Παιδεία - Κοινωνική θέση τοῦ Σωκράτη

Ἡ διαδεδομένη ἐντύπωση, καλλιεργημένη καί στή νεώτερη Ἑλλάδα ἀπ' τὴ διανόηση τῆς Ἀριστερᾶς, πῶς ὁ Σωκράτης ἦταν ἕνας φτωχός, αὐτοδίδακτος θυμόσοφος, τύπου Διογένη, Μακρυγιάννη, ἢ Νασρεντίν Χότζα, κ' ἐνσάρκωνε τὸν ἰδανικό ἐκπρόσωπο τῆς «πηγαίας λαϊκῆς σοφίας», ἔβλεπε τίς «μεγάλες ἀλήθειες», καί δίχως περγαμηνές ἔδειχνε στοὺς λογιῆς-λογιῆς «διαβασμένους» πῶς νά χωρίζουν δύο γομαριῶν ἄχερα,¹⁷² δέν εὐσταθεῖ. Πρῶτα-πρῶτα: *διόλου αὐτοδίδακτος*, παρὰ τοῦ ἀναξαγόρειου φυσικοῦ Ἀρχελάου μαθητῆς,¹⁷³ καί

δύνανται διαπράττεσθαι, ἀλλ' οὖν περὶ γε τῶν ἐν ταῖς συνθήκαις ἴσον ἔχειν τοῖς ἄλλοις ἀξιούσιν.)
Διεξοδικά: Cloche, *Restauration*, 251 κ.έ.

¹⁷² Τυπικό παράδειγμα, ἡ Ἀληθινὴ ἀπολογία τὸν Σωκράτη: τόσο κουρνιαχτό σήκωσε στά ἑλληνικά Γράμματα — μηδὲ Παλαμᾶ ἐξαιρουμένου νά τὴν ἐπαινεῖ, ὡς *αὐτοψυχογραφία τοῦ φιλοσόφου διασκεδαστικώτατη!* — ὅσο ἐλάχιστα ἐντέλει «ἀληθινή», καί κανενός «Σωκράτη», παρὰ ἐνός ψευτο-Ζορμπᾶ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀρβανιτιᾶς, μέ τσαρούχια, κοτζαμπασῆδες, Ατζέμηδες, Ροιμελιῶτες, γεμάτη ἀνόητους κι ἀπειρόκαλλους ἀναχρονισμούς — ὁ Σωκράτης νά μιλή γιὰ... *Κινέζους(!) κομπογιαννίτες πού βγάνουνε σκουλήκια ἀπὸ τὰ μάτια τῶν Μεγαριτῶν* (Δ' 9) —, μέ ἀπαράδεκτες θρασύτητες τοῦ τύπου: «*ρομαντικές παπαρδέλες(!) τοῦ Περικλῆ στὸν Ἐπιτάφιο*» (Γ' 23) καί διάχυτη μπόχα καβαλλίνας ἀναμῖξ μέ ὠμές διαστρεβλώσεις τῆς *π ρ α γ μ α τ ι κ ῆς* σκέψης τοῦ Σωκράτη, πού ποτέ δέ θά ἐκφράζονταν *κ α τ ᾶ τ ῶ ν ν ὀ μ ω ν*, ὅπως τότε βάζει ὁ Βάρναλης, γιὰ νά ὑπηρετήσῃ τὰ *δικά τοῦ* ἰδεολογικά σκοπούμενα, «μέ ὀλίγη» ἀπὸ ἀναρχία καί μπόλικο λαϊκισμό Β' 20 κ.έ.), ἐνῶ δέν διστάζει νά σαρκᾷ τὸ: *οὐδεὶς ἐκῶν κακός, χρησιμοποιοῦντας το γι' ἀλλότρια* (Δ' 18), πού ὁ φιλόσοφος ποτέ δέν διανοήθηκε νά θίξῃ!

¹⁷³ Ὁ Ἀρχελαὸς ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Ἀναξαγόρα καί συνεχιστῆς του, *πρῶτος ἐκ τῆς Ἰωνίας τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν μετήγαγεν Ἀθήναζε καί ἐκλήθη φυσικός*. Διογένης Λαέρτιος, Β' 16-23 (μαρτυρία ἀξιόπιστη τοῦ Ἴωνα τοῦ Χίου) / Diels - Kranz [60], ἀπόσπ. 1-3· οἱ σχετικὲς πηγές: SSR, I, IC, ἀπόσπ. 11-3· 444· 458· 466-7· 477· ὅ.π., I G, ἀπόσπ. 16· 41. Σκεπτικὸς ὁ Ueberweg, I, 146 κι ἀπορριπτικὸς ὁ Zeller, II, 1, 49,3· ἀντιθέτως, τὴν παράδοση τῆς μαθητείας δέχονται οἱ: Taylor, *Socrates*, 65-7· Schmid - Stahlin, III, 1, 236,5· 248· Derenne, 85-6· μέ κάποιες ἐπιφυλάξεις ὁ Guthrie, *Σωκράτης*, 143-8. Γενικὴ ἐπισκόπηση: RE, IIIA, 1, *Sokrates* 5, 814,50 κ.έ. Ὅπωςδὴποτε τὸ *αὐτουργόν τινα τῆς φιλοσοφίας* (αὐτοχαρακτηρισμὸς τοῦ Σωκράτη στὸ *ξενοφώντειο Συμπόσιον*, Α' 1,5), δέν πρέπει νά ἐρμηνευτῇ ἀναγκαῖα ὡς «αὐτοδίδακτος», ἐφόσον κ' ἡ ἀόριστη ἀντωνυμία μετριάζει τὴν κυριολεξία, ἀλλ' ἀναφέρεται μᾶλλον στίς ἀντισυμβατικὲς κι «ἐρασιτεχνικὲς», τρόποντινά, σέ σχέση μέ τοὺς *σοφιστές*, φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις του (Schmid - Stahlin, ὅ.π., 236,9).

Γεωμετρία γνώριζε κι Αστρονομία,¹⁷⁴ και τοῦ ἐπίσης διάσημου σοφιστῆ Προδίκου ἀκροατῆς,¹⁷⁵ κι ἀπ' τόν Πρωταγόρα σέ ὑψηλή ἐκτίμηση, ὡς «πολλά ὑποσχόμενος» στά Γράμματα, φαίνεται πῶς νέος θάχε κάποια ἀνεση σπουδῶν, πού ἀπολάμβαναν κ' οἱ δικοί του μαθητές ἀργότερα, γόνιοι τῶν καλύτερων οἰκογενειῶν, χωρίς νά ὑποχρεωθῆ πάντως σέ βιοπάλη. Τό πῶς δέν ἦταν ἐξ ἄλλου ὅσο φτωχός διατείνονταν¹⁷⁶ — «σχῆμα λόγου» μᾶλλον, τοῦ τιμίου ἀνθρώπου, γιά νά δείξῃ πῶς δέν τοῦ *περισεύαν* λεφτά, ὄχι ὅτι πένονταν! —, συνάγεται κι ἀπ' τή στράτευση του στίς τάξεις τῶν ὀπλιτῶν,¹⁷⁷ μιάς καί θ' ἀνήκε ἀναγκαστικά στούς διακοσιομέδιμνους ἢ ζευγῖτες, κι ὄχι στούς θῆτες — εἰδαλλιῶς δέν θά διέθετε πανοπλία (ἀπαραίτητη γιά κάθε στρατευόμενο ὀπλίτη) καί θά ὑπηρετοῦσε στό στόλο!.. Κι ἀσφαλῶς πολλοί εὐκατάστατο νοικοκυραῖοι, ἔμποροι καί μικροϊδιοκτῆτες καταστράφηκαν καί ξέπεσαν μέ τίς τερατώδεις ἀνακατάταξεις στόν Πελοποννησιακό, ἀλλ' ἄπ ο ρ ο ς δέν μπορεῖ δά νά χαρακτηριστῆ!¹⁷⁸

Κοινωνικά, ἐξ ἄλλου, παρότι μικρότερα τότε τά «στεγανά», οὔτε «πληβεῖος» ἦταν, οὔτε γραφικός χασομέρης, ἀπρόσκλητος κήρυκας Ἡθικῆς καί καρπαζοεισπράκτορας¹⁷⁹ δίχως ὑπόληψη. Τό ἀντίθετο δείχνουν οἱ στενές του σχέσεις μέ ἀναγνωρισμένους πολιτικούς ἡγέτες ἀπό τά πιό ξακουστά γένη, ἐνῶ καλοδεχούμενος κιόλα σ' ἓνα σωρό βαθύπλουτα σπίτια. «Δασκάλα» του στή Ρητορική θεωροῦσε τήν Ἀσπασία¹⁸⁰ τοῦ Περικλῆ, ἀλλά συνδεόταν καί μέ τήν οἰκογένεια τοῦ ἐπιφανοῦς ἀντιπάλου του τῆς ὀλιγαρχικῆς μερίδας, τοῦ Θουκυδίδη

Αὐτοβιογραφικά τοῦ Σωκράτη πρέπει νά θεωροῦνται *κατά βία* σί ν τά γραφόμενα στόν *Φαῖδωνα*, 96a κ.έ.

¹⁷⁴ Ξενοφῶν, *Απομνημονεύματα*, Δ' 7,1-8.

¹⁷⁵ *Μένων*, 96d· *Χαρμίδης*, 163d· *Κρατύλος*, 384b· *Πρωταγόρας*, 341a· *Ἰππίας μείζων*, 282c· *Derenne*, 82,1.

¹⁷⁶ *Απολογία*, 23c: *ἐν πενία μυρία*· 31c: *ἱκανόν γάρ [] ἐγώ παρέχομαι τόν μάρτυρα [] τήν πενίαν*· 38b: *εἰ μέν γάρ ἦν μοι χρήματα ...οὐ γάρ ἔστιν*.

¹⁷⁷ *Απολογία*, 28e.

¹⁷⁸ *Wilamowitz, Platon*, I, 96-7· *Taylor, Socrates*, 40 κ.έ. Ἡ μαρτυρία, ἀπό τήν ἄλλη, τοῦ Δημήτριου *Φαληρέα*, πῶς ὁ Σωκράτης καί σπίτι εἶχε καί 70 μνᾶς, πού τοῦ τίς τόκιζε ὁ Κρίτων (Πλούταρχος, *Αριστείδης*, Α' 9), εἶν' ἀρκετά ὑποπτη. Ἐνῶ τοῦ Ξενοφῶντα, *Οἰκονομικός*, Β' 3, πῶς μαζί μέ τό σπίτι, ἡ ὅλη του περιουσία δύσκολα θάπιανε πάνω ἀπό 5 μνᾶς, ἂν ὑπολογιστοῦν τά οἰκονομικά μεγέθη (ἓνα πολύ φτηνό μεροκάματο ἦταν μισή δραχμή κ' ἓνα καλοπληρωμένο μιά), οἱ 5 μναῖ (100 δρχ ἢ μιά) θάταν 500 γερά μεροκάματα, ἤτοι μέ μιά σημερινή ἀναγωγή: κάπου 20000 εὐρώ.

¹⁷⁹ Ὅπως ὑπερβολικά τόν περιγράφει ὁ Διογένης Λαέρτιος, Β' 21: *πολλάκις δέ βιαιότερον ἐν ταῖς ζητήσεσι διαλεγόμενον κοινδολίζεσθαί καί παρατίλλεσθαί, τό πλέον τέ γε λάσθαί καταφρονούμενον*. [] Ὅθεν καί λακτισθέντα, ἐπειδή ἠνέσχετο... Καί πάντως, κι ἂν δεχτοῦμε τήν ἀλήθεια τῶν λεγομένων, μᾶλλον θά πρέπει νά ἐρμηνευτοῦν ὡς μέγιστα δείγματα αὐτοσυγκράτησης τοῦ Σωκράτη κι ἀμετάτρεπτης ἀφοσίωσης στό σκοπό του παρά τίς ὅποιες ἀντιδράσεις τῶν θιγόμενων ἀπό τίς κρίσεις του, ἢ τέλος, τῆς πεισματικῆς ἐμμονῆς του στόν λογοκρατικό του κανόνα πῶς: *ὁ ἐνάρετος κι ὁ ἀγαθός δέν μπορεῖ νά κάνῃ κακό, οὔτε στόν ἐχθρό του* (*Απολογία*, ὑ.148· *Πολιτεία*, Α' 335) - θέση προσομοιάζουσα τῆς χριστιανικῆς, ἢ τῆς «μῆ βίας» τοῦ Μαχάτμα Γκάντι.

¹⁸⁰ *Μενέξενος*, 235e· *Ξενοφῶν, Απομνημονεύματα*, Β' 6,36· *Οἰκονομικός*, Γ' 14· βλ. καί *SSR*, I, IC, ἀπόσπ. 15-8· ὁ.π., IG, ἀπόσπ. 17.

Μελησίου, μά και μέ τόν ἦπιο Νικία, τό στρατηγό τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας, ἐπίσης τῶν ἀριστοκρατικῶν. Μαθητής του: τό «χαϊδεμένο παιδί» τῆς πόλης, ὁ Ἀλκιβιάδης, ἀπό μεγάλη γενιά, ὅπως κι ὁ Πλάτων κι ὁ μεγαλύτερος ἀδερφός του. Καί μέ τόν εὐπορο κτηματία Κρίτωνα στενώτατος (πού προθυμοποιήθηκε νά καταβάλῃ τό διόλου εὐκαταφρόνητο ποσό τῶν τριάντα μνῶν, γιά νά τόν σώσῃ), καί στοῦ πλουσιώτερου ἀνθρώπου τῆς Ἑλλάδας, τοῦ Καλλία Ἴππονίκου, τό σπίτι καλεσμένος συχνά, καί τοῦ ἐπίσης πάμπλουτου Κέφαλου, πατέρα τοῦ ρήτορα Λυσία (μ' ἐργαστήριο ἀσπίδων κ' 120 δούλους στή δούλεψή του) γνώριμος, ἐνῶ πατρική τον ἔνωσε φιλία μέ τήν οἰκογένεια τοῦ Ἀριστείδη τοῦ Δίκαιου!¹⁸¹ Ἄν δέν ἀληθεύῃ, ἀκόμα, ἡ στενή συνεργασία καί συντροφιά μέ τόν Εὐριπίδη,¹⁸² ἀνοιχτές πάντως γι' αὐτόν οἱ πόρτες στά συμπόσια τοῦ «καλοβαλμένου» δραματικοῦ ποιητῆ Ἀγάθωνα, καί τοῦ διάσημου μουσικοῦ Δάμωνα¹⁸³ κοντινός... Μέ τόσες διασυνδέσεις, καί νάχε οἰκονομική ἀνάγκη, εὐκόλα θά καλύπτονταν,¹⁸⁴ κι ἀπίθανο ἄνθρωποι τέτοιας περιωπῆς νάδειχναν σεβασμό σ' ἕναν πτωχοπρόδρομο ἀπλῶς τῆς Ἀγορᾶς...

2. Πολιτική συγκρότηση καί ἰδεολογία τοῦ Σωκράτη

Μή ἐντεταγμένος, ἐκ πεποιθήσεως, πολιτικά, καί διατηρῶντας μέ πείσμα τήν ἀνεξαρτησία καί τήν εὐθυκρισία του σέ καιρούς χαλεπούς, ὁ Σωκράτης ἄφοβα καί στό Δῆμο ἐναντιώθηκε, ὅταν θέλαν ἀσύστολα νά παραβοῦν τούς νόμους στό ζήτημα τῆς παράνομης δίωξης τῶν ναυάρχων τῶν Ἀργινουσῶν,¹⁸⁵ καί στούς τυράννους, ὅταν αὐθαιρετοῦσαν,¹⁸⁶ δίχως ποτέ νά ὑπολογίση τίς συνέπειες.

Γεννημένος τό 470 π.Χ., τά χρόνια τῆς διαμόρφωσής του συμπίπτουν μέ τή χρυσή περίοδο ἰσχύος τῆς πόλης, στήν ὑψιστή πολιτιστική ἀκμή, μέ αὐτοσυνειδησία τοῦ μεγαλείου τῆς, ζῆ σέ τόπο πού δίκαια τόν νοιώθει *Πρυτανεῖο σοφίας τῆς Ἑλλάδας ὅλης!* Με ἦθος σφυρηλατούμενο ἀπόναν μαραθωνομάχο Αἰσχύλο, πού — ἄν εἶν' ἀλήθεια τό παραδιδόμενο — τῆς π α λ λ η κ α ρ ι ᾶ ς τοῦ ἀποκλειστικά φρόντισε νά προβάλλῃ τίς δάφνες, κι ὄχι τῆς δ ρ α μ α τ ι κ ῆ ς του τέχνης στόν τάφο του ἐπάνω, παγιώνεται στό Σωκράτη ἀκλόνητο μέσα τό αἶσθημα τοῦ π ε ρ ῆ φ α ν ο υ π ο λ ί τ η, μ' ἀπόλυτο σεβασμό σέ Πολιτεία ἔνδοξη καί κραταιά,

¹⁸¹ Πολιτεία, Α' 328b κ.έ.· Λάχης, 178a κ.έ.· Λυσίας, Κατά Ἐρατοσθένους, 11· 19.

¹⁸² Ἡ προσωπική μέ τόν Εὐριπίδη σχέση (Ἀριστοφάνης, Βάτραχοι, 1491 κ.έ.· Διογένης Λαέρτιος, Β' 22), μολονότι δέν μπορεῖ ν' ἀποκλεισθῇ (RE, VI,1, Euripides 4, 1280,10-32, τοῦ A. Dieterich), πιθανόν νά πλάστηκε ἐκ τῶν ὑστέρων, βάσει τῆς πνευματικῆς-ἰδεολογικῆς τους συγγένειας (Wilamowitz, Platon, I, 100,2· Schmid - Stahlin, III,1, 275,1-2).

¹⁸³ Λάχης, 197d· Πολιτεία, Γ' 400b· Δ' 424c· Zeller, II,1, 47,3.

¹⁸⁴ Ἐπί λέξει στό στόμα τοῦ Σωκράτη (Ξενοφῶν, Οἰκονομικός, Β' 8): ἐμοί μὲν, εἴ τι καί προσδεηθεῖν, οἶδ' ὅτι [] εἰσὶν οἳ καί ἐπαρκέσειαν ἄν ὥστε πάνυ μικρά πορίσαντες κατακλύσειαν ἄν ἀφθονίαν τήν ἐμήν διαίταν - μ' ὅλες τίς ἐπιφυλάξεις βέβαια γιά τήν ἀξιοπιστία τῆς μαρτυρίας.

¹⁸⁵ Βλ. ὕ. E197· Ἀπολογία, 32b-c.

¹⁸⁶ Βλ. ὕ. E210· E216.

στις αξίες της, μέ αδιαπραγμάτευτη πειθαρχία στους νόμους κ' ύπακοή στά θέσμια πού τή συγκροτοῦν.¹⁸⁷ Ὁ ἄνθρωπος πού δέ δίσταζε, ὄχι στό ἀπόγειο, μά καί μετὰ τήν καθολική συντριβή τῆς πατρίδας του, στήν ἀποστροφή του πρὸς τούς συμπολίτες του νά λέη: «Δέν ντρέπεσαι Ἀθηναῖοις νάσαι, ἀπ' τή μεγάλυτη ερη, τήν πιό ξακουστή σέ σοφία καί δύναμη πόλη;..», παραμένοντας τέτοιος ἰδανιστής της ὥστε ν' ἀναγκάζονται σήμερα ἀκόμα οἱ φιλόλογοι νά σπεύδουν νά διευκρινίσουν πῶς «δέν ἀνταποκρίνεται ἡ περιγραφή αὐτή στήν εἰκόνα τῆς καθημαγμένης πόλης, τό 399, ἀλλά μιλάει μέ γλῶσσα τῆς περικλεικῆς ἐποχῆς»!..¹⁸⁸ Κι ὅμως: μέ τῆς ψυχῆς τῆ γλῶσσα μιλάγε, καί τῆς ἐναποτεθειμένης μνήμης, πού δέν ἀλλάζει, μήτ' ἐπηρεάζεται, ὅσες ἀυλητρίδες κουβαλημένες ἀπ' τούς Σπαρτιαῖτες κι ἂν παίζουν τήν ὥρα τῆς καθαίρεσης τῶν τειχῶν, ὅσα καράβια κι ἂν ἀναγκαστοῦν νά παραδώσουν, ὅσα γεγονότα καθοριστικά μοίρας ἄλλης, μαύρης, κι ἂν ἐπέρχονταν... Διό καί πιστός θιασώτης ἐσαεῖ ἑνός πολιτειακοῦ ὁράματος πού δέν σβήνει, δέ θολώνει, οὔτ' ἀπ' τούς χθαμαλούς δημαγωγούς στά χρόνια του Πελοποννησιακοῦ, οὔτ' ἀπ' τούς ραδιουργοῦντες ὀλιγαρχικούς, οὔτ' ἀπ' τούς τυράννους μετά, οὔτ' ἀπ' τούς πιό «σώφρονες» φορεῖς τῆς μόλις ξαναστημένης — μέ Σπαρτιαῖτες ἐπιδαιτητές! — Δημοκρατίας...

3. Ἡ πολιτική εἶναι Τέχνη – Ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου: συνέλευση ἀδαῶν!

Κι αὐτόν τόν ἄνθρωπο κατάφερε ἡ Δημοκρατία νά τόν τιμωρήσει με θάνατο! Ἐνωχλοῦσαν οἱ ὀρθολογιστικές ἀπόψεις του, κι ἄς μήν εἶχαν σχέση μέ καμμιὰ παράταξη - ἢ μάλλον ἀκριβῶς ἐπειδή δέν προέρχονταν ἀπό καμμιὰ συγκεκριμένη παράταξη! Σ' ἀνύποπτο χρόνο εἶχε διακηρύξει, μή ὑπανισσόμενος κανέναν εἰδικῶς, πῶς ἡ Πολιτική εἶναι Τέχνη, ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερες γνώσεις, κι ἀδύνατον ἄρα κάθε ἀδαῆς νά πολιτεύεται καί νά τόν ὑπακοῦνε ὅλοι. Δέ μπορεῖ ὅταν γιά συγκεκριμένα θέματα συζητᾶν στήν Ἐκκλησία τοῦ δήμου νά καταφεύγουνε στῶν εἰδικῶν τῆ γνώμη, καί στά κρίσιμότερα ν' ἀκοῦν τόν ὅποιονδήποτε.¹⁸⁹

Ἔτσι, ὅσο προέτρεπε, ἀπ' τή μιά, τό συνεσταλμένο ἀριστοκράτη Χαρμίδη ν' ἀσχοληθῆ μέ τά κοινά καί νά μή φοβᾶται, μήτε νά ντρέπεται τό δῆμο — μέ τό ἐπιχείρημα πῶς στίς συνέλευσεις δέ μαζευόντουσαν παρά λαναράδες, παπουτσῆδες, χτιστάδες καί χαλκωματάδες, ἀγρότες, ἔμποροι καί μεταπράτες—,¹⁹⁰

¹⁸⁷ Τί ἄλλο λέει ὀλόκληρη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Σωκράτη στή φυλακή γιά τούς νόμους, κ' ἡ ἄρνησή του νά σκεφτῆ το ἐνδεχόμενο κἂν ἀπόδρασης, ὅπως ξετυλίγεται στόν *Κρίτων*;

¹⁸⁸ E188. *Απολογία*, 29d (μέ σχόλια Burnet, 203).

¹⁸⁹ *Πρωταγόρας*, 319b-d.

¹⁹⁰ *Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα*, Γ' 7,6· γιά τήν κοινωνική σύνθεση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου, βλ. καί *Πρωταγόρα*, 319c1· 324c.

ἄλλο τόσο συμμαζευε, ἐκ τοῦ ἀντιστρόφου, τόν ἄμυαλο κι ἄκαπνο ἀνιψιό τοῦ ἴδιου Χαρμίδη κι ἀδερφό τοῦ Πλάτωνα, τόν Ἀδείμαντο, «ψωνισμένον» μέ τήν ιδέα τῆς... φροντίδας γιά τήν πόλη, ἐπιμένοντας πώς τίποτε στήν Πολιτική δέν ὠφελεῖ, πάρεξ παιδεία καί γνώση πάνω στό ἀντικείμενο τῆς διοίκησης.¹⁹¹

4. Κατά τῆς κλήρωσης ἀρχόντων

Μά καί γιά τήν κ λ ῆ ρ ω σ η τῶν ἀνώτατων ἀρχόντων οὐ μὴν ἀλλά καί τῶν πεντακοσίων τῆς Βουλῆς (ἀπό κνάμου), ὅπως βεβαιώνουν, εἶχε μιλήσει ἀπαξιωτικά.¹⁹² Προκλητικά ἀντιδημοκρατικό!¹⁹³ Ἀ δ ι ἄ φ ο ρ ο γιὰ κεῖνον! Συγχρόνως οὔτε καί κανενός εἶδους ἀριστοκρατία ἢ πλουτοκρατία ἐπικροτοῦσε, ἀφοῦ δέν ἀναγνώριζε καταγωγές καί περιουσίες ὡς ἐχέγγυα ἄσκησης τῆς ὀρθῆς Πολιτικῆς. Ἀπλῶς μέ χίλους τρόπους ἐπαναλάμβανε τό ἴδιο· οὔτε βασιλιᾶδες, οὔτ' ἀριστοκρατία, οὔτε κληρωτοί τῆς δημοκρατίας, οὔτε τύραννοι, οὔτ' ἀπατεῶνες δημαγωγοί νά κυβερνοῦν χαϊδεύοντας τούς ὄχλους, ἀλλά μόνον οἱ ἐπαῖοντες,¹⁹⁴ προχαράσσοντας στήν οὐσία τό πλατωνικό ὄραμα:¹⁹⁵ Ἐάν μὴ [] ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλῆς φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καί ἱκανῶς, καί μένοντας μόνος ἐκτός ὄλων τῶν παραταξιακῶν «γραμμῶν»...

5. Ἄνυτος, Μέλητος, Λύκων – Ἡ πολιτική κατάσταση καί τά κίνητρα τῆς δολοπλοκίας ἐναντίον τοῦ Σωκράτη

Ὅμως τέτοιες ιδέες ἦταν ἀπαράδεκτες κ' «ὑποπτης προέλευσης» γιά ὅσους κυνήγαγαν κοινωνική ἠρεμία μ' ὀποιοδήποτε τίμημα, ἐπούλωση ὅπως ὅπως τῶν πληγῶν τοῦ παρελθόντος καί ταχεῖα ἀνάπτυξη, σέ μιάν ἀρτισύστατη κ' εὐθραυστη πολιτεία, μέ τήν κάλυψη μάλιστα γερῆς πατρικῆς περιουσίας, ὅπως ὁ Ἄνυτος, ὁ πραγματικός ὑποκινητής τῆς κατηγορίας.¹⁹⁶ Γερά οἰκονομημένος, μέ βυρσοδεψεῖο καί παπουτσήδικο — τέχνες δουλοπρεπεῖς, γιά τίς τότε ἀντιλήψεις, καί βάνασες — «ἀποτελεσματικός» μέν, ἀλλ' ἀνέργαστος βαθύτερα, ὅταν δέν πρόλαβε ὡς στρατηγός νά συνδράμη μέ τό στόλο λόγω μιᾶς τρικυμίας τήν Πύλο (409 π.Χ.) πούπεσε στά χέρια τῶν Λακεδαιμονίων, γιά νά γλυτώση τίς

¹⁹¹ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Γ' 6.

¹⁹² Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Α' 2,9· πρβλ *Ἀπολογία*, ὑ.99.

¹⁹³ Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά Δ*, 1294b: *δοκεῖ δημοκρατικόν μὲν εἶναι τό κληρωτάς εἶναι τὰς ἀρχάς, τό δ' αἰρετάς ὀλιγαρχικόν*· ὁ εὐρύτερος προβληματισμός: Hignett, 226-32.

¹⁹⁴ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Γ' 9,10.

¹⁹⁵ *Πολιτεία*, Ε' 473d (Derenne, 119,8).

¹⁹⁶ Αὐτοδημιουργῆτος κι ἀξιοπρεπέως ἄνθρωπος, ὁ πατέρας του, ὁ Ἄνθεμιών, ἔκανε πολλά λεφτά (*Μένων*, M90a) κι ἀπό θήτης, φαίνεται, ἀνέβηκε στήν τάξη τῶν *ἱππέων* (ἂν στέκη ἢ ταύτιση μέ τόν ὀμῶνυμο στόν Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 7,4· Davies, *ARF*, ἀρ. 1324· Rhodes, *Commentary*, 143-5).

κατηγορίες κατάφερε νά «λαδώση» όλόκληρη τήν *Ἡλιαία*, καταγράφοντας πρωτιά στήν Ἱστορία γι' αὐτό του τό «ἐπίτευγμα»!¹⁵⁵ Ποτέ τῶν ἄκρων, ἐκ πεποιθήσεως, ὅταν ἡ Ἀθήνα νικήθηκε ὀριστικά (404), χωρίς νά συνταχθῆ οὔτε μέ τούς ἀδιάλλακτους δημοκρατικούς, οὔτε μέ τούς ὀλιγαρχικούς πού ἀλληθώριζαν ἤδη πρός τυραννία, συμπλέει πρόσκαιρα μ' ἕναν ἐπιτηδειότατο πολιτικάντη, τό Θηραμένη, προσωπικότητα ἄκρως ἀμφιλεγόμενη, πού ἀπαιτοῦσε ἐπιστροφή στήν *πάτριον πολιτεία*.¹⁹⁷ Γρήγορα κατέληξε ἐξόριστος ἀπ' τούς *Τριάκοντα*, πού κανέναν «ἐπαμφοτερίζοντα» δέν ἀνεχόντουσαν, ἐνῶ ὁ μόλις χτεσινός του «σύμμαχος» θανατώθηκε παραδειγματικά. Καβάλλα στό κῦμα τῆς γενικώτερης ἀγανάκτησης, ἐπανεμφανίζεται *στρατηγός* στό φρούριο τῆς Φυλῆς τήν ὥρα τῆς *καθόδου τῶν φυγάδων*, δίπλα στό ριζοσπάστη δημοκρατικό, τό Θρασύβουλο (403), ἐκπροσωπώντας πάλι ὄχι τούς θερμόαιμους πού γύρευαν ἀντεκδικήσεις,¹⁹⁸ ἀλλά τούς «διαλλακτικούς», μαζί μέ τόν Ἀρχίνο,¹⁹⁹ καί προσκολλημένος στήν αὐστηρή τήρηση τῆς ἀμνηστίας,¹⁷¹ ἄς εἶχε χάσει πολλά ἀπ' τούς τυράννους —

¹⁹⁷ Δημοφιλῆς ἰσορροπιστής, μέ τό παρατσούκλι *κόθορνος* (ἀπόνα εἶδος ἀμφιδέξιων ξυλοπάπουτσων, δίχως δεξί κι ἀριστερό), λόγω τῆς συστηματικῆς του μεταπήδησης ἀπ' τή μία παράταξη στήν ἄλλη, συνεργάστηκε ἀρχικά σ' ὀλιγαρχικό πραξικόπημα πούφερε στήν ἐξουσία τούς *Τετρακοσίους* (411), κ' ὕστερα ἀμέσως, ὅταν δέν προχώρησαν σέ πολιτειακή μεταρρύθμιση (*πάτριος πολιτεία*), μέ περιορισμό τῶν ἐχόντων πολιτικά δικαιώματα σ' ἕνα «ἀντιπροσωπευτικό» σῶμα 5000 «ἐκλεκτῶν» (*ἐπιεικῶν/βελτίστων*) — πολλοστημόριο τοῦ πραγματικοῦ ἀριθμοῦ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν —, ὅπως ἐκείνος πρότεινε σύμφωνα μέ τό συντηρητικό του ὄραμα περιστολῆς τῆς «ἄκρατης» δημοκρατίας, διαφώνησε καί πρωτοστάτησε στήν πτώση καί τή θανάτωσή τους! Ἐπί δημοκρατίας πάλι, τ' ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, ἐκλέγεται ἐπανειλημμένα *στρατηγός*, συνεργαζόμενος ἄριστα καί μέ τό Θρασύβουλο καί μέ τόν Ἀλκιβιάδη! *Τριήραρχος* ὅμως στή νικηφόρο ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν (406), γιά ν' ἀποφύγη τίς — ἄδικες, ὁμολογουμένως! — κατηγορίες πῶς παρέλειψε νά μαζέψῃ τούς ναυαγούς συμπατριῶτες του, ὄχι μόνο τίς φόρτωσε στούς ναυάρχους, ἀλλά μεθώδευσε μέ δικονομικές μηχανορραφίες καί χθαμαλούς ἐκβιασμούς τή συνοπτική κι ἀνέκκλητη καταδίκη τους σέ θάνατο. (Μόνος, μάλιστα, τότε ὕψωσε ἀνάστημα ὁ Σωκράτης, μὴν ἐγκρίνοντας τίς κατάφωρα παράνομες διαδικασίες, παρά τίς ὅποιες ἀπειλές: *Ἀπολογία*, ὑ.158. Διό κ' οἱ θηραμενικοί τόν εἶχανε στό μάτι ἐφεξῆς!) Μέ τήν ὀριστική ἦττα τῆς Ἀθήνας στούς Αἰγός Ποταμούς (404), σπεύδει νά συνδιαλλαγῇ μέ τό Λύσανδρο ἀπευθείας κ' ἐνῶ παραπείθει τούς πάντες πῶς παλεῦει γιά εὐνοϊκώτερους ὅρους, κάνει λαμπρά τή δουλειά τῶν Σπαρτιατῶν... Γυρεύοντας πάντα «ἀποκατάσταση τῆς πατρίου πολιτείας» καί δελεάζοντας τούς μετριοπαθεῖς δημοκρατικούς (Ἄνυτο, Ἀρχίνο, Κλειτοφῶντα κ.ἄ. - Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 34) νά τόν στηρίξουν ἐν ὀνόματι «σωτηρίας τῆς πόλης», δέ διστάζει νά συμμετάσχῃ στή διοίκηση τῶν *Τριάκοντα*, βρίσκοντας εὐκαιρία συσπείρωσης ὀπαδῶν γύρω του. Μόνο στό τέλος, ἀγανακτισμένος πιά μέ τίς ἀκρότητες τῶν τυράννων καί τήν ἀθέτηση τῶν «συνταγματικῶν» τους ὑποσχέσεων, νομίζοντας πῶς θά σταθῆ ὡς ἐκφραστής τῆς εὐρείας λαϊκῆς θέλησης τῶν «μυαλωμένων», σύρεται νά πεθάνῃ ὡς μάρτυρας ὑπέρ μιᾶς πολιτειακῆς... «νομιμότητος»! Κι ἂν ἀξιῶθηκε καί τοῦ Θουκυδίδη (Θ, 68,4), καί τοῦ συντηρητικοῦ πάντως Ἀριστοτέλη (ὁ.π., 28,5) τόν ἐπαινο, ἡ ἀδυσώπητη καταγγελία τοῦ Λυσία, *Κατά Ἐρατοσθένους*, 62-78, παρά τή δημοκρατική μεροληψία του, δύσκολα προσπερνιέται. Τά καθέκαστα: Ξενοφῶν, *Ἑλληνικά*, Β' 3,11-56· νηφάλια ἀποτίμηση: RE, VA,2, 2304-20, *Theramenes I*, τοῦ W. Schwahn· αὐστηρότερη κρίση: Rhodes, *Commentary*, 433-4.

¹⁹⁸ Λυσίας, *Κατά Ἀγοράτου*, 78· 82.

¹⁹⁹ *Μένων*, 90b: *αἰροῦνται γοῦν αὐτόν ἐπί τὰς μεγίστας ἀρχάς*· Ἰσοκράτης, *Πρός Καλλιμάχον*, 23 (ὑ. E171)· Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων πολιτεία*, 39-40.

πιθανώτατα γιατί ήλπιζε περισσότερα μέ την ειρήνη παρά μέ τίς ξεπληρωμές αιμάτων πούχαν χυθῆ καί πίσω δέ γυρνούσαν—, παρέμεινε πανίσχυρος περαιτέρω στό πολιτικό προσκήνιο, υπό τή σημαία πάντοτε τῆς «μετριοπάθειας».

Ἄν ἀπ' τήν πολιτική του τοποθέτηση δέ βγαίνει γιατί εἰδικῶς μέ τό Σωκράτη νά τά βάλῃ, μήπως συντρέχαν λόγοι προσωπικοί;

Περιτριγύριζε, λέν, κάποτε κι αὐτός τόν Ἀλκιβιάδῃ γιά ἐρωμένο, μά ἐκεῖνος τοῦ φέρονταν σκαιά, ἐνῶ τήν ἴδια ὥρα ἔτρεχε πίσω ἀπ' τό φιλόσοφο, ὅπου στεκόταν κι ὅπου βρισκόταν - ὅποτε τώρα τό ξεπλήρωνε;²⁰⁰ Ἡ μήπως ἀπ' τίς παρατηρήσεις πού τοῦχε κάνει ὁ γέρος γιά τό γιό του, διαβλέποντας πώς τό παιδί εἶχε μυαλό κι ἀνάγκη ἀπό δάσκαλο, ὄχι νά τότε ρίξῃ στό βυρσοδεψεῖο, ἀλλιῶς κινδύνευε νά ξεστρατίσῃ —κι ὄντως, ὁ νεαρός τόριξε στό πιότο μετά—, ἦτανε χολωμένος;²⁰¹

Μᾶλλον δέ χρειαζόταν ἄλλην ἀφορμή ἀπ' τό γενικώτερο ξύπνημα τῆς νεολαίας πού ἐπιχειροῦσε συστηματικά σάν τάβανος ὁ Σωκράτης, τήν ἀκατάπαυτη κριτική του ἔναντι πάντων καί τίς προτροπές του γιά κ α θ ο λ ι κ ῆ ἀ ν α δ ι ἄ ρ θ ρ ω σ η τ ο ῦ σ υ σ τ ῆ μ α τ ο ς ἀ ξ ι ῶ ν τ ο ῦ β ί ο υ...

Ἄνθρωπος «τῆς δουλειᾶς» μέ χέρια ροζιασμένα ἀπ' τά δέρματα²⁰² πετυχημένος ἐπαγγελματίας, προσηλωμένος μ' ἀγοραία ἀντίληψη στήν «πρακτική ἀπόδοση», μέ φυσική ἀπέχθεια γιά τά πολλά-πολλά γράμματα καί τίς «νέες ιδέες», ιδιαίτερα δύσπιστος ἀπέναντι στούς σοφιστές καί τά εὐφυολογήματα τῶν «σπουδαγμένων» γενικῶς²⁰³ —χωρίς νά πολυδίη σημασία στίς μεταξύ τους διακρίσεις—, εἶχε μπρός του ἕνα λαό ἐξουθενωμένο ἀπ' τίς πολεμικές ἀπώλειες καί τίς κομματικές ἀντεκδικήσεις, τσακισμένο ἀπ' τήν τυραννία, δίχως δουλειές, δίχως δύναμη ναυτική ἢ ἄμυνα ὀχυρωματική, στερημένο ἐντελῶς ἀπό ἔσοδα, μέ τήν ἀπέχθεια τῶν Ἑλλήνων ὄλων συσσωρευμένη —καί τῶν ἄλλοτε ὑπηκόων γιά τή σκληρότητα τοῦ ἄλλοτε «προστάτη» τους, καί τῶν ἀντίπαλων γιά τήν πεισματική μαχητικότητά τους—, εἶχε ξωμάχους στοιβαγμένους κακῆν-κακῶς στό ἄστρ, διωγμένους ἀπ' τά ὑποστατικά τους, μέ τά χωράφια τους χέρσα γιά δεκαετίες, τά κοπάδια σκόρπια καί τούς βοσκούς φευγάτους καί τούς κάποτε κληρούχους: πλάνητες ἀνέστιους, νά μή μπορῆ νά τούς δώσῃ ψωμί κἄν ἢ γενέθλια γῆ πού κάποτε τούς ἔστελνε περήφανα στίς πιό ἀπόμακρες γωνιές τοῦ Αἰγαίου... Χρειαζόταν ἄμεσο ἀνασκούμπωμα, γερή δουλειά, ἐπιτακτικό ξανάνοιγμα τῶν ἀγορῶν, ἀναθέρμανση τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος, ξαναόργωμα καί γενναία σπορά τῶν ἀγρῶν, χτίσιμο καινούργιων σκαριῶν γιά τή μάχη τώρα τῆς ἐπιβίωσης, σκάψιμο νέων στοῶν στά ὄρυχεῖα γι' ἀσήμι,

²⁰⁰ Πλούταρχος, Ἀλκιβιάδης, Δ' 4-6· Ἐρωτικός, 762c· Ἀθήναιος, IB' 534e-f.

²⁰¹ Ξενοφῶν, Ἀπολογία, 20-31 (μ' ἔντονες ἐπιφυλάξεις πάντως γιά τήν ἱστορικότητα τοῦ ἀνεκδότου)

²⁰² Τό δείχνει τό παρατσούκλι ἐμβαδᾶς, πού τοῦχαν κολλημένο (Θεοπομπός κωμικός, Στρατιώτιδες, PCG, VII, ἀπόσπ. 58), κάτι ἀντίστοιχο μέ τό σημερινό: τσαγκάρης ἢ παντοφλάς, ἐνῶ ὁ Ἀρχιππος στούς Ἰχθύς, (ὀ.π., II, ἀπόσπ. 31) τότε περιγελάει ὡς σκυτέα (= ταμπάκη, τομαρᾶ). Πρβλ καί τόν προσβλητικό ὑπαινιγμό τοῦ Σωκράτη: ὕ.Ε207.

²⁰³ Σαφές τό πνευματικό του ποιόν ἀπ' τό Μένωνα, 90a κ.έ.

ύποστύλωση τῶν παλιῶν κ' ἐκμετάλλευση συστηματική τῶν παραγωγικῶν πόρων, ἀνοικοδόμηση, νοικοκύρεμα τῶν ταμείων καί μέριμνα μὴν πάη χαμένη κ' ἢ τελευταία δεκάρα, δραστήρια ἐνασχόληση μέ τά δημοσιονομικά γιά τό συντονισμό καί τῆς παραμικρῆς προσπάθειας ὥστε ν' ἀποδίδη τό μέγιστο, νά γεννοβολάη, νά δημιουργῆ προοπτικές...

Κι ἀνάμεσα σ' ὅλα: ἕνας μονάχος περιφέρονταν ἄεργος, προφήτης ἄμισθος, ὄργανο θείας βουλῆς, καθὼς διατείνονταν — ἀπρόσβλητος λοιπόν; —, νά φέρη τὸ κήρυγμά του παντοῦ, στίς ἀγορές στούς δρόμους, ὡς καί στά σπίτια μέσα τῶν ἐλάχιστων πλουσίων πούχαν μείνει ὀρθοί, ἀπευθυνόμενος στούς νέους κατεξοχήν, τῆ μόνη ἐλπίδα τῆς κοινωνίας, καί τοὺς πρότρεπε ἀ κ ρ ι β ῶ ς τ' ἀ ν τ ἰ θ ε τ α: Νά μεριμνοῦν πρωτίστως γιά... ἦθος! Τὴν ψυχὴ τους πῶς ἄριστη θά γίνη νά φροντίζουν κι ὄχι τά κέρδη καί τίς δάφνες! Νά παρατήσουνε τὴ διοίκηση καί τά πολιτικά στούς εἰδήμονες... Τοὺς κανοναρχοῦσε πῶς δέν προκύπτει ἀπ' τό χρῆμα ἢ ἀρετὴ, ἀλλ' ἀπ' τὴν ἀρετὴ κάθε ἀγαθό!.. Νά τά περνᾶν ὅλα ἀπ' τό κόσκινο τοῦ Λόγου, παραμερίζοντας προλήψεις καί «καθιερωμένες» γνῶμες κι ἄς εἶν' ἀξίες προγονικές ἢ παραδόσεις οἰκογενειακές, χρέος πρὸς πατρίδα κι ἄλλα ἡχηρά παρόμοια...²⁰⁴ Ν' ἀδιαφοροῦν γιά τό κυνήγι τοῦ ἐπιούσιου κι Ἄρτος τους καθημερινός νάν' ὁ Στοχασμός τοῦ ἑνός, οὗ ἔστι χρεία: τῆς Ἀρετῆς!..

Ψωνισμένος λογοκόπος; Σαλός τοῦ θεοῦ; Αὐτόκλητος σωτήρας - ἀνεκτός ἴσως μόνο σ' ἕνα ἀπώτερο μέλλον, σέ μιάν «ἐπουράνια κοινωνία»;.. Γιά τό ἄμεσο, καυτό παρόν: ἀπειλή, κίνδυνος! Ἄν ὁ Ἄνυτος δέν ἦταν ἐμπαθῆς — καί τόχε περίτρανα ἀποδείξει!²⁰⁵ ὅπωςδήποτε φ ο β ὀ τ α ν! Κι ὁ φόβος γεννάει συχνά μεγαλύτερη βλάβη παρά ἡ ὠργανωμένη πολιτικὴ ἐχθρότητα ἢ τό μῖσος... Τά λόγια τοῦ Σωκράτη γιά τό γιό του δέν ἦταν παρά ἕνα μονάχα σύμπτωμα. Ἀπ' τὴν ἀνατρεπτικὴ τῆς πατροπαράδοτης Ἠθικῆς διδαχὴ του μέ σύνθημα τὴν ἐλευθερία ἀπὸ παλιά δόγματα, μπολιασμένη μ' ἀκαταμάχητη πειθῶ στίς νεανικὲς καρδιές — χόβολη ἔτοιμη γιά καινούργιους πάντοτε σπινθήρες —, ὁ Ἄνυτος αἰσθανόταν νά ματαιώνεται τό «πολιτικό του ἔργο»: ἡ ἐπανεκκίνηση τῆς πολιτείας! Κ' ἔνοιωσε χρέος νά τό ὑπερασπιστῆ - ἀλλὰ μέ τά ταπεινά μέσα τοῦ περιωρισμένου του μυαλοῦ...²⁰⁶

²⁰⁴ Ξενοφῶν, *Ἀπομνημονεύματα*, Α' 2,49-50. Κι ὅσοι ἀμφιβάλλουν ἂν τόσο τρομοκράτησε ὁ ἄκακος ἐπιτέλους, καί μὴ πολιτευόμενος Σωκράτης, τὸν πανίσχυρο στὰ ἡνία τῆς ἐξουσίας Ἄνυτο, ὑποχρεώνοντάς τον καί δίκη νά τοῦ στήση γιά «διαφθορὰ τῆς νεολαίας» εἰδικῶς κι ἀπομάκρυνσὴ τῆς ἀπ' τά πατροπαράδοτα, ἄς ἀναλογιστοῦν πόσο ἀπειλητικὸς-ἐπαναστατικὸς θ' ἀκούστηκε στ' ἀφτιά τῶν κρατούντων, ὄχι ἄλλος, παρά ὁ «εἰρηνικώτατος» Χριστός, στὴν ἀντίστοιχη περίπτωσι, πού φανέρωσε τὸν πραγματικὸ ἀντίκτυπο τῶν λόγων του: *Ὁ ὑ κ ἦ λ θ ο ν β α λ ε ἰ ν ε ἰ ρ ἦ ν η ν ἀ λ λ ἄ μ ἄ χ α ἰ ρ α ν*. Ἦλθον γάρ διχάσαι ἄνθρωπον κατὰ τοῦ πατρός αὐτοῦ καί θυγατέρα κατὰ τῆς μητρός αὐτῆς [] καὶ ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπου οἱ οἰκιακοὶ αὐτοῦ. Ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμέ, οὐκ ἔστιν μου ἄξιος... Ὁ εὐρών τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀπολέσει αὐτήν, καί ὁ ἀπολέσας τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ εὐρήσει αὐτήν (*Κατὰ Μαθθαῖον*, 10,34-9).

²⁰⁵ Βλ. ὑ.Ε171· Ε197· Ε199

²⁰⁶ Λέγεται πῶς μετὰ τό θάνατο τοῦ Σωκράτη οἱ Ἀθηναῖοι «μετάνοιωσαν» κι ὁ Ἄνυτος ἐξωρίστηκε στὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου, ὅπου ὅμως ὁ λαός τὸν λιθοβόλησε (Διογένης Λαέρτιος, Β' 43· Στ' 9-10· Θεμιστιος, Κ' 239c) - παράδοσι πολὺ ὑποπτη, σκαρωμένη μᾶλλον γιά νά φύγη τό κρῖμα

Γιά τόν κύριο κατήγορο, τό Μέλητο, ἀνδρείκελο προφανῶς τοῦ Ἄνυτου, λίγα εἶναι γνωστά, παρεκτός ὅτι ἦταν νέος κι ἄβγαλτος, θρασύς στήν ἄγνοιά του, γιός πιθανῶς ἑνός ἀσήμαντου μᾶλλον ποιητῆ, Μέλητου ἐπίσης,²⁰⁷ διακωμωδούμενου ἀπ' τόν Ἀριστοφάνη, πῶς τάχα τοῦ 'κλεβε στίχους ὁ Εὐριπίδης...²⁰⁸

Ὅσο γιά τό Λύκωνα ἀπ' τό Θορικό: ξενομερίτης πιθανώτατα ἀπωτέρως, διακωμωδούμενος γί' αὐτή του τήν καταγωγή, για τη φτώχεια του καί γιά τή γυναῖκα του, πού δέν ὑπῆρχε ἀρσενικός να μήν τήν ἔχη περάσει, μόλις τόν προηγούμενο χρόνο (400 π.Χ.) εἶχε ξεπουλήσει στους Σπαρτιάτες τ' ὄχυρό της Ναυπάκτου μέ τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ...²⁰⁹

ἀπ' τό λαιμό τῆς Αθήνας (πρβλ ὑ.Ε274). Τό 395 πάντως ὁ Ἄνυτος φέρεται δραστήριος ἀκόμα στήν Αθήνα: Jacoby, *FGrH*, 66, ἀπόσπ. 1, I. Bruce, *An historical commentary on the "Hellenica Oxyrhynchia"*. Cambridge, 1967, 52-4. Rhodes, *Commentary*, 431-2. Κι ἂν ἐξωρίστηκε, ἐπομένως, δέ θάταν γιά τήν καταδίκη τοῦ φιλοσόφου!

²⁰⁷ Kirchner, *PA*, ἀρ.9829· *TrGF*, I, ἀρ.47· *LGPN*, II, *Μέλητος* 13· Nails, 201. Γί' αὐτό κι ὁ Σωκράτης εἰρωνεύεται τό Μέλητο νιό (*Απολογία*, 23e), πῶς τοῦ ἐπιτέθηκε ὑπέρ τῶν ποιητῶν ἀ χ θ ὀ μ ε ν ο ς, δηλαδή ὑπέρ τοῦ πατέρα, τάχα - ὅπως ἐξίσου κοροϊδευτικά λέει γιά τόν Ἄνυτο: ὑπέρ τῶν δημιουργῶν (= τεχνιτῶν, μαστόρων), ὑπαινισσόμενος πῶς δέν ἦταν παρὰ ἕνας μεγαλοπιασμένος βυρσοδέψης!..

²⁰⁸ Μέλητος Μέλητου Πιπθεύς (Kirchner, *PA*, ἀρ.9830· *RE*, XV,1, 503-4, *Meletos* 3, τοῦ U. Kahrstedt· *TrGF*, I, ἀρ.48· *LGPN*, II, *Μέλητος* 14· Nails, 202). Παρὰ τήν ἄκρως δελεαστική ἀπόπειρα τῶν Burnet, 89-91· 217, καί Taylor, *Socrates*, 104· τοῦ ἴδιου, Πλάτων, 196, ν' ἀναγνωρίσουν στό Μέλητο τόν ὁμώνυμο φανατικό θρησκόληπτο (*PA*, ἀρ.9825· *LGPN*, ὁ.π., *Μέλητος* 4 καί 5· Nails, 199-200), πού τήν ἴδιαν ἀκριβῶς ἐποχή (400 ἢ 399 π.Χ.) κίνησε γραφή ἀσεβείας πάλι, κατά τοῦ Ἀνδοκίδη στήν ὑπόθεση τῶν *Μυστηρίων*, καί προηγουμένως εἶχε συμπράξει στήν παράνομη μεταφορά τοῦ Λέοντα ἀπ' τή Σαλαμίνα γιά ἐκτέλεση, ὑποκύπτοντας στίς ἐντολές τῶν *Τριάκοντα* — ὅποτε θ' ἀνιχνεύονταν ἄλλο ἕνα πρόθυμο γιά «θρησκευτικές κατηγορίες» ὅσο κι ἀχρεῖο πιόνι τῆς π ο λ ι τ ι κ ῆ ς πλεκτάνης πίσω ἀπ' τή δίωξη τοῦ Σωκράτη! —, ἡ ταύτιση δ ε ν σ τ ε κ ε ι. Στόν μέν *Εὐθύφρονα* 2b, ὁ Σωκράτης δηλώνει πῶς «τοῦ εἶναι παντελῶς ἄγνωστος ὁ κατήγορός του» (οὐδ' αὐτός πάνυ τι γιγνώσκω), ἐνώ θάπρεπε νά τόν γνώριζε ἀπ' τήν ὑπόθεση τοῦ Λέοντα, στήν δέ *Απολογία*, 32c-d, παρότι ἀναφέρει τή συγκεκριμένη παρανομία, δέν μνημονεύει τήν ἀνάμιξη τοῦ Μέλητου, πού κάθε λόγο θάχε δά νά τόν ξεμπροστίσει ὡς συνεργάτη τῶν τυράννων. Ἐπί πλέον: στή δίκη τοῦ Ἀνδοκίδη, ὁ μ ἦ φανατικός περὶ τά θρησκευτικά Ἄνυτος εἶχε ἔρθει σ υ ν ἡ γ ο ρ ὸ ς του (Ἀνδοκίδης, *Περὶ τῶν μυστηρίων*, 150), ἄρα στήν ἀ ν τ ἰ π α λ ῆ ἀπ' τό Μέλητο πλευρά! Τόσο γρήγορα νά τά βρῆκαν οἱ δύο, παρασκηνιακά; Ὅχι ἀδύνατον - δύσκολο πάντως!.. (Heitsch, 100-1· Denyer, 103.) Διεξοδικώτατα γιά τίς ποικίλες ἐπιχειρηθεῖσες ταυτίσεις 8 τουλάχιστον ὁμόνυμων καί συγχρόνων περιίπου: MacDowell, *Andokides*, 208-10, *Appendix M*. Τήν ὑπεράσπιση τῆς ταύτισης ἀνέλαβε ξανά ὁ H. Blumenthal, *Philologus*, CXVII, 1973, *Meletus the accuser of Andocides and Meletus the accuser of Socrates: one man or two?*, 169-78, ἀλλά δίχως κανένα καινούργιο στοιχείο.

²⁰⁹ *Σχόλια* Ἀρέθα στήν *Απολογία*, 23e (Greene, 422). Δημοκρατικῶν φρονημάτων τόν θεωροῦσε ὁ Derenne, 131, κυρίως λόγω τῆς φτώχειας του. Ὡστόσο, ἂν οἱ ταυτίσεις τῶν συναναφερόμενων στους *Σφήκες*, 1301-2, Ἀντιφώντα καί Φρύνιχου εἶναι σωστές, ἀνῆκε (παρὰ τοὺς ἐνδοιασμούς τοῦ MacDowell, *Aristophanes*, 302-3) στήν παρέα τῶν ὑποκινήτων τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πραξικοπήματος τῶν *Τετρακοσίων*! (*RE*, XX,1, *Phrynichos* 3, 907-11, τοῦ Th. Lenschau· Glotz - Cohen, III, 73.) Στό ξενοφώντειο *Συμπόσιο*, μέ τό γιό του, τό διάσημο ἀθλητῆ Αὐτόλυκο (Nails, 62-3), ἐμφανίζεται σέ καλή σχέση μέ τό Σωκράτη - ἀλλά τά ἱστορικά «δεδομένα» στά φιλοσοφικά ἔργα τοῦ συγκεκριμένου συγγραφέα, δέν εἶναι ἐν γένει ἀξιόπιστα. Ὁ Αὐτόλυκος θανατώθηκε κατόπιν ἀπ' τοὺς *Τριάκοντα*. (Kirchner, *PA*, ἀρ.9271· *LGPN*, II, *Λύκων* 19· *DPN*, VII, 566, *Lykon* 2, τοῦ W. Schmitz· Nails, 188-9, μέ ἀνεπαρκῶς τεκμηριωμένη ἐπιχειρηματολογία.) Ὁ Heitsch, 101-2, ἀκολουθώντας τόν

Ένας μικρόνους μέ φιλόδοξα σχέδια και δύο άχυράνθρωποι ήταν άρκετοί!

Τί κι αν είχε χλευάσει και τούς Τριάκοντα κατάμουτρα — πού μήτε στον ύπνο δέν τόλμαγαν άλλοι ν' άγγίξουν—, γυρνώντας και λέγοντας για τίς προγραφές πού έξαπέλυαν, πώς περιέργο τόβρισκε, αν γελαδάρης και τά γελάδια λιγοστεύουν και ξεπέφτουν, νά μήν παραδέχεται πώς είν' κ α κ ό ς βοσκός, κ' ήγέτης, αν οί πολίτες του έλαττώνονται κ' έξαχρειώνονται, νά μή ντρέπεται και νά μήν όμολογή πώς είν' κ α κ ό ς ήγέτης²¹⁰- δέ βάρυνε! Η Δημοκρατία τής «παλινόρθωσης» άποδείχτηκε δυσανεκτικότερη άπ' τούς πιο αίμοδιψείς καταπιεστές!..

Σ' ένα ανασφαλές ακόμα δημοκρατικό καθεστώς ό Σωκράτης πλήρωσε τήν άνυποχώρητη κριτική του σέ ζητήματα πολιτειακής θεωρίας (άποδοκιμασία κλήρωσης άρχόντων, άπαξίωση Έκκλησίας του δήμου κ.λ.), τήν ύποκατάσταση τής έπιφανειακής «εύπραγίας» μέ τήν άδιάκοπη έπιδίωξη ψυχικής άυτοβελτίωσης, τίς άπροκατάληπτες κοινωνικές και διδασκαλικές του σχέσεις μέ διακεκριμένους κύκλους, τούς όποιους πάντοτε βάραιναν ύποψίες νεωτερισμών,²¹¹ καθώς και τό συστηματικό ξεγύμνωμα τής κενότητας διαφόρων «ευνόληπτων», μέσω του άμείλικτου διαλεκτικού έλέγχου.

* * *

6. Τό χρονικό ενός προαναγγελέντος θανάτου

Οί πολιτικές δίκες έχουν τό χαρακτηριστικό πώς τό κατηγορητήριο άθέατα «ύπογράφεται» πέραν τών δικαστών κι άπ' τή συντριπτική πλειονότητα του λαού. Αν μάλιστα δέν είναι διπλή ή ύπογραφή, ύπάρχει πιθανότητα νά γλυτώση ό ύπόδικος. Άλλως, πέφτει λεία στό δίχτυ! Ο λαός όμως φέρει έξίσου τήν ευθύνη μέ τούς κριτές και τό κριμα δέν ξεπλένεται όσα χρόνια κι αν περάσουν²¹²

Τραγικότερο; Στά θύματα, δίνουν σημάδια προειδοποιητικά οί καιροί, νά φύγουν, νά πάψουν νά ένοχλούν, προλέγοντάς τους τήν έξόντωσή τους. Άλλοι όμως τ' άφουγκράζονται και ξεγλιστρών πριν τούς γραππώσει τό κακό· άλλοι,

---

ύπερκριτικό J. C. Storey, *Phoenix*, XXXIX, 1985, *The Symposium at Wasps 1299ff*, 322-4, δέχεται μόνο τήν ταύτιση μέ τον προδότη τής Ναυπάκτου μ' έπιφύλαξη κι αυτήν.

²¹⁰ Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, Α' 2,32.

²¹¹ Barker, 86-99, μέ καιρία συνάρτηση (ό.π., 94,2) τών λόγων του ξένου στον Πολιτικό, 299b-e, προς τούς φόβους ακριβώς πούσπρωξαν τήν πόλη νά δώσει κώνειο στό Σωκράτη.

²¹² Αυτή τή διάσταση συλλαμβάνοντας ό Πλάτων στην *Απολογία*, δέν περιορίζει τήν ευθύνη τής καταδίκης στους τρεις κατηγορούς μόνο ή στους παρόντες κριτές· τή μεταθέτει ρητά (στην εισαγωγή, όπου ανατάσσονται οί «παλιές κατηγορίες») στις πλάτες του πλανημένου άπ' τίς φήμες χρόνια πίσω λαού, πού είχε σχηματίσει έσφαλμένες έντυπώσεις (Bruns, 189). Μία τίμια προσπάθεια δικαιολόγησης τών Αθηναίων γι' αυτή τους τήν έτμηγορία, βλ. στον Derenne, 181-4.

παραδόξως, μένουν και σκοτώνονται!²¹³ Όσο π ι ό άθωοι μάλιστα, τόσο λ ι γ ώ τ ε ρ ο έπιχειρούν νά διάφύγουν!²¹⁴ Τόσο άπροσδόκητα πεισμώνουν και καβαλλάν, στην κυριολεξία, τ' άγριο άτι της ίδιας τους της άθωότητας!..

Είχε λάβει προειδοποιήσεις;

Πρώτος, ό Αριστοφάνης, ήδη άπ' τό 423 π.Χ., έκλεινε τίς Νεφέλες μέ τόν άγανακτισμένο άπ' τά τερτίπια τών στραβοδασκάλων Στρεψιάδη νά ρωτάη: άραγε νά τούς κυνηγήσω στά δικαστήρια; και γρήγορα άποφασίζει νά τούς βάλη άπευθείας μπουρλότο στό σπít και νά τούς κάψη ζωντανούς, γιατί προσβάλλαν τούς θεούς, παρά νά μπλέκη σέ δικορραφίες...²¹⁵ Τουϊ τόχαν πει, λοιπόν, «παίζοντας θέατρο», πώς θά τότε λυντσάρουν, μ' όσα έλεγε - διακυβεύονται οί θεσμοί, οί παγιωμένες άντιλήψεις, ή κοινωνική εύταξία, γιατί ξεσηκώνεις τών νέων τά μυαλά!..

Έχοντάς του άπό παλιότερα κρατημένα (όταν προσπαθοΰσε νά τότε περιμαζέψη μ' άγριο στραπατσάρισμα κ' ένώπιον τρίτων ό Σωκράτης για διάφορες άπρέπειές του), μόλις άρπαξε τήν έξουσία ό φονικώτατος και κλεπτίστατος Κριτίας, έβγαλε νόμο, λέει, (κοιτάζοντας έ κ ε ι ν ο υ πρωτίστως τή φωνή νά φιμώση), άπαγορευτικόν της διδασκαλίας της Τέχνης τόν λόγου γενικώς! Μόλις φτάσαν μάλιστα στ' άφτιά του κ' εκείνες οί προκλήσεις μέ τούς βοσκούς και τά βόδια, τόν φώναξαν Κριτίας και Χαρικλής και τόν φοβέρισαν νά μήν ά π ε υ θ ύ ν ε τ α ι κ ά ν σέ νέους κάτω τών τριάντα! Σάν είδαν όμως πώς δέν τά βγάζαν πέρα στη συζήτηση μαζί του, κι άρχιζε πάλι τίς γνωστές του έρωτήσεις, του σφύριξαν μέ νόημα: κοίτα μήπως κ α ί σ ύ τά βόδια λιγοστέψης - όσα λές κλονίζουν της έξουσίας τά θεμέλια!..²¹⁶

Πάλι δέν έπαψε!

Κι ό Άνυτος παρουσιάζεται νά τόν είχε μέ κακεντρέχεια σ' άνύποπτο χρόνο άπειλήσει: Εύκολα κακολογείς άνθρώπους, Σωκράτη, μά έγώ θά σέ συμβούλευα, άν θέλης νά μ' άκούσης, πρόσεχε! Γιατί ίσως κι άλλοϋ εύκολώτερο τόχουν νά κάνουν τό κακό παρά τό καλό, μά στην Αθήνα ιδιαίτερα - νομίζω πώς τό ξέρεις κι άπό μόνος σου!²¹⁷ Κοινώς: «Κοίτα καλά! Η κριτική σου θίγει ύπολήψεις.» Έθιγε τούς λουστραρισμένους ήμιμαθείς, τούς καιροσκόπους, τούς καταχραστές της Πολιτικής, τούς βολεμένους στη μετριότητα, όσο και τόν κατωτερικό και καχύποπτον έναντι κάθε «γραμματιζούμενου» δήμο. Πάρα πολλούς!..

Μά και λίγο πρό του δικαστηρίου, τόξερε πεντακάθαρα ό γέρος: Τούς Αθηναίους δέν τούς νοιάζει, όσο φοβερός και νάναι κανείς, άν δέν δ ι α δ ί δ η τίς ιδέες

²¹³ Κ. Μόντης, ΆνθΠ, 811: Προσέχετε τά σπουργιτάκια τ' Απρίλη!... / Μή νομίζετε πώς είναι σαν τ' άλλα,/ πού παίζουν μέ τίς ρόδες τ' άντοκινήτου/ και φεύγουν μισή στιγμούλα πριν τά πατήσουν!..Αυτά μ έ ν ο υ ν και σκοτώνονται!

²¹⁴ Ρένος, Κλειδιά, Αθήνα, 1968, 141: Ο θάνατος (κ' ή άπειλή του) δυναμώνουν τήν άντίσταση και τό άπαραβίαστο του προσώπου!

²¹⁵ Στ.1481 κ.έ. Και μιά είκοσαετία άργότερα, τό 405 π.Χ., στους Βατράχους, 1496-9, ακόμη δέν έπαυε νά λοιδορη τό Σωκράτη ως παλαβό και ματαιόσπουδο φαφλατά.

²¹⁶ Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Α' 2,29-38.

²¹⁷ Μένων, 94e.

του· ἐκνευρίζονται ὁμως μ' ὅποιον κι ἄλλους παρασύρει στά ἴδια²¹⁸ - ἄρα: ὅσο μεγαλύτερος ὁ κύκλος ἐπιρροῆς του —κι ὁ Σωκράτης δέ χρέωνε κᾶν, ἀνοιχτός σ' ὅλους νά τόν ἀκοῦν, ἀπό πουθενά δέν τόν «κρατάγαν», ἔρεισμα κανένα νά τόν ἐκμοχλεύσουν δέ διαθέταν—, τόσο πιό καλομελετημένα δόκανα στήνονταν γύρα!

Τό χ ε λ ά β ε ι τ ό μ ή ν υ μ α πώς «ἐνοχλεῖ, ἀστεῖα δέ χώραγαν, δέ θά τόν ἀνεχόντουσαν πολύ ἀκόμη»...

Κ' ἔ μ ε ι ν ε, νά παρακολουθήση ἀτρέμας τό θάνατό του! Θέλαν-δέ θέλαν τό αἷμα στά χέρια τους οἱ κατήγοροι —καί φαίνεται πώς δέν τό θέλαν,²¹⁹ θά προτιμοῦσαν νά τόσκαγε τρομοκρατημένος πρό τῆς δίκης, ἢ ἔστω καί νά δραπέτευε μετά! —, ὑπολόγισαν λάθος,²²⁰ γιατί ἐκεῖνος ἐνδόμυχα ἐ π ι ζ η τ ο ὕ σ ε ἕνα συνολικό ξεκαθάρισμα μετά ἀπό σαράντα χρόνια πάλης πνευματικῆς στόν τόπο. Δέν ἦταν δασκαλάκος νά ἐξαρθᾶται ἀπ' τίς ἀμοιβές καί τ' «ἀκροατήρια», δέν εἶχε περιουσία γιά νά ξεγλίστραγε ἀθόρυβα μέ τό κομπόδεμά του, δέν θήρευε δάφνες πολιτικές, γιά νά τοῦ τραβήξουν τό χαλί κάτω ἀπ' τά πόδια μ' ἐξορίες... Διέθετε ἕναν διαφορετικό κόσμο ἰδεῶν κ' ἤθελε ἐνώπιος ἐνωπίω μέ τήν πόλη ὅλη νά τά βάλῃ κι νά τοὺς ξυπνήσῃ —σάν τάβανος, καλά τοὺς τόπε!— γιά τίς Ἀξίες πού σκελετώνουν τόν Ἄνθρωπο.²²¹ Κι ὄχι σέ καιρούς ἀμφίρροπους ἐπί τῶν δημαγωγῶν τοῦ Πελοποννησιακοῦ ἢ ἐπί τῶν ὀλιγαρχικῶν πού μέσ στίς δίνες τῶν πολιτειακῶν μεταβολῶν συσκοτίζονταν τά πράγματα, κ' ἴσχυε τό μόνιμο ἄλλοθι γιά τόν ἀπλό —«πῶς νά διακρίνη ὁ δόλιος μέσ στόν κουρνιαχτό τ' ὀρθό ἀπ' τό λαθεμένο;» —, οὔτ' ἐπί τυράννων, πού ὁ τρόμος καί τό ἐνστικτο ἐπιβίωσης μουδιάζαν τό μυαλό, μά τ ὠ ρ α, στό θρίαμβο πάνω τῆς ἀναστημένης ἐκ βάρθρων «ἐλεύθερης» πολιτείας, νά λογαριαστοῦμε πόσο πράγματι «ἐλεύθεροι» εἴστε κ' ὑπεύθυνοι ἀ τ ο μ ι κ ᾶ καθέννας γιά τά ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ συστατικά του Προσώπου, τοῦ Σκεπτόμενου, τοῦ Πολίτη.

Τέτοιος ἀγνός κι ἀνυστερόβουλος στοχαστής, πούγινε σύμβολο στηρίζοντας τίς Ἀρχές του μ' ὅλο του τό εἶναι, βεβαιότατα καί σίτησιν ἐν Πρυτανείῳ κάθε δίκιο εἶχε νά γυρεύῃ!²²² Ὅμως ἀκόμα ἡ ὑπέρτατη ἀθηναϊκή Δημοκρατία φάνηκε κατώτερη τῶν περιστάσεων: τόν θανάτωσε.

²¹⁸ Στό στόμα τοῦ Σωκράτη (*Εὐθύφρων*, 3c).

²¹⁹ Ὅπως διαφαίνεται ἀπ' τή νύξη τοῦ Ἄνυτου: ἡ τήν ἀρχήν οὐ δεῖν ἐμέ δεῦρο εἰσελθεῖν ἢ, ἐπειδή εἰσηλθόν, οὐχ οἶόν τ' εἶναι τό μή ἀποκτεῖναί με, πού παραδίδεται στήν Ἀπολογία, ὑ.139.

²²⁰ Ἀπερίφραστα, στήν Taylor, *Πλάτων*, 197.

²²¹ Ὑπό αὐτό τό πρίσμα ἢ θεώρηση τοῦ Σωκράτη ὡς «μεγάλου αὐτοκτόνου» ἀπ' τό Ρένο (βλ. Παράρτημα Β') - μολονότι ὁ φιλόσοφος ὁ ἴδιος ἀποδοκίμαζε τήν αὐτοκτονία.

²²² Glotz - Cohen, III, 7.1 7.

IV. ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΛΟΓΙΕΣ.

1. Απολογία και φιλολογική κριτική: Τά βασικά ζητήματα

Πότε γράφτηκε ή Απολογία, ἄν συνιστᾷ ἀκριβῆ μεταφορὰ τῶν λόγων τοῦ Σωκράτη ἐνώπιον τῆς *Ἡλιαίας* ἢ πλατωνική σύνθεση χωρὶς ἀξίωση πιστότητας, ποιά ἢ σκοπιμότητά της, πόσοι καὶ ποιοὶ γράψαν ἀντίστοιχα κείμενα καὶ ποιά ἢ σχέση τους μέ τήν πλατωνική «ἐκδοχή» - ὅλ' αὐτά ταλάνισαν τή φιλολογική Κριτική, χωρὶς ὀριστικές ἀπαντήσεις.

Απ' τά πρώιμα δίχως ἄλλο γραφτά του, παρότι καταβλήθηκαν συστηματικές προσπάθειες, βάσει ὑφολογικῶν κυρίως κριτηρίων, νά καταταχτῆ χρονολογικά, δέν μπορεῖ νά προσδιοριστῆ ἄν εἶναι καί τό ἐντελῶς πρώτο τυχόν, ἢ κάποιιο *Διάλογοι* προηγήθηκαν. Μᾶλλον δέν γράφτηκε στόν ἀντίκτυπο τῆς καταδίκης του Σωκράτη, ἀλλά καμμιά δεκαπενταριά χρόνια ἀργότερα, ὅταν τά συναισθήματα θά 'χαν καταλαγιάσει.²²³

Κατά τή μορφή ἐξ ἄλλου, διαφέρει βέβαια ἀπ' τοὺς συνήθεις δικανικούς καί παρά τίς συχνές ἀποστροφές στοὺς δικαστές, τίς ἐπικλήσεις μαρτυριῶν καί τό προφορικό ὕφος, ἔχει «δοκιμακό» χαρακτήρα - διαθέτει μέν διαλογικά μέρη, ἄλλ' ὄχι τή δομή τῶν *Διαλόγων* ἢ τίς ζωντανές σκηνογραφίες τους.

Ἡ ἱστορικότητά της ἀμφισβητήθηκε συχνά, μέ πολύ βάσιμα ἐπιχειρήματα, κυριώτατο τῶν ὁποίων: ἡ παράθεση «τρίτου λόγου», μετά τήν ὀριστικοποίηση τῆς ποινῆς τοῦ θανάτου, ὅπου ὁ φιλόσοφος ἀπευθύνεται ἤδηεν χώρια στοὺς δικαστές πού τόν καταδίκασαν καί σ' ἐκείνους πού τόν ἀπήλλαξαν — πῶς θά μπορούσε νά τοὺς ξεχωρίση τάχα; —, ὅσο καθυστεροῦσαν οἱ δεσμοφύλακες νά τόνε πάρουν, καί τοὺς καλεῖ «νά κουβεντιάσουν»... Πράγματα ἀποκλειόμενα ἀπό δικονομικῆς πλευρᾶς κι ἀνήκουστα, ἐφόσον ἀμέσως μετά τή δεύτερη ψηφοφορία οἱ 501 ἡλιαστές θά συνωθοῦνταν βιαστικά στήν ἔξοδο (νά παραλάβουν ἓνα χάλκινο σύμβολο μέ τό Γ' χαραγμένο πάνω, γιά τήν εἴσπραξη τῶν τριῶν ὀβολῶν τῆς ἡμερησίας ἀποζημίωσής τους⁴⁷), χωρὶς τήν παραμικρή διάθεση ν' ἀκούσουν «φλυαρίες» τοῦ καταδίκου γιά τήν ὑφή τοῦ θανάτου...²²⁴

²²³ Croiset, 131-2· *RE*, XX,2, *Platon 1*, τοῦ H. Leisegang, 2394,64-2395,7· Heitsch, 177-80. Ἀντιθέτως, οἱ Bruns, 191 κ.έ.· Ritter, I, 67· Derenne, 160,1, τήν τοποθετοῦν ἀμέσως μετά τή δίκη.

²²⁴ Κατά τοὺς M. Schanz, *Sammlung ausgewähltr Dialoge Platons mit deutschem Kommentar* (III. Apologia), Leipzig, 1893, 68-75 καί Wilamowitz, *Platon*, I, 165· II, 50, ὁ τρίτος λόγος ἀποτελεῖ καθαρὸ πλάσμα - κρίση πού δέν κλονίζεται ἀπό τ' ἀσθενῆ *ex silentio* ἐπιχειρήματα τῶν Burnet, 242· Taylor, *Πλάτων*, 194,12· Phillipson, 381-2· Hackforth, 138-9· Denyer, 14. *Ἐλεύθερη δημιουργία* χαρακτηρίζει ὁ λ ὁ κ λ ρ η τήν Απολογία ὁ Bruns, 210, ὅπως κ' οἱ Lipsius 359· G. Murray, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μτφρ Σίμου Μενάρδου, ἐν Αθήναις, 1922, 303-4· Croiset, 132 κ.έ.· Gomperz, II, 78 («καλλιγραφημένη ἀλήθεια»). Φυσικά, τάχθηκαν καί πολλοὶ κορυφαῖοι ὑπέρ τῆς ἱστορικότητάς της: F. Schleiermacher, *Sammtliche Werke [Dritte Abtheilung zur Philosophie: Philosophische und vermischte Schriften]*, Berlin, II(1838), 294· Ritter, I, 67· 368 κ.έ.· Burnet, 143-6 κ.ἄ. Ἐπισκόπησι: *RE*, XX,2, 2395, 23-56· Hackforth, VII IX.

2. Πλατωνικό δημιούργημα – Όχι μεταφορά του πραγματικού λόγου

Πλατωνικό έπομένως δημιούργημα, - κι ανήκει πέραν πάσης αμφιβολίας στο είδος εκείνο επιδεικτικής ρητορείας, όπου χάριν δεξιοτεχνίας σενέθεταν λόγους υπερασπιστικούς γι' «αδικημένα» ή «παρεξηγημένα» μυθικά πρόσωπα, όπως — για να περιοριστούμε στα χαρακτηριστικά δείγματα εκείνων των χρόνων — ή *Υπέρ Παλαμήδους απολογία* του Γοργία,²²⁵ ή ο *Αΐας* κι ο *Όδυσσεύς* του Αντισθένη του Κυνικού,²²⁶ μέ τά όποια κ' έχει σαφέστατες όμοιότητες, όχι έκφραστικές μόνο, μά και στήν έπιμέρους έπιχειρηματολογία και τή σύνθεση.²²⁷

Διαφέρει, ώστόσο, κατά τ' ότι πρόκειται για απολογία ίσ τ ο ρ ι κ ο υ προσώπου, εύρύτατα γνωστού, μέ μεγάλη άπήχηση, μόλις πρό όλίγου έν δράσει! Νάταν καθ' ολοκληρίαν τής φαντασίας του Πλάτωνα, ένω κι ό ίδιος, καθώς τ' όμολογει, παρίστατο στο δικαστήριο; Νά μήν έχη κ α μ μ ι ά σχέση μέ τά πράγματι λεχθέντα; Πολλοί οί ζώντες μάρτυρες — κριτές ή θαυμαστές κι άκροατές του Σωκράτη —, πού άν, διαβάζοντας, δέ βρίσκαν τά πιό χτυπητά σημεία, θά τή χαρακτηρίζαν «ψευδεπίγραφη»... Κι ό συντάκτης της κάθε λόγο είχε νά τιμήση τό δάσκαλο μέ την α λ ή θ ε ι α για τό πρόσωπό του κι όχι μέ ψέματα ή ψιμύθια έκ των ύστερων...

Αναμφίβολα χρησιμοποίησε τό ιδίότυπο λεκτικό του (όπως συνάγεται κι άπ' τόν πρόλογο), αναπαρήγαγε μέ φυσικότητα τούς τρόπους, τήν άγαθή προαίρεση συνδυασμένη μέ άκατάβλητο σθένος στή διατύπωση των ιδιότυπων άπόψεών του, τήν αντισυμβατικότητα και τήν *είρωνεία* του,²²⁸ τούς κοφτούς διαλόγους στήν έλεγκτική βάσανο του Μέλητου (δίνοντας δείγμα του διαλεκτικού - *μαιευτικού* Σωκράτη), ένσωμάτωσε τήν αναδιήγηση των πεπραγμένων του στο στρατιωτικό και πολιτικό στίβο, παρενέβαλε άρκετές μνείες υπερασπιστικών μαρτυριών,²²⁹ καθώς κ' επί λέξει αναφορές στον κατηγορητήριο του Άνυτου.²³⁰ Μή περιοριζόμενος όμως πιθανώτατα ν' άπαντήσει μόνο σ' όσα συκοφαντικά προβλήθηκαν ένώπιον των δικαστών,²³¹ συνέθεσε μιάν «έφ' όλης τής ύλης»

²²⁵ Diels - Kranz [82], άπόσπ. 11a / Untersteiner, *Sofisti*, II, Γοργίας, άπόσπ. 11a. Τήν έξάρτηση τής πλατωνικής Απολογίας άπ' τό λόγο του Γοργία έπισημαίνουν οί Schmid - Stahlin, 1,2, 445· Comperz, *Sophistik*, 9-11· Chroust, 216-8· Denyer, 6-7. Αναλυτικά οί παραλληλίες: Παράρτημα Α'.

²²⁶ Caizzi, άπόσπ. 14-5 / SSR, II, V A, άπόσπ. 53-4.

²²⁷ Φυσικά τ' αναφερόμενα είναι τά λίγα σ ω ζ ό μ ε ν α του γραμματειακού αυτού είδους, όπου ανήκει και του Αντισθένη βεβαίως ή χαμένη *Όρέστου απολογία* (Διογένης Λαέρτιος, Στ' 15 / SSR, II, V A, άπόσπ. 41), μά κ' οί τόσες α λ λ ε ς «Απολογίες Σωκράτους», πού έκπονήθηκαν στα ίδια χρόνια κ' επί αιώνες ύστερα, ου μήν αλλά κ' ή *Απολογία υπέρ του Βουσίριδος* του Πολυκράτη (του ίδιου εκείνου πούγραψε τήν *Σωκράτους Κατηγορίαν*). Βλ. *Εισαγωγή*, IV,6.

²²⁸ *Απολογία*, ύ.226.

²²⁹ Για τή λήψη του δελφικού χρησμού άπ' τό Χαιρεφώντα (20e-21a)· για τή σύλληψη του Λέοντα του Σαλαμίνιου (32c-e) και των συγγενών των νεαρών *έταίρων* του (33d-34a).

²³⁰ 29c (Wilamowitz, *Platon*, II, 51).

²³¹ Υποψίες κινεί λ.χ. κι όλο τό πρώτο τμήμα (§2-10), όπου έξηγούνται όρθότατα μέν οί ρίζες του φθόνου και τής συκοφαντίας διά μακρών, σ υ γ κ ε κ ρ ι μ έ ν ε ς όμως κατηγορίες των αντιδίκων στο τ ω ρ ι ν ό δικαστήριο δέν ανατάσσονται, ούτε βοηθιούνται οί δικαστές στήν κρίση τους,

υπεράσπιση τῆς προσωπικότητας, τέτοιαν ὥστε νά μή μπορῆ ν' ἀρνηθῆ κανεῖς τήν αὐθεντικότητα τῶν σχετικῶν στοιχείων, ἐνῶ συγχρόνως συνώψιζε τόν πυρῆνα τῶν ιδεῶν τοῦ δασκάλου, ἀφοῦ γραφτά δέν εἶχε ἀφήσει, κι ἄρα πολλοί θά βρίσκονταν στό σκοτάδι γιά τίς πραγματικές του ἀπόψεις. Ὑψωσε ἕνα ἀπαράμιλλο τρόπαιο πνευματικῆς νίκης, μέ τό θαυμασμό τοῦ μαθητῆ γιά τόν ὑπέροτατο μύστη πού τοῦ ἀνοιξε τό δρομο πρὸς τή Γνώση, χαράζοντας ἔκτυπα τίς ὀρίζουσες τῆς σωκρατικῆς σκέψης στήν πιό ἀπεφθη μορφή τους,²³² χωρὶς τίς κατοπινές διερμηνεῖες κ' ἐπεξεργασίες πού παρεντίθενται συχνά στοὺς *Διαλόγους*.²³³

3. Τά γνήσια στοιχεῖα καί τά πεπονημένα

Μές στά χαρακτηριστικά ἀποσπάσματα, πού δύσκολο νά μήν ἦταν πραγματικά λόγια του, καί θά τά περιμένε, λοιπόν, κάθε ἀναγνώστης: ἡ ἀντιτίμηση τῆς σίτησης στό *Πρυτανεῖο*, ἡ «κατά παραχώρησιν» πρόταση γιά 30 μνές πρόστιμο μ' ἐγγύηση τῶν φίλων²³⁴ κ' ἡ παρομοίωση μέ *τάβανο*,²³⁵

Ἀντιθέτως, τό θέσφατο τῶν *Δελφῶν*,²³⁶ προβαλλόμενο μὲν ὡς «κίνητρο», ἀρχικά, τῶν αὐτοσχέδιων ἐκείνων ἀνακρίσεων τοῦ Σωκράτη κι ἀλάνθαστο συνάμα πειστήριο γιά τή «θεϊκῆς ἐκπόρευσης ὑπερησίου» του πρὸς τήν πόλη, μά κι ἀναγορευόμενο στή συνέχεια τραγικώτατα ὡς βασική αἰτία τοῦ τόσο ἀδίκου συγκομισμένου μίσους ἐναντίον τοῦ Δασκάλου, εἶναι πιθανώτατα τοῦ *δραματοῦ* *Πλάτωνα* ἐπινόηση.²³⁷ (Ὅ,τι σ' ἐξυψώνει ἀκριβῶς καί σοῦ παρέχει «σκοπὸ ζωῆς», αὐτό φέρνει καί τήν καταστροφή σου!) Ὅμοια κι ὁ «ἐπίλογος» πού πρόσθεσε ὡς κορυφαία σκηνική ἔξοδο - ὑποβλητική «προφητεία» πρὸς τοὺς λιγοστοὺς ἀνά τοὺς αἰῶνες γενναίους πούχουν ἀφτιά γιά τίς δύσκολες Ἀλήθειες...

Βασικός σκοπὸς τῆς *Ἀπολογίας* ἦταν νά πείση τό ἀναγνωστικό κοινό μέ τρόπο ἀπλό γιά τό δίκιο τοῦ καταδικασμένου, κ' ἡ μεγάλη τέχνη της: ὅτι ἀκριβῶς

ἐφόσον καί τυπικά τοὺς ἐμπόδιζε ὁ ὄρκος τους νά κρίνουν ἐκτός τοῦ προκειμένου (βλ. ὑ.Ε37· Masaracchia, 31).

²³² Αὐτὴ κατ' οὐσίαν κ' ἡ κρίση τῶν Bruns, 209-10· Wilamowitz, *Platon*, I, 164-5· II, 50-5· Τσέλλεο, 153 («σχηματοποιημένη ἀλήθεια»)· Phillipson, 20-2· Derenne, 158 κ.έ.· Schmid - Stahlin, III,1, 243,5· Guthrie, *Σωκράτης*, 306-7,113, ὅσο καί τοῦ Doring, *GGPh*, 152. Τὴν πολυμορφία τῆς *Ἀπολογίας* τὴ συνέλαβε ὀξυδερεκέστατα ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Περὶ τῆς Δημοσθένους λέξεως*, 23: Δικαινικός μὲν οὖν λόγος εἷς ἐστὶ Πλάτωνι, Σωκράτους ἀπολογία, δικαστηρίου μὲν ἢ ἀγορᾶς οὐδέ θύρας ἰδῶν, κατ' ἄλλην δέ τινά βούλησιν γεγραμμένος, οὐτ' ἐν λόγοις τόπον ἔχων, οὐτ' ἐν διαλόγοις· Τέχνη ρητορικῆ, Η' 8: Ἡ Σωκράτους Ἀπολογία τὴν μὲν πρότασιν ἔχει, ὡς τό ἐπίγραμμα δηλοῖ, ἀπολογία ν, ἐστὶ δέ καὶ Ἀθηναίων κατατηγορία [... ὁ λόγος ἐστὶ Σωκράτους ἐγκώμιον [... ἐστὶ γὰρ τό βιβλίον παράγγελλμα, ὅποιον εἶναι δεῖ τόν φιλόσοφον.

²³³ Heitsch, 196,444.

²³⁴ Ritter, I, 369 71 (πρβλ ὑ.Ε271)· RE, IIIA,1, *Sokrates* 5, 813,29-30, τοῦ J. Stenzel· Derenne, 163.

²³⁵ Hackforth, 130,

²³⁶ *Ἀπολογία*, ὑ. 57.

²³⁷ Gomperz, II, 82· Hackforth, 101-3· Masaracchia, 19-20· 51β.

πάμπολλοι ανά τους αιώνες τή θεώρησαν γνήσια αποτύπωση τοῦ λόγου ἐνώπιον της Ἡλιαίας... Ἴσως σήμερα εἰλικρινέστερα ὁ Πλάτων νά τό τιτλοφοροῦσε: «Ἐτσι θά ἔπρεπε νά μιλήσῃ ὁ Σωκράτης», ἢ ὅπως ὁ Θουκυδίδης τόχε ὁμολογήσει γιά τίς «δημηγορίες» στό δικό του ἔργο: *ὡς δ' ἄν ἐδόκουν ἐμοί ἕκαστοι περί τῶν αἰεί παρόντων τά δέοντα μάλιστα εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται!*²³⁸

4. Ὁ μῦθος δίνει τήν ἀλήθεια!

Κι ὡστόσο τό ἐρώτημα παραμένει: Γιατί, ἀφοῦ παρών καί γνώστης τῶν λεχθέντων στή δίκη, ἄλλο νόλο σκάρωσε, μέ γνήσια στοιχεῖα, καί δέν ἀναπαρήγαγε τόν αὐθεντικό; Ἀπαξίωσε τήν ἱκανότητα τοῦ Σωκράτη νά ὑπερασπιστῇ ἑαυτόν σέ τέτοια κρίσιμη στιγμή; Ὅπως λαμπρά τό θέτουν Bruns καί Wilamowitz στίς ἀξεπέραστες ἀναλύσεις τους,²³⁹ οἱ ἀληθινές διαστάσεις μιᾶς μορφῆς δέν δίνονται ἀπ' τήν πραγματικότητα καί τά ἐπιμέρους ἱστορικά (πού παραμένουν «γεγονότα» ξερά, στενά, ἀνήμπορα νά ἐρμηνεύσουν τίς οὐσίες), ἀλλά μόνον ἀπ' τή μύθευσή της, τό λογοτεχνικό της δούλεμα μέσω τῆς Ποίησης, πού σκιτσάρεϊ ἀδρότερα τά χαράγματα τοῦ προσώπου — ἢ κι ἄλλα, μή ὄρατά ἀπ' τό κοινό μάτι! —, ὥστε νά δίνονται οἱ καταβολές, τό βάθος κ' ἡ ἐπίδραση τῆς δρώσας συνείδησης, πίσω ἀπ' τά σημάδια τῶν βιωμάτων!.. Κι ὁ Πλάτων βεβαιότατα καί τάξερε ὅλ' αὐτά, διό καί μέ νεοπλασισμο θέλησε νά δικαιώσῃ τό Δάσκαλο. Καί μάλιστα, στό μόνο σημεῖο ὅπου παραθέτει «τεκμήρια» καί «συμβεβηκότα», φροντίζει νά δικαιολογηθῇ ἐκ προοιμίου, λέγοντας: «Κουραστικά καί δικηγορίστικα θά σᾶς μιλήσω»...²⁴⁰ Κ' ἐνῶ διόλου βαρετά ἡ σχολαστικά δέν εἶναι — ἀντίθετα: ἐνδιαφερώτατες πληροφορίες, καί μ' ἀδιαμφισβήτητη τή βούλλα τῆς ἀξιοπιστίας! —, στήν ἐπιφάνεια μένουν, σά μεμονωμένες «καταγραφές συμβάντων», νά ἐπιψηφίσης σου ἐπιτρέπουν, ὄχι νά εἰσπράξῃς τή φυσιογνωμία τοῦ Σωκράτη, πού δέν ἦταν ἡ «δημόσια εἰκόνα» του, οὔτε λυνόταν μέσω τῆς ἀφῆς τό πρόβλημα τῆς κατανόησης τοῦ στοχασμοῦ του. Κι ὁ Πλάτων, χρέος ἔνοιωθε τήν ἀλήθεια νά σώσῃ, τήν ὥρα τῆς τελικῆς κρίσης γιά ζωή ἢ θάνατο. Μέ τό γνήσιο μαχητή παρατολμότερον κ' εἰλικρινέστερον, κι ἄρα ἐριστικώτερον καί προκλητικώτερον κατάισα τῶν θρασύδειλων συκοφαντῶν του, νά μή διατυπώνῃ «θέσεις», νά τίς σφυρηλατῇ σά λεπίδες, νά προκαλῇ ἀσύστολα, διαστέλλοντας τή στάση του ἀπ' τῶν ἄλλων, τῶν πολλῶν

²³⁸ A, 22,1 (: Τούς λόγους τούς διατύπωσα, ὅπως ἐμένα μοῦ φαινότανε σωστό καθένας, κατά τίς ἐκάστοτε περιστάσεις, τ' ἀπολύτως πρέποντα νά πῆ, βαστώντας ὅσο περισσότερο τό γενικό νόημα τῶν πράγματι λεχθέντων). Προσφυῶς: Ζηκίδης, κδ'· Heitsch, 195,442.

²³⁹ Bruns, 212-3· Wilamowitz, *Platon*, I, 164-5.

²⁴⁰ 32a: Ἐρῶ δε ὑμῖν φορτικά μέν και δυνατά...

ἢ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ σ υ ν ὀ λ ο υ, νά καταγγέλλη τόσο τὴν ἀναρμοδιότητα τῶν κριτῶν ὅσο καὶ τίς μικρότητες τοῦ πολιτευόμενου πλήθους πού φρούαζε γύρω, ἀποκρυσταλλώνοντας τὸ *Εἶναι* του καθαρώτερα ἀπ' ὅτι σ' ὀλάκερη τὴν προηγούμενη ζωὴ του. Βεβαιότατα καὶ δέν τοῦ 'φτανε νά «ἐκθέση» σκέττη τὴν εὐληπτη ὅσο καὶ ρηχὴ π ρ α γ μ α τ ι κ ὄ τ η τ α !..

5. Μανιφέστο ἀτομικῆς ἠθικῆς- Ἀντιζύγισμα τοῦ περικλεικοῦ Ἐπιτάφιου

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, κάθε ἐποχὴ προβαίνει σ' ἐπαναξιολόγηση τῶν παλιότερων ὁρόσημων τῆς Σκέψης καὶ τῆς Πράξης, πού οἱ προηγούμενες ἔτειναν νά ξεχάσουν —ὁ κόσμος ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ν έ ε ς ἀλήθειες!—, διό καὶ προτείνονται διαρκῶς καινούργιες «ἀναγνώσεις» ἢ «ὀπτικές» χιλιοαναλυμένων ἤδη ἔργων. Πρὸς μιὰ τέτοια κατεύθυνση, σέ καιροὺς ἔντονου σκεπτικισμοῦ, ὅπου οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες: «κοινωνία», «νόμος», «πολιτεία», ὅσο προβάλλονται ὡς «στηρίγματα» ἢ «ὄροι ἐπιβίωσης» τοῦ ἀτόμου, ἄλλο τόσο τίθενται ἐν ἀμφιβόλῳ, ἂν μὴ καὶ εἰς πῦρ βάλλονται, ὡς τυραννικοί, καταπιεστικοί, προσωποκτόνοι ἐντέλει θεσμοί, Κρόνοι πού τρέφονται ἀπ' τὸ αἷμα τῶν παιδιῶν τους, μαζοποιῶντας τα, ἐξισώνοντάς τα, πολτοποιῶντας κι «ὀμογενοποιῶντας» τα καταστροφικά, ἢ Ἀπολογία ὄχι ἀπλῶς προφητεία ὅταν ζυγῶνῃ ἡ ὥρα τοῦ θανάτου, ὅπως τούς τόπε ὁ Σωκράτης —ἦπια πολὺ τό ἐξέφρασε!—, σ ἄ λ π ι γ γ ε ς σ τ ἄ τ ε ἰ χ η τ ῆ ς Ἰ ε ρ ι χ ο ὺ ς ἦταν: Μιὰ διαρκῆς ἀντιδιαστολὴ τοῦ Ἐγῶ ἀπ' τὸ Ἐσεῖς· ἐνός Ἐγῶ πού ἀναδύεται μαχητικά σέ κάθε φράση, σέ κάθε παράγραφο.²⁴¹ Κατέναντι τῆς δοξοσοφίας τῶν ἄλλων, ὁ παραδεχόμενος διαρκῶς τίς ἀβεβαιότητές του· κατέναντι τῆς ἀτολμίας τῶν σκυμμένων στῆς ἐκάστοτε ἐξουσίας τίς διαταγές, ὁ ἔχων κριτήριο κάθε πράξης τοῦ Ὄρθου Λόγου καὶ τῆς συνείδησής του τὰ κελεύσματα μόνο.²⁴² κατέναντι τῶν συγκαταβατικῶν τῆς ἀνασυγκρότησης καὶ διατήρησης τῆς

²⁴¹ Τό ὕφος ἀκριβῶς αὐτό εἶναι ἡ περιλάλητη *μεγαληγορία* τοῦ Σωκράτη, πού θεώρησαν κίολας οἱ Ἀρχαῖοι πῶς τοῦ στοίχισε τὴν καταδίκη σέ θάνατο! (βλ. *Εἰσαγωγή*, IV,7.) Ὀλόκληρο τό κείμενο χαρακτηρίζεται ἀπὸ συνεχεῖς ἐπαναλήψεις προσωπικῶν, αὐτοπαθῶν καὶ κτητικῶν ἀντωνυμιῶν στό α' πρόσωπο, πού ἔρχονται μάλιστα σέ ἄμεση ἀντίθεση μέ ἀντίστοιχες β' Πληθυντικοῦ. Ἐπειδὴ δέ στὴν Ἀρχαία γενικῶς παρέλκει ἡ προσθήκη τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας πρὸς δήλωσιν τοῦ ὑποκειμένου δίπλα στοὺς ρηματικούς τύπους (ἐφόσον ἐπαρκῶς δηλώνεται ἀπὸ τίς καταλήξεις τῶν ρημάτων), προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση ἡ τόσο ἐντατικὴ τους χρῆση. Πρόχειρα καταμετρῶντας στὴν Ἀπολογία, τοῦλάχιστον 90 φορές θά μπορούσε νά παραλειφθῇ τό α' πρόσωπο προσωπικῆς ἀντωνυμίας, χωρὶς νά παρουσιαστῇ πρόβλημα στή σύνταξη ἢ νά ἐπηρεαστῇ ἡ σαφήνεια τοῦ λόγου! Αὐτό τό στοιχεῖο συλλαμβάνοντας διαισθητικά ὁ Ἔρενος τόνισε τόν «ἐγωτισμό» τοῦ Σωκράτη (βλ. *Παράρτημα Β'*). Καίριες σχετικὰ οἱ ἐπισημάνσεις τοῦ H. I.eisegang, *RE*, XX,2, 2396,7-2398,9.

²⁴² Διόλου τυχαῖες οἱ φραστικὲς παραλληλίες μέ τὴν σοφόκλεια *Ἀντιγόνη* (P. Keseling, *Philologische Wochenschrift*, LV1, 1936, 141-3), οὐ μὴν ἀλλὰ κ' οἱ οὐσιαστικὲς (Phillipson, 382· βλ. καὶ *Ἀπολογία*, ὑ.125). Διατυπώνοντας μάλιστα ἕναν τερατώδη ἀναχρονισμό, θά μπορούσε κανεὶς νά πῇ πῶς ἡ σωκρατικὴ στάση στή ζωὴ καὶ στή δίκη συνιστᾷ τὴ γνησιώτερη ἐνσάρκωση τοῦ ἰψενικοῦ *Ἐχθροῦ τοῦ λαοῦ!*..

Δημοκρατίας υπό οίουσδηποτε ὄρους, ὁ ἀμύντωρ τῆς ὑπέρτατης βούλησης τοῦ δήμου, ὅποια ἔδει νά εἶναι, ὑπό ἐπαῖοντες ταγούς· κατέναντι τῆς ὑπόδουλης στό κερδοσκοπικό δαιμόνιο μάζας τοῦ Ἄστεως, ὁ κριτής μέ τό ἀπύλωτο στόμα, πού τούς παρωθοῦσε διαρκῶς στήν ἀναζήτηση τῆς Ἀλήθειας καί στήν αὐτοβελτίωση, παρεκτρέποντάς τους ἀπ' τόν πλουτισμό καί τή λατρεία τῶν ὑλικῶν «προσκτημάτων»- κατέναντι τῶν ἔντρομων μπρός στους δικαστές καί τό ἐνδεχόμενο θανάτου, ὁ μή καταδεχόμενος ποτέ τῶν δειλῶν τά παρακάλια καί παράπονα· κατέναντι τῶν ψευδοευλαβῶν, ὁ πού καί θεόειχε καί δέν προσκυνούσε.²⁴³ κατέναντι τῶν ἐρασιχρήματων καί ξεπουλημένων — ὅπως τούς λαιδοροῦσε— δασκάλων, ὁ ἐλεύθερος,²⁴⁴ ὁ οἰκεία βουλῆ, προῖκα καί ἀμισθί μόνον παρέρχων αὐτόκλητος σύμβουλος καί συνομιλητής... Τό αὐτοδικαιωμένο Ἐγώ κατέναντι στό χαμερπές ἐσεῖς, τόσο ἔκτυπο, μέ τή μεγαληγορία του, πού ὀρθά τή ζυγίζει ὁ Κικέρων, ὅταν νοιώθη πώς στήν Ἀπολογία του, ὄχι ἰκέτης ἢ ὑπόδικος, μά δάσκαλος αἶρεται καί κυρίαρχος τῶν δικαστῶν!²⁴⁵ Ἐτσι πού λές πώς γιά τό Σωκράτη εἶναι γραμμένο τό εὐριπίδειο: Εἷς τοι δίκαιος μυρίων οὐκ ἐνδίκων κρατεῖ...

Παράλληλα, συνιστᾷ ἀπό κάποιες ἀπόψεις ὑποδειγματικό ἀντιζυγισμα τοῦ περικλεϊκοῦ Ἐπιτάφιο. Ὁρθώνεται ὡς ἀδυσώπητη διακήρυξη τοῦ ἐνόσ, πού ἰδιωτικά φροντίζει γιά τή βελτίωση τοῦ πλησίον γενικῶς — ἔννοια πολύ εὐρύτερη ἀπ' τήν ἀλληλεγγύη πρὸς «συμπολίτη» μόνο!²⁴⁶— καί βεβαιότατα ἐναντιώνεται στόν ἄκριτο στιγματισμό ὡς «ἀχρείου», οἰουδήποτε ἀποφεύγει νά μετάσχη στά κοινά!..²⁴⁷ Τοῦ ἐνόσ, πού γιά τόν ψυχικό ἀποκλειστικά πλοῦτο ἐνσυνείδητα μεριμνᾷ, ἀδιάφορος γιά οἰαδήποτε ἀπόκτηση ἀγαθῶν, κι ἀσυγκίνητος στά ὑπερβολικά κομπαστικά ἐκεῖνα: ...ἐπεσέρχεται διά μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τά πάντα, καί τά: καρποῦσθαι τά αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα μηδέν οἰκειότερα τῆ ἀπολαύσει ἢ καί τά τῶν ἄλλων ἀνθρώπων!.., ἀποστρέφει ἐπίμονα τό βλέμμα ἀπ' τίς πολλές-πολλές «δόξες» τῆς πόλης, τίς ἀπορρέουσες ἀπ' τή στρατιωτική δύναμη καί τήν ἐπεκτατική της ἰσχύ — πού τόσο κόστισαν!—, χρησιμοποιῶντας μάλιστα ἐπανειλημμένα τήν ἴδιαν ἀκριβῶς ἀντίθεση: τοῦ πρόσγειου ἔργω, μέ προσεπίδειξη ἐνός φιλοσοφικοῦ βίου, πρὸς τό κοῦφο λόγω, τῆς Ἀγορᾶς! Ὅσο λίγο ἐπιτάφιος ἐκεῖνος καί μᾶλλον: προγραμματικός λόγος τῆς ἄριστης Πολιτείας, ἄλλο τόσο

²⁴³ Ἡρ. Ν. Ἀποστολίδης, ἌνθΠ, 57, ἀρ.38.

²⁴⁴ Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα, Α' 2,5-6: τούς δέ ἑαυτοῦ ἐπιθυμοῦντας οὐκ ἐπράττετο χρήματα. Τούτου δ' ἀπεχόμενος ἐνόμιζεν ἐλενθερίας ἐπιμελεῖσθαι. Τούς δε λαμβάνοντας τῆς ὀμιλίας μισθόν ἀνδραποδιστάς ἐαυτῶν ἀπεκάλει...

²⁴⁵ De oratore, I, 54 (231) / SSR, I, IC ἀπόσπ. 133: ...ita in iudicio capitis pro se ipse dixit, ut non supplex aut reus, sed magister aut dominus videretur esse iudicium.

²⁴⁶ Χριστιανικώτατα ἐν προκειμένω ἐπιμένει (Ἀπολογία, 30a): ταῦτα καί νεωτέρω καί πρεσβυτέρω) ὅτω ἄν ἐντυγχάνω, ποιήσω, καί ξένω καί ἀστῶ. (33b): ὁμοίως καί πλοσίω καί πίενητι παρέχων ἑμαυτόν...

²⁴⁷ E247. Θουκυδίδης Β, 40: Μόνοι γάρ τόν τέ μηδέν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον νομίζομεν.

διόλου ἀπολογία τούτη, ἀλλά: *Μανιφέστο* τοῦ ἀτόμου μέ τήν ἀκέραια προσωπική ἀρετή ἐν τὸς τῆς πολιτείας, ἔτοιμου καί νά πεθάνη ὑπέρ τοῦ Δικαίου, ρητά ὅμως ἀντιδιαστελλόμενου πρὸς τοὺς «πολλούς», τῆ θέληση καί τίς γνῶμες τοῦ πλήθους, τίς ἰσοπεδωτικές παρατάξεις τοῦ Δήμου, πού δέν τόχουν τό δίκιο ποτέ μέ τό μέρος τους (κι ἄς ἀρπᾶν συχνά τίς πλειοψηφίες), οὔτε σέβονται τίς Ἀρχές πού ἐπαγγέλλονται (κι ἄς τίς προβάλλουν ὡς *ἱερά λάβαρα*)! Κάθε ἐπιχείρημα, ἀκόμα καί τά κουραστικότερα δικανικά γιά τήν ἀντίκρουση τῆς κατηγορίας ἐπί ἀθεΐᾳ ἢ ἐπί διαφθορᾷ τῶν νέων, ὑπηρετεῖ τό νόημα: *Ὅχι! στίς ἴδιες ἀξίες ἐλεύθερης πολιτείας πιστεύω! Δέν ἤρθα νά τίς ἀντικαταστήσω, ἀλλά νά τίς ὑπερασπιστώ, ἀξιῶνοντας τίς ἀληθινές ποιότητες στήν οὐσία, στό μέταλλο πού συνιστᾷ ἕναν ἕκαστο κι ὄχι στά ἐξωτερικά «προσαρτήματα»: τοὺς τίτλους, τά χρήματα, τίς δόξες, τίς τιμές, οὔτε κἂν τήν εὐεξία τοῦ σώματος, τήν ἐπιφανειακή εὐζωία. Δέν ἐπιδιώκω τό γκρέμισμα, ἀλλά τή θωράκιση τῶν ταυτοτικότερων ἰδανικῶν της κοινωνίας, καί σπίτι-σπίτι πηγαίνω γυρεύοντας τό ἀνέβασμα τῆς Παιδείας καί τῆς σκέψης γι' ἄρχοντες κι ἀρχομένους, μέ αὐστηρότατους ἐλέγχους τῆς ἀρετῆς τους, ὅπως κ' ἐντιμότητα κι ἀκεραιότητα κι αὐτοβάσανο πνευματική ἀπό κάθε πολίτη, ἀνεξαρτήτως κόστους!*²⁴⁸

Φυσικά τέτοιες ἰδέες ἔσπειραν πανικό στοὺς Ἄνυτους! Τίς βρῆκαν «παραπλανητικές γιά τή νεολαία», «ἀντικοινωνικές», καθαυτό «ἀνατρεπτικές»...

Γιά ὅποιον τό δάσος βλέπει, ὄχι τά δέντρα, ἢ *Ἀπολογία* κ' ἰδίως τό τρίτο, προφητικό κομμάτι της— δέ θά πάψη ν' ἀποτελῇ ἀγέροστο μνημεῖο ἄμυνας ἐσαεὶ ἔναντι πάσης πολιτικῆς δίωξης πού ἀποσκοπεῖ σέ φίμωση τῆς κριτικῆς κατὰ τοῦ ἀφερέγγυου Κατεστημένου, τῶν φαύλων ἐκπροσώπων του καί τῶν συμβατισμῶν, πού ὑποδόρια προωθεῖ. Καί βαθύτερα: Κατὰ τῶν παντὸς εἴδους ἐφήμερων ὑλικῶν θησαυρισμάτων, ἀντίμιᾶς παραμόνιμης πνευματικῆς περιουσίας!

Γιά τόν τελευταῖο αὐτό μάλιστα λόγο, τόσο ἀγάπησαν κ' ἐγκολπώθηκαν τό Σωκράτη σά δικό τους οἱ ἀξιώτεροι τῶν *ἱερῶν πατέρων*, ἀναγορεύοντάς τον πρὸ *Χριστοῦ χριστιανό!*..

6. Ὁ κατηγορητήριος τοῦ Πολυκράτη κ' οἱ ἄλλες «Ἀπολογίες»

Πέραν τῆς πλατωνικῆς, ἄλλες ἐννιά τουλάχιστον «Ἀπολογίες» μαρτυροῦνται: Δύο (τοῦ Ξενοφῶντα καί τοῦ Λιβάνιου²⁴⁹) παραδίδονται ἀκέραιες, γιά

²⁴⁸ Πρβλ *Ἀπολογία*, ὑ.205. Ἐπιπόλαιες οἱ κρίσεις τοῦ Ζηκίδη, κγ', πού ἀναλωνόμενος στά ἐρμηνευτικά καί τά συντακτικά, κατέληγε πῶς εἶναι: *τό μᾶλλον ἄτεχνον πλατωνικόν ἔργον, καί: πρὸς ἄλλαις φανεραῖς ἐλλείψεσιν ἔχει ἰδίᾳ κοπιῶδη τινὰ περιττολογίαν...* Τό «ἄτεχνον» πού ἐπισημαίνει εἶναι *naif* (ἐσκεμμένα ἀφελές), πλὴν προϊόν *κόπο* - καί στήν Τέχνη πρέπει νά κοπιᾷζης πολύ, ἀκριβῶς γιά νά δημιουργῆς πράγματα πού δείχνουν πῶς *δεν* χρειάστηκαν κανέναν κόπο...

²⁴⁹ Ἐκδ. Foerster, Leipzig, V(1909), 1-121 / SSR, I, IE, ἀπόσπ. 1.

κάποιες (τοῦ Λυσία,²⁵⁰ τοῦ Κρίτωνα,²⁵¹ τοῦ Ζήνωνα τοῦ Σιδώνιου,²⁵² τοῦ Θεοδέκτη τοῦ Φασηλίτη,²⁵³ τοῦ Δημήτριου Φαληρέα,²⁵⁴ τοῦ Πλουτάρχου²⁵⁵ καί τοῦ Θέωνα Αντιόχειας²⁵⁶) διάσπαρτες μνεῖες σώζονται, ἐνῶ καί γιά τά δύο πρῶτα κεφάλαια τῶν ξενοφόντειων *Ἀπομνημονευμάτων* ἔχει διατυπωθῆ ἡ εἰκασία πῶς συνιστοῦσαν μιάν ὑποτύπωση «Ἀπολογίας» προσαρτημένη στό λοιπό ἀπομνημονευματικό ὑλικό.

Τήν ἀφορμή γιά τίς περισσότερες δέν τήν ἔδωσε ὁ αὐθεντικός κατηγορητήριος τοῦ Ἄνυτου καί τοῦ Μέλητου, παρά τό πόνημα ἑνός Ἀθηναίου ρήτορα, τοῦ Πολυκράτη. Γεννημένος περί τό 445-440 π.Χ., δίχως σπουδαῖο ταλέντο,²⁵⁷ μ' ἐμφανῆ τάση ἐπίδειξης σοφιστικῶν ἱκανοτήτων μέσω τῆς ὑποστήριξης τοῦ ἡσσοῦ λόγου διαρκῶς, καί θηρεύοντας τόν ἐντυπωσιασμό μέσω παραδοξολογίας, μέ τά λεγόμενα *παίγνια* (πνευματώδη κείμενα, ἐπαινετικά, κι ἀξιοκατάκριτα πρόσωπα, βλαβερά ζῶα ἢ ταπεινά ἀντικείμενα), ἀνελίχθηκε πιθανῶς σέ πολιτικό φερέφωνο τῆς ἀνασυγκροτημένης Δημοκρατίας, μέ τό «συνετό» Ἄνυτο ἐπικεφαλῆς, τό «μαχητικό» Θρασύβουλο καί τόν «ἐπεκτατικό» Κόνωνα, πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἀνόρθωση τῆς κατεστραμμένης κ' ἠθικά καταρρακωμένης πόλης. Σπουδαίους καρπούς δέν κατάφερε νά δρέψῃ, μήτ' ἀναγνώριση κἄν ἀπ' τοὺς ὁμότεχνους, καί ξέπεσε νά προσφέρει τίς σοφιστικές ὑπηρεσίες του στήν Κύπρο.²⁵⁸

Τόν λόγο, φαίνεται, τόν δημοσίευσε ὑπό τό ὄνομα —καί τήν ἔγκριση προφανῶς, ἂν μή καί τήν ὑποκίνηση!— τοῦ Ἄνυτου, γιά ν' ἀποστομώσῃ τήν

---

²⁵⁰ Πλούταρχος, *Περί τῶν δέκα ῥητόρων*, 836b / SSR, I, IC, ἀπόσπ. 137: εἰσί δ' αὐτῶ <Λυσία> καί *Τέχνη ρητορικῆ* [] καί *Σωκράτους Ἀπολογία ἐστοχασμένη τῶν δικαστῶν*. Σχόλια στόν Αἴλιο Ἀριστείδη, ἔκδ. Dindorf, III, 480,28-481,2 / SSR, ὁ.π.: *Λυσίας ἐν τῷ πρὸς Πολυκράτην <λόγῳ> ὑπὲρ αὐτοῦ <Σωκράτους>*. 320,3-4: *ὡς Λυσίας ἐν τῷ ὑπὲρ Σωκράτους πρὸς Πολυκράτην λόγῳ*. Ἄρα τά λεγόμενα (ὑ.Ε20-1), πῶς ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης ἀποποιήθηκε τή συνδρομή τοῦ Λυσία, εἶναι σκαρωμένα ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπό ἀνυποψίαστους πού πέρασαν τήν «ἀπολογία» τοῦ ρήτορα γιά δικανικό κι ὄχι ἐπιδεικτικό λόγο.

²⁵¹ Σουΐδας, *Κρίτων Ἀθηναῖος* / SSR, II, VI B, ἀπόσπ. 43· *Ἀπολογία*, ὑ.172.

²⁵² Σουΐδας, *Ζήνων Μουσαίου*· RE, XA, 121-2, *Zenon 3*, τοῦ K. von Fritz.

²⁵³ Ἀριστοτέλης, *Ρητορικῆ*, B' 1399a / Deman, 35-6· Blass, II, 441-7· RE, VA,2, 1722-34, *Theodektes 1*, τῶν E. Diehl - F. Solmsen.

²⁵⁴ Πλούταρχος, *Ἀριστείδης*, A' 2· KZ' 4· Διογένης Λαέρτιος, Θ' 15· 37· 57 / ἔκδ. Fortenbaugh, ἀπόσπ. 102· 104· 106-8.

²⁵⁵ *Ἀπολογία ὑπὲρ Σωκράτους*, ἀρ. 189 στόν κατάλογο Λαμπρίου (RE, XXI,1, 700).

²⁵⁶ Σουΐδας, *Θέων Αντιόχειας*· RE, VA,2, 2066, *Theon 12*, τοῦ W. Capelle.

²⁵⁷ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Ἰσαῖος*, 20: *Πολυκράτης δέ κενός μέν ἐν τοῖς ἀληθινοῖς, ψυχρός δέ καί φορτικός ἐν τοῖς ἐπιδεικτικοῖς, ἄχαρις δέ ἐν τοῖς χαριεντισμοῦ δεομένοις ἐστί*.

²⁵⁸ Ἀνώνυμος, *Υπόθεσις Βουσίριδος* (SSR, I, IC, ἀπόσπ. 152): *ἐξ ἀνάγκης ἐλθόντα ἐπὶ τό σοφιστεῦναι διά πενίαν, Ἀθηναῖον μέν τῷ γένει, σαφιστεῦντα δέ ἐν Κύπρῳ*. Blass, II, 365 κ.έ., ἀπόπειρα ἀνασύστασης τοῦ λόγου: J. Mesk, *Wiener Studien*, XXXII, 1911, *Die Anklagerede des Polykrates gegen Sokrates*, 56-84. RE, XXI,2, 1736-52, *Polykrates 7*, τοῦ P. Treves (μέ ὑπερτονισμό πάντως τοῦ ρόλου του ὡς κεντρικοῦ ὑπερασπιστῆ δά τῆς «πραγματιστικῆς» πολιτικῆς καί τῶν ιδεολογικῶν θεμελίων τῆς ἀναγεννώμενης Ἀθήνας)· ἐπιφυλάξεις γιά ἕναν τέτοιο ρόλο: DNP, X, 70-1, *Polykrates 3*, τοῦ M. Weisenberger.

υποβόσκουσα αντίδραση ὄλων τῶν «Σωκρατικῶν» ἀπέναντί στο ἀνοσιούργημα τῆς ἐκτέλεσης τοῦ «δασκάλου-ἰνδάλματός» τους, πού βάραινε τήν κρατοῦσα παρτάξη, καί θά φρόντισε εἰδικῶς τή μορφή νά ναι τεχνηέντως «δικανική», διό καί παραπειστήκαν πολλοί σέ μεταγενέστερα χρόνια,²⁵⁹ πῶς ἐπρόκειτο γί' αὐθεντική ἀγόρευση του στή δίκη! Ἦδη ὁ Φαβωρίνος ὁμως διέκρινε ὀφθαλμοφανεῖς ἀναχρονισμούς²⁶⁰ καί συνδυαστικά²⁶¹ συμπεραίνουμε πῶς θά πρέπει νά σκαρῶθηκε μεταξύ 393-2 π.Χ.

Παρότι κείμενο φτηνό – πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ἐπαγγελματικῆς αὐτοπροβολῆς –, ἐξαιτίας τοῦ προκλητικοῦ του περιεχομένου κέρδισε εὐρύτατη ἀπήχηση, ἐρεθίζοντας ἰδιαίτερα τό σωκρατικό κύκλο²⁶² καί κίνησε τό Λυσία, γιά λόγους ἀνταγωνισμοῦ μάλλον, ἀλλά κ' ἐπειδή ἀπό πρῶτο χέρι γνώριζε πρόσωπα καί πράγματα, νά παρουσιάσῃ μία ρητορική ἀναίρεση²⁶³ (στοιχεῖα γιά τήν ἀκριβῆ ἀνασύνθεσίν της δέν διαθέτουμε), πιθανώτατα τόν Ξενοφῶντα νά προβάλῃ τή δική του ἀντίκρουση στό προοίμιο τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* του,²⁶⁴ μά καί τόν Ἰσοκράτη νά χλευάσῃ τόν – γηραιότερο κιόλας! – ἀντίτεχνό του,²⁶⁵ οὐ μὴν ἀλλά καί τό Θεοδέκτη (κοινό μαθητὴ Ἰσοκράτους, Πλάτωνος κι Ἀριστοτέλους), ὅπως καί τόν Λιβάνιο ἀκόμα, τοῦ 4^{ου} πιά μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα, νά ξεσπαθῶσουν κατὰ τοῦ ἰταμοῦ δημοκόπου.²⁶⁶ Ἄν καί τῶν ὑπολοίπων (Δημήτριου

---

²⁵⁹ Λ.χ. ὁ Ἑρμιππος (ἐκδ. F. Wehrli, Basel - Stuttgart, 1974, ἀπόσπ. 32, μέ τά σχετικά σχόλια), πηγὴ τοῦ Διογένη Λαέρτιου, Β' 38. Βλ. καί: Θεμιστίο, ΚΓ' 296c. Ἀνώνυμον, *Υπόθεσις Βουσίριδος* (SSR, I, IC, ἀπόσπ. 152). Σουΐδα, *Ποιλυκράτης*. Κουιντιλιανό, *Institutiones*, II, 17,4.

²⁶⁰ Λ. Barigazzi, *Favorino di Arelate, Opere. Introduzione, testo critico e commento*, Firenze, 1966, ἀπόσπ. 34, ἀπ' τό Διογένη Λαέρτιο, Β' 39: *μνημονεύει <ὁ Πολυκράτης> τῶν ὑπὸ Κόνωνος τειχῶν ἀνασταθέντων, ἃ γέγονεν ἔτεσιν ἕξ τῆς τοῦ Σωκράτους τελευτῆς ὕστερον (= 393 π.Χ.)*.

²⁶¹ Βάσει τῆς μνείας πλάι-πλάι Θρασύβουλου καί Κόνωνα στόν ὑπερασπιστικό τοῦ Λιβάνιου, 160, εἰκάζεται ὅτι θα τοὺς ἀνέφερε ἀ μ φ ο τ ἔ ρ ο υ ς κι ὁ Πολυκράτης στόν κατηγορητήριο του - καί νόημα θάχε νά τοὺς ἐγκωμιάζῃ μόνο ὅσο βρισκόνταν στά πράγματα. Τό 392 π.Χ. ὁ μὲν Κόνων φυλακίζεται ἀπ' τόν Τιρίβαζο στίς Σάρδεις κι ὅταν ἐλευθερώθηκε δέ γύρισε πιά στήν Ἀθήνα παρὰ στήν Αὐλή τοῦ Εὐαγόρα στήν Κύπρο, ὅπου καί πέθανε· ὁ δέ Θρασύβουλος ἔχασε τό 388 τήν εὐνοια τοῦ δήμου καί σκοτώθηκε στήν Ἄσπενδο τῆς Παμφυλίας.

²⁶² Ἔχει διατυπωθῆ ἢ εἰκασίᾳ ὅτι κι ὁ πλατωνικός *Γοργίας* εἶτε π ρ ο η γ ἦ θ η κ ε, ἀποτελώντας τό ἔναυσμα (Wilamowitz, *Platon*, II, 95 κ.έ.), ἢ σ υ ν ι σ τ ᾶ ἀ π ἄ ν τ η σ η στόν κατηγορητήριο τοῦ Πολυκράτη (Treves, RE, XXI,2, 1743,18 κ.έ.· Chroust, 201-2· πολύ σκεπτικός ὁ Dodds, *Gorgias*, 28-9). Μά κ' οἱ δύο ὑπὸ τόν τίτλο *Ἀλκιβιάδης* διάλογοι τοῦ Ἀντισθένη τοῦ *Κυνικοῦ* καί τοῦ Αἰσχίνη τοῦ Σφήττιου μπορεῖ ν' ἀπαντοῦσαν στόν Πολυκράτη (SSR, IV, 349· 589· Dittmar, 84· 158· 164· RE, ὁ.π., 1746,6· Maier, 138,1· Guthrie, *Σωκράτης*, 277,12), ἢ πάλι, νάχαν προηγηθῆ, κι αὐτοὶ νά τόν προκάλεσαν (διατυπώνεται ὡς διερώτημα στόν Dies, 165 κ.έ.).

²⁶³ Blass, I, 351· Wilamowitz, *Platon*, II, 101· Chroust, 20,88.

²⁶⁴ Δύο ἀπό τά τρία χαρακτηριστικά σημεῖα κατηγορίας τοῦ Πολυκράτη, τά ὅποια ρητῶς ἀντικρούει ὁ Λιβάνιος, ἀνασκευάζονται καί σ' *Ἀπομνημονεύματα*. Πρῶτοι τό ἐπεσήμαναν Cobet καί Dindorf καί συντάχθηκε μαζί τους ὁ Wilamowitz· Chroust, 199 κ.έ. Ἀντίθετος ὁ Blass, II, 368,6· νηφάλια: Guthrie, *Σωκράτης*, 44.

²⁶⁵ *Βουσίρις*, 4-6 / SSR, I, IC, ἀπόσπ. 152.

²⁶⁶ Ὑπέρ τῆς ἀποψῆς ὅτι ὁ Θεοδέκτης ἀντέκρουσε τοῦ Π ο λ υ κ ρ ἄ τ η τόν κατηγορητήριο: Blass, II, 447· σκεπτικός ὁ Treves, RE, XXI,2, 1747,10.

Φαληρέα, Θέωνος και Πλουτάρχου) οί ἀπολογίες στον Πολυκράτη πάλι ἀπαντοῦσαν, δέν τό γνωρίζουμε.

7. Ξενοφώντος Ἀπολογία – Ἀποτίμηση καί συνάρτησή της μέ τήν πλατωνική

Ἰδιαίτερο θέμα θέτει ἡ Ξενοφώντεια Ἀπολογία: καί γνήσια νά ναι (ὄχι συμπύλημα ἀπό πλατωνικά, Ξενοφώντεια κ.ἄ. ἀναμασήματα²⁶⁷), στερεῖται ποιότητων καί δέν ἀποκαλύπτει παρά τή διανοητική πενία τοῦ συντάκτη της! Ἡ μεγαληγορία τοῦ Σωκράτη, ὁ αὐταρχος, ἱερατικός-προφητικός, προκλητικά ἀδιάφορος γιά τήν ἀπόρριψη ἢ τή συγκατάφαση τοῦ ἀκροατηρίου λόγος του (ἐπαρκῆ μαρτυρία τοῦ ὁποίου παρέχει ἡ πλατωνική Ἀπολογία), ἐκφυλίζεται σέ μιάν ἀφόρητη περι-αυτολογία «πόσο σοφώτερος ἀπ' ὄλους τούς ἀνθρώπους εἶναι», «πόσο τόν ἀγαποῦν καί τόν τιμοῦν οἱ θεοί» καί τοῦ τό ἀποδεικνύουν ἀνά πᾶσαν στιγμή καί μέ κάθε τρόπο, «πόσους μαθητές ἔχει» καί τί καλά λένε γι' αὐτόν... Δίχως τήν παραμικρή ἔξαρση, δίχως σπίθα ἄξιου στοχασμοῦ, γυρνάει γύρω-γύρω ἀπ' τό μοναδικό «εὐρημά» του, πού ὄλ' οἱ ἄλλοι δέν διεσαφήνισαν,²⁶⁸ τήν «ψυχολογική», ἄς τήν ποῦμε, ἐρμηνεία, πώς ὁ Σωκράτης ἠθελήμενα δέν ὑπερασπίστηκε τόν ἑαυτό του —ἢ τόν ὑπερασπίστηκε μέ τόση οἴηση πού προκάλεσε τό ἀντίθετο ἀποτέλεσμα—, γιατί τόβρε καλύτερο, λέει, νά πεθάνη μ' αὐτή τήν... εὐκαιρία, παρά νά πάη ἀπ' τά βάσανά τῶν γηρατειῶν!..

Ἀπ' τήν ἀνάπτυξη φαίνεται πώς μᾶλλον προηγήθηκε τῶν Ἀπομνημονευμάτων (περιέχουν σέ συγκεκριμένα τους κεφάλαια τά ἴδια, καί δὴ πολύ ἀναλυτικώτερα) καί μοιάζει νά μὴν ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του τό λίβελλο τοῦ Πολυκράτη (ἀφοῦ πούθενά δέν διαπιστώνεται ν' ἀντικρούη τήν ἐπιχειρηματολογία ἐκείνου) - ἄρα ἴσως γράφτηκε μεταξύ τῆς δίκης καί τοῦ 393-2;²⁶⁹

Τοῦ Πλάτωνα τήν Ἀπολογία τή γνώριζε; Πολλά τά παράλληλα χωρία, ἀπ' ὅπου διαφαίνεται ὄχι ἀπλῶς χρήση, παρά «ληηλασία» τῆς καθαυτό - ὑπάρχουν ὅμως καί δύσκολα γεφυρούμενες ἀντιφάσεις! Ἀδύνατον πάντως νά εἰπωθῆ μέ

---

²⁶⁷ Ἡ γνησιότητά της πρωτοαμφισβητήθηκε ἀπ' τόν Valckenaer βλ. καί U. v. Wilamowitz, *Hermes*, XXXII, 1897, *Die xenophontische Apologie*, 99-106· *Platon*, II, 50. Αναφανδόν ὑπέρ: Schmid Stahlin, III,1, 224,1· *RE*, IXA.2, *Xenophon IIC* 5, 1893,51-1894,22 (μέ παράθεση τῶν ἀντιφερόμενων ἀπόψεων).

²⁶⁸ Ξενοφῶν, Ἀπολογία, I

²⁶⁹ H. v. Arnim (*Königliche Danske Vidensk. Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser*, VIII,1, 1923, *Xenophons Memorabilien und Apologie des Sokrates*), μέσω Dies, 218-22· ἐξαιρετικά τεκμηριωμένη ἢ ἀνάλυση H. Breitenbach, *RE*, IXA,2, *Xenophon IIC* 5, 1888-94· Fr. Ollier, *Xenophon, Banquet - Apologie de Socrate* (ἔκδ. Belles Lettres), Paris, 1961, 83-98. Ἡ ἀπόπειρα, βάσει τῆς ἀναφορᾶς θανάτου τοῦ Ἄνυτου στήν Ξενοφώντεια Ἀπολογία, 31, σέ συνδυασμό μέ μιὰ μνεία ἑνός Ἄνυτου ὡς σιτοφύλακα, τό 388/7 (Λυσίας, *Κατά σιτοπωλῶν*, 8-9), νά χρονολογηθῆ ἡ συγγραφή της μετά τό 387, πέφτει στό κενό, γιατί τίποτε δέν ἐγγυᾶται τήν ταυτότητα τῶν προσώπων (Kirchner, *PA*, ἀρ.1322 καί 1324· *LGPN*, II, Ἄνυτος 2 καί 4).

σιγουριά, ἀφοῦ κ' ἐκείνης ἡ χρονολογία ἀμφισβητεῖται.²⁷⁰ (Μὴν ἄντλησε, ἀντιστρόφως, ὁ Πλάτων ἀπ' τὸν Ξενοφῶντα; Κι αὐτὸ ὑποστηρίχθηκε, μὰ πάει πολὺ, ἀπὸ κάρβουνα σβηστά νὰ τροφοδοτοῦνται πυρές μεγάλης δημιουργίας...)

Ὁ Ollier καταλήγει πῶς οἱ δύο τοὺς μᾶλλον αὐτονόμως γράψαν, χωρὶς ἀμοιβαία γνώση ἢ ἀλληλεπίδραση. Ὅτι καὶ νὰ συνέβη ὡστόσο, ἐλάχιστα κανεῖς ἀποκομίζει ἀπὸ τέτοιο κείμενο, ἂν σκοπὸς παραμένει ἡ ἱστορική «ἀνάκτηση» τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Σωκράτη καὶ τῶν γεγονότων στό δικαστήριον²⁷¹ ἢ τῆς Σκέψης του γενικώτερα.²⁷²

Στερνὸ ἀγκάθι: ἡ σχέση τῆς πλατωνικῆς Ἀπολογίας μέ τό γραφτό τοῦ Πολυκράτη. Νά μὴν τό γνώριζε, ἀποκλείεται - ἐκτός κι ἂν δεχτῆ κανεῖς πολὺ πρόωμη χρονολόγησή της.²²³ Ἀπ' τήν ἄλλη, δέν φαίνεται πουθενά ξεκάθαρα ν' ἀντιμετωπίζη τίς κατηγορίες του,²⁷³ τό π ρ α γ μ α τ ι κ ὸ κατηγορητήριο ἐπιμένοντας ν' ἀντικρούη καὶ μπορεῖ καὶ νὰ μὴν καταδέχτηκε κἂν ν' ἀσχοληθῆ, ταγμένος σέ πολὺ οὐσιαστικώτερα ὅταν ἔπιανε τήν πέννα...

Συμπερασματικά: ἡ περιβόητη καταδίκη τοῦ Σωκράτη ἐμεινε κάμποσα χρόνια στό προσκήνιο, διόλου δέν «μετανόησαν» οἱ δικαστές, μήτε τύψεις βασάνιζαν τούς Ἀθηναίους συμπολίτες του,²⁷⁴ καθὼς τό θέλησε ἡ ὕστερη παράδοση· ἴσα-ἴσα: ἔγινε προσπάθεια μέ προπαγάνδα ν' ἀποσοβηθῆ ἡ κατακραυγή τῶν ὀπαδῶν κι ἀκροατῶν του - ἄλλο ἂν οἱ φιλόσοφοι πετύχαν ἐντέλει νὰ στρώσουν αὐτοὶ τίς τριβούς τῆς Ἱστορίας, κι ὄχι ἡ μικρο-Πολιτική κ' οἱ τυχοδιῶκτες κονδυλοφόροι της...

Ἀπολύτως ἀναμενόμενο ἐπομένως, ζωηρὴ νάταν κ' ἡ προσδοκία τοῦ κοινού, σέ τέτοια ἐντονα ἠλεκτριζμένη ἀτμοσφαῖρα, γιὰ μιάν ἐ μ π ν ε υ σ τ ι κ ῆ Ἀπολογία ἀπ' τό χέρι τοῦ πιό προικισμένου μαθητῆ γιὰ τον

φίλο Σωκράτη,

---

²⁷⁰ Βλ. ὑ.Ε223. Κατὰ Schmid - Stahlin, III, I, 224, 2, π ρ ο η γ ῆ θ η κ ε τῆς πλατωνικῆς Ἀπολογίας. Ὁ Masaracchia, XII-XIX, θέλει νὰ προηγοῦνται τ' Ἀπομνημονεύματα, νὰ ἔπεται ἡ πλατωνικὴ Ἀπολογία, διορθωτικὴ τῆς ξενοφώντειας ὀπτικῆς, καὶ νὰ ἐπανακάμπτῃ ὁ Ξενοφῶν μέ τὴ δική του Ἀπολογία, ἀναθεωρῶντας τὴν πλατωνικὴ εἰκόνα...

²⁷¹ Στὴν ξενοφώντεια Ἀπολογία καὶ φίλοι συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ Σωκράτη ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου, καὶ ὁ ἴδιος δέν καταδέχτηκε, τάχα, νὰ προτείνῃ καμμιάν ἀντιτίμηση! Βάσει τῆς πλατωνικῆς Ἀπολογίας ὅμως, κανεῖς δέ μίλησε ὡς *συνήγορος*, καίρια δέ ὁ Ritter, I, 369-71, ἐπισημαίνει πῶς ἂν δέν εἶχε ὁ Σωκράτης προβῆ σέ τόσο ἀνήκουστη κ' εὐθὲως προκλητικὴ ἀντιπρόταση τιμῶν κίολας (σίτιση στό Πρυτανεῖο), ὄχι τιμωρίας, δέν δικαιολογεῖται τόσο ἀπτόμη μεταστροφή 80 ἀκόμη κριτῶν (Διογένης Λαέρτιος, Β' 42), πού ἐνῶ στὴν πρώτη ψηφοφορία περὶ ἐνοχῆς τὸν εἶχαν κρίνει ἀθῶο, στὴ δευτέρῃ τοῦ ἐπιδίκασαν θάνατο! Πέραν τοῦ ὅτι ὁ Πλάτων ἐπάγεται αὐτοπρόσωπη παρουσία του στό δικαστήριον τότε...

²⁷² «Ἐντελῶς ἄχρηστη» τὴν κρίνει κι ὁ Ritter, I, 371· στοὺς ἀντίποδες, ὑπερεκτιμητές οἱ Schmid - Stahlin, III, 1, 243-6. Οὐσιαστικὸς ὁ Guthrie, Σωκράτης, 34-7.

²⁷³ Ἀνοιχτὸ ἀφήνει τό θέμα κι ὁ J Mesk, *Wiener Studien*, XXXII, 1911, 83, 3· βέβαιος ὁ Chroust, 214, 1409.

²⁷⁴ Ἐντελῶς ἀναξιόπιστα τὰ ὕστερα ἀφηγήματα περὶ κλεισίματος γυμνασίων καὶ παλαιστρῶν στὴν Ἀθήνα λόγῳ πένθους, καὶ λιθοβολισμοῦ τοῦ Ἄνυτου (ὑ.Ε206), ἢ θανάτωσης τοῦ Μέλητος (Διόδωρος, ΙΔ' 37, 7· Διογένης Λαέρτιος Β' 43· Στ' 9· Πλούταρχος, *Περὶ φθόνου καὶ μίσους*, 538a· Σουῖδας, *Μέλητος Λάρου*), πρὸς ἀπενοχοποίησιν πιθανώτατα τῶν Ἀθηναίων (*RE*, XV, 1, 503 4, *Meletos* 3, τοῦ U. Kahrstedt· Derenne, 178).

ἀπ' ὅπου ἀδήριτα θ' ἀνάβλυζε κ' ἡ
φιλτάτη Ἀλήθεια...²⁷⁵

3 Σεπτεμβρίου 2021

<https://www.lifo.gr/culture/vivlio/sokratis-enas-megalos-tragikos-iroas>

---

²⁷⁵ Κ275. Βίος Ἀριστοτέλους (Μαρκιανός κώδ. 257): Φίλος μὲν Σωκράτης ἀλλὰ μᾶλλον φιλτάτη ἢ ἀλήθεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ-Μαγνήσαλη, Σοφία. *Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα* (5^{ος} και 4^{ος} αι.). Αθήνα, 2008. [Στοιχειωδῶς κατατοπιστικό.]
- ΑνθΠ, Αποστολίδη, Ηρακλῆ, Ρένου, Ἡροκου & Στάντη. *Ανθολογία τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας. Ἡ Ποίηση*.¹² Α'-Γ', Αθήναι, 2010.
- Αποστολίδης, Ἡροκος, Ρ. - Λίγκου, Βασιλική.
- Πρωταγόρας Πλάτων, Πρωταγόρας. Αθήνα (ὑπό ἔκδ.).
- AJPh, American Journal of Philology.*
- Βλαστός, Γ. Σωκράτης. *Εἰρωνευτής καί ἠθικός φιλόσοφος*. Μτφρ Παῦλος Καλλιγᾶς.
- Προλεγόμενα - ἐπιμέλεια μετάφρασης: Ἀλέξανδρος Νεχαμᾶς. Αθήνα, 1993.
- [Ἀνεπαρκέστατη μτφρ. Μικρῆς ἀξίας.]
- Barker, Barker, Ernest. *Greek political Theory. Plato and his predecessors*. London, 1918.
- Beauchet, Beauchet, Ludovic. *Histoire du Droit prive de la republique athenienne*. I-IV, Paris, 1897.
- Bekker, Anecdota Bekker Immanuel. *Anecdota graeca*. I-III, Berolini, 1814-21.
- Blass, Blass, Friedrich. *Die Attische Beredsamkeit*. 1-111,2, Leipzig, 1887-98.
- Boeckh, Boeckh, August. *Die Staatshaushaltung der Athener. Dritte Auflage herausgegeben und mit Anmerkungen begleitet von Max Fraenkel*. I-II, Berlin, 1886.
- Bruns, Bruns, Ivo. *Das literarische Portrat der Griechen*. Berlin, 1896. [Πολύτιμο.]
- Buchheim (Γοργίας), Buchheim, Thomas. *Gorgias von Leontinoi. Reden, Fragmente und Testimonies Griechisch - Deutsch. Ubersetzt, mit einer Einleitung und Anmerkungen*.² Hamburg, 2012.
- Buffiere, Buffiere, Felix. *Eros adolescent. Lapederastie dans la Grece antique*, Paris, 1980.
- Burnet (ἔκδ.) Burnet, John. *Plato's Euthyphro, Apology of Socrates and Crito. Edited with notes*. Oxford, 1924. [Διεξοδικώτατος ἐρμηνευτικός-ἱστορικός σχολιασμός.]
- , EGP —. *Early greek philosophy*.⁴ London, 1930.
- Busolt – Swoboda, Busolt, Georg - Swoboda, Heinrich. *Griechische Staatskunde*.³ I-II, Munchen, 1920-6.
- Γίλβεργτ, Γίλβεργτ, Γουστάβος. *Ἐγχειρίδιον Ἀρχαιολογίας τοῦ δημοσίου βίου τῶν Ἑλλήνων*. Ἐξελληνισθέν ὑπό Ν. Γ. Πολίτου. Ἐν Ἀθήναις, 1897 (Βιβλιοθήκη Μαρσλῆ).
- Γοργίας, Βλ. ἔκδ. Untersteiner, *Sofisti*. Buchheim.
- Caizzi (Ἀντισθένης), Caizzi, Fernanda Decleva. *Antisthenis fragmenta*. Milano - Varese, 1966.
- Camp, Camp, John M. *Ἡ ἀρχαία Ἀγορά τῆς Ἀθήνας. Οἱ ἀνασκαφές στήν καρδιά τῆς κλασικῆς πόλης*. Αθήνα, 2004.

- Chroust, Chroust, Anton-Hermann. *Socrates. Man and myth. The two socratic apologies of Xenophon*. Indiana, 1957. [Ενδιαφέρουσες υπόθεσεις για τή διαμόρφωση του «μύθου» γύρω απ' τό Σωκράτη στήν πρώιμη σωκρατική Γραμματεία, αλλά δίχως έπαρκή τεκμηρίωση.]
- Clerc, Meteques, Clerc, Michel. *Les meteques Atheniens*. Paris, 1893.
- Cloche, Monde grec, Cloche, Paul. *Le monde grec aux temps classiques (506-336 avant J. C.)* Paris, 1958.
- , *Restauration, —. La restauration democratique a Athenes en 403 avant J. C.* Paris, 1915.
- Croiset (έκδ.), Croiset, Maurice. *Platon, Oeuvres completes. I: Introduction, Hippias mineur, Alcibiade, Apologie de Socrate, Euthyphron, Criton. Texte etabli et traduit*. Paris, 1925 (Belles Lettres).
- , *Partis politiques, —. Aristophane et les partis politiques a Athenes*. Paris, 1906.
- Cron (έκδ.), Cron, Christian - Deutschle, Julius. *Platons ausgewahlte Schriftenfur den Schulgebrauch erklart. I: Vertheidigung des Sokrates und Kriton*.⁶ Leipzig, 1875 (Teubner). [Χρήσιμα έρμηνευτικά.]
- Δημήτριος Φαληρεύς, Βλ. έκδ. Fortenbaugh.
- Διογένης Λαέρτιος, Βλ. έκδ. Dorandi, Marcovich.
- Davies, APF, Davies, J. K. *Athenian propertied families 600-300 b.C.* Oxford, 1971.
- Decharme, Decharme, Paul. *La critique des traditions religieuses chez les Grecs des origines aux temps de Plutarque*. Paris, 1904.
- Deman, Deman, T. *Le temoignage d'Aristote sur Socrate*. Paris, 1942.
- Denniston, J. D. Denniston. *The Greek particles*.² Oxford, 1954.
- Denyer (έκδ.), Denyer, Nicholas. *Plato, The Apology of Socrates and Xenophon, The Apology of Socrates*. Cambridge, 2019 (CUP). [Σχόλια για πανεπιστημιακή χρήση.]
- Derenne, Derenne, Eudore. *Les proces d' impiete, intentes aux philosophes a Athenes au Vme et IVme siecles avant J. C.* Liege - Paris, 1930. [Αναλυτικώτατο καί τεκμηριωμένο.]
- Deubner, Deubner, Ludwig. *Attische Feste*.² Berlin, 1966.
- Diels – Kranz, Diels, Hermann - Kranz, Walter. *Die Fragmente der Vorsokratiker, griechisch und deutsch*.¹⁰ I-III, Berlin, 1960-1.
- Dies, Dies, A. *Autour de Platon. Essais de Critique et d' Histoire*. I-II, Paris, 1927. [Κριτική άνασκόπηση τών πλατωνικών έρευνών.]
- Dieterich, Nekyia, Dieterich, Albrecht. *Nekyia. Beitrage zur Erklarung der neu-entdeckten Petrus Apokalypse*.² Leipzig - Berlin, 1913 / Darmstadt, 1969.
- Dittmar, Dittmar, Heinrich. *Aischines von Sphettos. Studien zur Literaturgeschichte der Sokratiker. Untersuchungen und Fragmente*. Berlin, 1912.
- DNP, *Der neue Pauly. Enzyklopadie der Antike. Heraus- gegeben von Hubert Cancik und Flelmuth Schneider*, κ.ά. Stuttgart - Weimar, I-XVI καί Supplemente, 1996-2010.
- Dodds, Gorgias, Dodds, Eric B. *Plato, Gorgias. A revised text with introduction and commentary*. Oxford, 1924.

Dorandi (Διογένης Λαέρτιος), Dorandi, Tiziano. *Lives of eminent philosophers, edited with introduction*. Cambridge, 2013 (CUP). Dover, K. J. *Greek homosexuality*. Cambridge Massachusetts, 1989.

DrAA⁵, Droysen, Johann Gustav. *Ιστορία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*. Μτφρ, εἰσαγωγή, σχόλια: Πένος Ηρακλῆ Ἀποστολίδης. Κριτική ἔκδοση συμπληρωμένη κ' ἐνημερωμένη ὑποσημειωματικά μέ τά ἐγκυρότερα πορίσματα τῶν νεώτερων ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, φιλολογικῶν κ.ἄ. ἐρευνῶν, ἀπό τοῦς Ἡρκο καί Στάντη Ρ. Ἀποστολίδη.⁵ Α'-Β', Ἀθήναι, 2015.

DrAA³. —. *Ιστορία τῶν Διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου*.³ Α'-Β', Ἀθήναι, 2002. D-S, Daremberg, Ch. - Saglio, Edm. (κ.ἄ.) *Dictionnaire des antiquites grecques et romaines*. I-V [σε 10 τόμους], Paris, 1877-1919.

Fahr, Wilhelm. *Θεοῦς νόμιζειν. Zum problem der Anfänge des Atheismus bei der Griechen*. Hildesheim - New York, 1969.

Fortenbaugh (Δημήτριος Φαληρεύς), Fortenbaugh, William W. - Schutrumpf, Eckhart. *Demetrius of Phalerum. Text, translation and discussion*. New Brunswick-London, 2000.

Ζηκίδης (ἔκδ.), Ζηκίδου, Γεωργίου. *Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, μετά σχολίων ἐρμηνευτικῶν, κριτικῶν κ.τ.λ.* Ἐν Ἀθήναις, 1898. [Χρησιμώτατα ἐρμηνευτικά-συντακτικά.]

—, *Συντακτικόν* —. *Συντακτικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*.² Ἐν Ἀθήναις, 1892.

—, Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους μεταπεφρασμένη ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς γλώσσει*. Ἐν Ἀθήναις, 1898. [Μικρῆς ἀξίας, σέ ὑπερκαθαρεύουσα.]

Gernet (Λυσίας), Gernet, Louis - Bizon, Marcel. *Lysias, Discours*. I-II, Paris, 1924-6 (Belles Lettres).

GGPh Flashar, Hellmut κ.ἄ. *Grundriss der Geschichte der Philosophie. Begründet von Friedrich Ueberweg. Vollig neubearbeitete Ausgabe*. 11,1 (1998): *Sophistik, Sokrates, Sokratik, Mathematik, Medizin*. Basel.

Glötz, Πόλις, Glötz, Gustave. *Ἡ ἑλληνική «πόλις»*. Μτφρ Ἀγνή Σακελλαρίου. Ἀθήνα, 1978.

Glötz – Cohen, Glötz, Gustave - Cohen, Robert. (*Histoire Generale. Histoire Ancienne II.*) *Histoire Grecque*, I-III, Paris, 1938-41.

Gomperz, Gomperz, Theodor. *Griechische Denker. Eine Geschichte der antiken Philosophie*.⁴ I-III, Berlin - Leipzig, 1922-31.

Gomperz, *Sophistik*, Gomperz, Heinrich. *Sophistik und Rhetorik. Das Bildungsideal des ΕΥ ΛΕΓΕΙΝ in seinem Verhältnis zur Philosophie des V. Jahrhunderts*. Berlin - Leipzig, 1912 / Darmstadt, 1965.

Greene (Σχόλια στον Πλάτωνα) Greene, William Chase. *Scholia platonica*. Haverford, 1938.

Guthrie, Σοφιστές, Guthrie, W. K. C. *Οἱ Σοφιστές*. Μτφρ Δαμιανός Τσεκουράκης. Ἀθήνα, 1989.

—, *Σωκράτης* —. *Ο Σωκράτης*. Μτφρ Τάσος Νικολαΐδης. Ἀθήνα, 1990. [Μεθοδικό καί νηφάλιο βοήθημα· μετριώτατη μτφρ.]

- Hackforth Hackforth, R. *The composition of Plato's Apology*. Cambridge, 1933. [Υπερβολικός υποκειμενισμός κι άτεκμηριώτες υποθέσεις.]
- Harrison, Harrison, A. R. W. *The law of Athens. New edition. Foreword and Bibliography by D. M. Mac- Dowell*. I-II, London - Indianapolis / Cambridge, 1998. [Απαραίτητο.]
- Heitsch Heitsch, Ernst. *Apologie des Sokrates. Ubersetzung und Kommentar*. Gottingen, 2002. (Στή σειρά: *Platon, Werke, im Auftrag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur zu Mainz*.) [Άκριβέστατη μτφρ και φιλοσοφικός σχολιασμός.]
- Hignett Hignett, C. *A history of the athenian Constitution to the end of the fifth century b.C*. Oxford, 1952.
- HWPPh, Ritter, Joachim - Grunder, Karlfried (έκδ.). *Historisches Worterbuch der Philosophie*. I-XII, Basel - Darmstadt, 1971-2004.
- IEE *Ιστορία του έλληνικού έθνους*. Αθήναι. (Έκδοτική Αθηνών)
- IG²⁻³, *Inscriptiones Graecae*. Berolini, 1913-.
- Jacoby, FGh, Jacoby, Felix. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. I-III [15 τόμοι], Berlin, 1923-58. [Κατάλοιπα, έκδ. Charles Fornara: 1994.] IV,1/3/7: (FGh continued) έκδ. G. Schepens κ.ά. Leiden, κ.ά., 1998-9.
- JHS, *The Journal of Hellenic Studies*.
- Κύννερος Κύννερος, Ραφαήλ. *Μεγάλη Γραμματική της Έλληνικης γλώσσης*. Μτφρ Εύσταθίου Ί. Σταθάκη. Β', Έν Αθήναις, 1879.
- Kirchner, PA Kirchner, Johannes. *Prosopographia Attica*. I-II, Berlin, 1901-3.
- Kuhner – Gerth, Kuhner, Raphael - Gerth, Bernhardt. *Ausfuhrliche Grammatik der griechischen Sprache*.³ I-II (σέ 4 τόμους), Hannover - Leipzig, 1890-1904.
- Λυσίας, Βλ. έκδ. Gernet.
- LGNP Fraser, P. M. - Matthews, E. (κ.ά.) *A lexicon of greek personal names*. I-VC, Oxford, 1987-.
- Lipsius Lipsius, Justus Hermann. *Attische Recht und Rechtsverfahren*. I-III, Leipzig, 1905-15. [Θεμελιώδες.]
- LSJ Liddell, Henry George - Scott, Robert. *A Greek-English lexicon. A new edition revised and augmented throughout by sir Henry Stuart Jones*.⁹ Oxford, 1940.
- MEE *Μεγάλη Ελληνική Έγκυκλοπαίδεια (Πυρσοῦ)*. Α'-ΚΔ', Αθήναι.
- Μπέης, Κώστας. *Η δίκη του Σωκράτη*. Αθήνα, 2001. [Δίχως υποψία έπιστημονικής μεθόδου.]
- MacDowell, MacDowell, Douglas. *Andokides, On the Mysteries*. *Andokides, The text edited with introduction, commentary and appendices*. Oxford, 1962.
- , Aristophanes –. *Aristophanes, Wasps. Edited with introduction and commentary*. Oxford, 1971.
- Magalhaes-Vilhena, Y. de. *Le probleme de Socrate. Le Socrate historique et le Socrate de Platon*. Paris, 1952.
- Maier, Maier, Heinrich. *Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung*. Tubingen, 1913. (Ίταλική μτφρ: G. Sanna. I-II, Firenze, 1943-4.)

- Marcovich (Διογένης Λαέρτιος), Marcovich, M. *Diogenes Laertius, Vitae Philosophorum*. I-III, Stuttgartiae κ.ά., 1999-2002 (Teubner/Saur).
- Masaracchia (ἔκδ.) Masaracchia, Agostino. *Apologia di Socrate. Commento*. Torino, 1971. [Χρησιμώτατα σχόλια καὶ ἐρμηνεῖες.]
- Meyer, Thomas. *Platons Apologie*. Stuttgart, 1962.
- Νιοβάνας (μτφρ), Πλάτωνος, *Ἀπολογία Σωκράτους*. Μτφρ Π. Νιοβάννα - Πρόλογος Σίμου Μενάρδου. Ἐν Ἀθήναις, 1922. [Δίχως φιλολογικὲς ἀξιώσεις, μὲ ἀπροσεξίεις καὶ λάθη.]
- Nails Nails, Debra. *The people of Plato. A prosopography of Plato and other socratics*. Indianapolis - Cambridge, 2002. [Χρήσιμο βοήθημα, ἀλλὰ δίχως τὴν ἀπαραίτητη κριτικὴ ἐγκυρότητα. Ἐπί μέρους ἐλλείψεις στὴ βιβλιογραφικὴ ἐποπτεία καὶ σφάλματα στὰ ἀρχαιοελληνικὰ ὀνόματα.]
- Nicoll (ἔκδ.), Duke, E. A. - Hicken, W. F. - Nicoll, W. S. M. - Robinson, D. B. - Stachen, J. C. G. *Platonis opera. I: tetralogias I-IV continens. Insunt Euthyphro. Apologia, Crito, Phaedo, Cratylus, Theaetetus. Sophista, Politicus*. Oxonii, 1995 (OCT). [Ἡ νεώτερη καὶ ἐγκυρότερη ἔκδ.]
- Nilsson Nilsson, Martin P. *Geschichte der griechischen Religion*.³ I-II, Munchen, 1967-74.
- , *Feste*, —. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*. Leipzig, 1906 / Milano, 1975.
- Πλάτων, Βλ. ἔκδ. Burnet, Croiset, Cron, Denyer, Ζηκίδη, Masaracchia, Nicoll κ.ά., Reale, Stallbaum.
- Parker, *Athenian religion*, Parker, Robert. *Athenian religion. A history*. Oxford, 1996.
- Parke – Wormell, Parke, H. W. - Wormell, D. E. W. *The Delphic oracle*. I-II, Oxford, 1956.
- PCG, Kassel, R. - Austin, C. *Poetae Comici Graeci*. I-VIII, Berolini - Novi Eboraci, 1983-2001.
- PEG, Bernabe, Albertus. *Poetae Epici Graeci. Testimonia et fragmenta*. 11,1-3, Monachi κ.ά., 2004-7 (Teubner/Saur).
- Phillipson Phillipson, Coleman. *The trial of Socrates*. London, 1928. [Διαυγέστατες καὶ μεθοδικὲς ἀναλύσεις.]
- RAC, *Reallexikon für Antike und Christentum ... herausgegeben von Theodor Klauser* (κ.ά.) Stuttgart, 1950-.
- RE, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung (begonnen von Georg Wissowa, fortgeführt von Wilhelm Kroll und Karl Mittelhaus ... herausgegeben von Konrat Ziegler)*. 84 τόμοι, Stuttgart - Munchen, 1893-1980.
- Reale (ἔκδ.), Reale, Giovanni. *Platone, Apologia di Socrate. Testo greco, introduzione, traduzione, note, apparati e iconografia socratica. Appendice bibliografica di Vincenzo Cicero*. [Χρήσιμη μτφρ, χωρὶς ἰδιαίτερες ἀξιώσεις.]
- , *Socrate. Alla scoperta della sapienza umana*. Milano, 2000.
- Rhodes, Rhodes, R J. *A commentary on the Aristotelian Commentary, Athenaiion Politeia*. Oxford, 1981.

- Ritter Ritter, Constantin. *Platon - Sein Leben, seine Schriften, seine Lehre*. I-II, München, 1910-23.
- Schmid – Stahlin, Schmid, Wilhelm - Stahlin, Otto. *Geschichte der griechischen Literatur*. 1,2 (1934): *Die klassische Periode der griechischen Literatur*. 111,1 (1940): *Die griechische Literatur zur Zeit der attischen Hegemonie nach dem Eingreifen der Sophistik*. München.
- Schmidt, Ἡθική Schmidt, Leopold. *Ἡ Ἡθική τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*. Μετεφράσθη ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Δημ. Ἰωαννίδου Ὀλυμπίου. Α'-Β', Ἐν Αθήναις, 1901.
- SIG³, Dittenberger, Guilelmus. *Sylloge Inscriptionum Graecarum*.³1-IV, Lipsiae, 1915-24 / Hildesheim, 1982.
- SSR, Giannantoni, Gabriele. *Socratis et socraticorum reliquiae. Collegit, disposuit, apparatibus notisque instruxit*. I-IV, [Napoli], 1990. [Πολύτιμη συλλογή. Πλεῖστα παροράματα στ' ἀρχαῖα κείμενα.]
- Stadter, Pericles, Stadter, Ph. *A commentary on Plutarchs Pericles*. Chapel Hill - London, 1989.
- Stallbaum (ἔκδ.), Stallbaum, Godofredus. *Platonis opera omnia, recensuit et commentariis instruxit*. I,³ (1846): *Apologia et Crito*. Gothae - Erfordiae. [Ἀναντικατάστατο παρὰ τὴν παλαιώσή του.]
- SVF, Arnim, Ioannes ab. *Stoicorum veterum fragmenta*. I-IV, Lipsiae, 1903-24/Stuttgartiae, 1978-9 (Teubner).
- Τζιράκης Τζιράκης, Νικόλαος. *Πλάτωνος Ἀπολογία Σωκράτους. Εἰσαγωγή, μετὰ φράση, σχόλια (μέ θεολογικές καί ἐκκλησιαστικές ἀναφορές)*.⁶ Αθήνα, 2014. [Φροντιστηριακοῦ ἐπιπέδου, μέ χριστιανόπληκτες ἀναλύσεις.]
- Τσέλλερ Τσέλλερ - Νέσπλε. *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας*. Μτφρ Χ. Θεοδωρίδη. Αθήνα, 1942. [Στρεβλωτική μτφρ.]
- Taylor, Πλάτων, Taylor, A. E. *Πλάτων. Ὁ ἄνθρωπος καί τό ἔργο του*. Μτφρ Ιορδάνης Ἀρζόγλου. Αθήνα, 1990.
- , *Socrates*, —. *Socrates*. Edinburgh, 1932. [Συνοπτικό καί διαφωτιστικώτατο.]
- Thompson - Wycherley, *Agora of Athens*, Thompson, Homer A. - Wycherley, R. E. *The Agora of Athens. The history, shape and uses of an ancient city center*. (*The athenian Agora*, XIV), Princeton, 1972.
- Travlos, PDA Travlos, J. *Pictorial Dictionary of ancient Athens*. London, 1971.
- TrGF, Snell, Bruno κ.α. *Tragicorum Graecorum fragmenta*. I-V,2, Gottingen, 1971-2004.
- Ueberweg, Ueberweg, Friedrich. *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. I (1920): *Geschichte der Philosophie des Altertums, herausgegeben von Karl Praechter*.¹¹ Berlin.
- Untersteiner, Sofisti Untersteiner, Mario. *Sofisti - Testimonianze e frammenti*.¹² I-IV, Firenze, 1954-62.
- West, IEG, West, M. L. *Iambi et Elegi Graeci ante Alexandrum cantati*. I-II, Oxonii, 1971-2.
- Wilamowitz, Platon Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von. *Platon*.² I-II, Berlin, 1920. [Θεμελιώδες. Ἡ μτφρ Ξ. Αρμυροῦ, Α'-Γ', Αθήνα, 2006, κολοβή —

παραλείπεται αυθαίρετως ὁ β' τόμος τοῦ πρωτοτύπου!—, βρίθει σφαλμάτων, μέχρις ἀκαταληψίας.]

Wolf, Erik. *Griechisches Rechtsdenken. III,I (1954): Rechtsphilosophie der Sokratik und Rechtsdichtung der alten Komodie*. Frankfurt am Main.

Zeller, Eduard. *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*.⁶¹-III, Leipzig, 1919-23 / Darmstadt, 2006.